

ELTE Szociológiai Intézet
és Továbbképző Központ

SZABÓ ILDIKÓ

INTÉZMÉNYES ÉS NEM INTÉZMÉNYES
FOLYAMATOK
A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

Budapest, 1987.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	3
I. SZOCIALIZÁCIÓELMÉLETEK ÉS A TÁRSADALOMTÖRTÉNETI NÉZŐPONT	12
1. Szocializáció és politika	12
2. Szocializáció és történelem	23
3. A magyar sajátosságok forrásai	25
II. TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK – KÖZVETLEN POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ	33
1. Normateremtés és legitimáció	33
2. Az új ember eszménye	39
3. A politika kiterjesztése	44
III. KONFLIKTUSKERÜLŐ POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ	53
1. A történelmi kontinuitás és diszkontinuitás	53
2. Érdekérvényesítés és szocializáció	62
3. A szocializáció intézményei	67
a) A család	67
b) Az iskola	85
c) Az ifjúsági szervezetek	106
d) A tömegkommunikációs eszközök	116
IV. A POLITIKA LEKÉPEZÉSE	132
1. A politikai érdeklődés	132
2. A politikához való viszony	144
3. A politika jelentéstartalma	155
4. Kettős értékrend	161
5. Az értékek és ismeretek szerveződése	164
a) Értékprioritások	168
b) Téves ismeretek	173
ÖSSZEGLÉS	189
FÜGGELÉK	199
JEGYZETEK	202
IRODALOMJEGYZÉK	229

„Tisztelt nagyságos asszonyom, ön is remegne, ha mindazt végigcsinálta volna, amit én... Két világháborúban öt évig harcoltam, négyszer sebesültem és mind a kettőben voltam katonaszökevény. (Nevetés.) Voltam ezredes, utána éjjeliőr egy fatelepen, aztán megint ezredes, utána még három évig börtönben ültem. (Nevetés.) Életemben kétszer voltam forradalmár, egyszer ellenforradalmár, és mind a háromszor bezártak. (Nevetés.) Háromszor ítélték halálra, ebből kétszer ártatlanul. (Nevetés.) Három pártból zártak ki, és csak egybe vettek vissza. (Nevetés.) A háború után kineveztek trockistának, pedig máig sem tudom, mi az (nevetés, taps), de ezt akkor nem sikerült nekik megmagyaráznom. (Nevetés.) Aztán kineveztek főkönyvelőnek egy nagyvállalathoz, és az igazgatóm megkért egy értekezleten, mondjam el őszintén a véleményemet a vállalat vezetéséről. (Nevetés.) Elmondtam. (Nevetés.) Szerencsére sikerült rövidesen újabb munkát találnom. (Nevetés.)

Szociális összetételemet illetően voltam keresztény középosztály, voltam értelmiségi, de leginkább... egyéb. (Nevetés.) Írással nemigen foglalkoztam, de írtam tizennégy részletes és hat kivonatos önéletrajzot (nevetés), amelyek így utólag visszanézve távolról sem egyeznek egymással. (Nevetés.) (...) Voltam nagyiparos, és csődbe mentem, voltam kisiparos, és meggazdagodtam. (Nevetés.) Katolikusnak születtem, felnőtt koromban nagy meglepetésemre kiderült, hogy zsidó vagyok. (Nevetés.) És éppen a legrosszabb pillanatban. (Nevetés.) Évek múlva megtudtam, hogy mégis katolikus vagyok, de akkor már mindegy volt. (Nevetés, taps.)

(...) Egyetlen örömöm volt az életben, az, hogy tizenkét embert jelentettem fel ötven év alatt, és engem csak kilencszer jelentettek fel. (Nevetés.)

A megmaradt pénzecskéből (...) egy kisvendéglőt nyitottam a menyemmel. Ismét kapitalista leszek, de a szocializmusban, ami mégis biztonságosabb. Mert Lenin megírta, hogy a szociálizmusnak kapitalista környezetben kell fejlődnie (nevetés, taps), de azt nem írta meg, hogy a kapitalizmusnak hogyan kell fejlődnie szocialista környezetben. Ezt nekem kell kikísérleteznem. És még ne is remegjek? (Taps.)

(Soós András: Hazánkfia. Rádiókabaré 1985. szeptember 17-én.)

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben a publicisztika és a szakirodalom rendszeresen visszatérő témája volt a fiatalok értéktudata és ennek társadalmi problémaként való minősítése. Ez a problémakör a nyolcvanas évekre új vonással gazdagodott: ekkorra vált társadalmi evidenciává, hogy a fiatalok értékproblémái nem egy stabilnak tűnő felnőtt társadalmi értékrend ellenében jelentkeznek, hanem maguk is részei a társadalom egészét érintő értékváltozásoknak.

A nyolcvanas évekre felgyorsuló és a társadalom egészét érintő értékváltozásokat két folyamattal szokták összefüggésbe hozni: a gazdasági helyzet rosszabbodásával és a társadalomirányításban bekövetkezett kedvező változásokkal.

A hatvanas években a gazdasági stabilitás és az élet színvonal növekedése vált a társadalmi konszenzus alapjává. Ez az időszak kedvezett a lassú, de biztos gyarapodást, fokozatos felhalmozást célzó és elősegítő értékrendek megerősödésének. A gazdasági helyzet romlása azonban egyre jobban kezdte ezeknek az értékeknek az alapjait és a társadalmi garanciáit. Ugyanakkor a kiszélesedő magánkezdeményezések és kisvállalkozások, illetve a különböző, alulról szerveződő közösségi törekvések új típusú érdekeket képviseltek, és új értékek megerősödésének kedveztek.

Az elmúlt években az is nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi ígéretek nyomán kiépült társadalmi elvárásokat (például

a társadalmi egyenlőséggel, az esélyegyenlőséggel, a létbiztonsággal, a társadalmi igazságossággal kapcsolatban) nem lehet kielégíteni. A problémákat csak fokozta, hogy a szociálpolitika a leginkább rászorulókon sem tud érdemben segíteni. Veszélybe kerültek a társadalmi stabilitás értékei, a gazdasági nehézségek tartóssága pedig kikezdte a programok megoldásába vetett hitet (Függelék I. tábla). A korábbi értékrendeket a két vilárendszerben végbement változások egy másik oldalról – a nyugati társadalmakkal való összehasonlítások oldaláról – kérdőjelezték meg (Függelék II. tábla).

Az értékváltozásokat másrészt a társadalomirányítás megváltozásához szokták kötni. A hatvanas évek óta áttételesebbé vált a gazdaság és a társadalom politikai irányítása, nőtt a magánszféra önállósága. A kulturális és ideológiai tolerancia növekedésével módosult a politika, az iskolarendszer, a tömegkommunikációs eszközök által közvetített társadalomkép, és még jobban változott a művészet és a társadalomtudomány társadalomképe. Tágabb lett tehát az az eszmei vonatkoztatási keret, amely a mindennapi tapasztalatok értelmezését és a személyes értékrendet hivatott befolyásolni.

Az intézményes társadalmi reflexió depolitizálódásának folyamata, szerkezete és dinamikája önmagában is külön elemzés tárgya lehetne. Ami e folyamaton belül a leginkább elősegítette a társadalom értéktudatának a változását, az minden bizonytalansággal az volt, hogy az ideológiából kiinduló, deduktív megközelítések mellett mindinkább tért hódítottak a tényleges viszo-

nyokból kiinduló, valóságos problémákra reflektáló megközelítések, és ezáltal legitimálódott az értelmezések többfélesége, az alternativitások lehetőségessége.

Ez a folyamat az értékek változásában meghatározó szerepet játszó értelmiség és ifjúság önkifejezésének, sajátos szellemi arculata megmutatásának kedvezett a legjobban. A művészetben és a társadalomtudományban mindinkább kifejeződött az a szerep, amelyet az értelmiség az értékek közvetítésében és a társadalmi önmegismerésben játszhat. Az ifjúsági kultúra artikulálódásával pedig legitimálódott az ifjúság mássága.

Ezek a folyamatok elsősorban az értékváltozásokat magyarázzák, és csak kevéssé az ezekben felszínre került értékproblémákat, értékkonfliktusokat. Az értékek változásával persze szükségszerűen járnak együtt negatív következmények: konfliktusok, kisebb-nagyobb értékválságok. Nyilvánvaló, hogy egy társadalom szempontjából az a kívánatos, ha ezek nem borítják fel az értékek egyensúlyát, nem akadályozzák a társadalom folyamatos megújulását, tehát, ha az értékváltozások összességükben inkább a társadalom stabilizálódását és folyamatos megújulását segítik elő. Ha ebből a szempontból közelítjük meg a magyar társadalomban végbemenő értékváltozásokat, akkor az említett gazdasági és társadalmi folyamatok mellett azokat a mechanizmusokat is meg kell vizsgálnunk, amelyek révén a társadalom továbbörökíti tagjaiban a fennmaradása szempontjából kívánatosnak tartott értékeket, illetve azokat, amelyek biztosítják, hogy a társadalmi gyakorlatban megszülető új értékek

intézményesüljenek, és így a társadalomban alapvető értékrendek folyamatosan megújuljanak. Az értékváltozások a szocializációs folyamatokban realizálódnak.

Az érték közvetítés mechanizmusai a centralizált társadalmakban, így Magyarországon is fokozott politikai kontrollnak vannak kitéve. Az intézményes szocializációban közvetített tartalmak magukon viselik a politikai meghatározottság jegyeit. A központi törekvések szintjén a szocializációs folyamatokon belül felértékelődik a politikai szocializáció jelentősége. Ezért az értékproblémák, értékkonfliktusok megnyilvánulási formái nagymértékben ki vannak téve az átpolitizálódás veszélyének, ahogy ezt – hogy csak az elmúlt évtizedek néhány nyilvános vitájára utaljak – a rockzene, a hosszú haj, az erkölcs, a fogyasztás stb. esetében nem egyszer tapasztalhattuk.

Ami az értékváltozásokat felgyorsító folyamatokat illeti, kétségtelen, hogy ezek a fiatalok esetében inkább az értékproblémákat hozták felszínre. A nehéz gazdasági helyzet a nyugdíjasok és a sokgyermekes családok mellett a fiatalokat sújtotta a leginkább. A fiatalok önálló életének elkezdése kiegyensúlyozott viszonyok között sem könnyű, hiszen egyszerre kell szembenézniük az egzisztenciateremtés, a pályakezdés, a családalapítás nehézségeivel. Ezeket a nehézségeket csak fokozta, hogy az elmúlt két évtizedben romlottak a fiatalok önálló életkezdésének gazdasági feltételei. Jövedelmük növekedése jelentősen elmaradt az idősebbekétől (Harcsa I. 1984.), lakásszerzési esélyeik évről-évre csökkentek. Ugyanakkor azok a

változások, amelyek az elmúlt két évtizedben átalakították a magyar szellemi életet, jóval kevésbé érintették azokat az intézményeket, amelyek a felnövekvő nemzedékek társadalmi – politikai magatartását és értékrendjét alakítják. Az olyan szocializáló intézményekben, mint az iskola, az ifjúsági szervezetek nem, vagy csak lassan és igen tompítottan tükröződtek azok a társadalmi tények és problémák, amelyek a művészetben, a tudományban, az ifjúsági kultúrában már régen létjogosultságot nyertek. Így ezek kevésbé tudtak a fiatalok számára a valóság értelmezéséhez autentikus értékrendet kínálni, kevésbé tudták értékorientációs funkciójukat ellátni.

A politikának a társadalmi megújulás egyik társadalomlélektani akadályaként kellett számot vetnie a fiatalok jövőtudaival, amelyet mindinkább egzisztenciális nehézségeik és az ezzel kapcsolatos perspektívátlanosság határoztak meg. Társadalmi tapasztalataik, kilátásaik fényében mindinkább érvényüket veszítették előttük azok az értékek, amelyeket az évtizedek óta változatlan struktúrájú szocializációs intézmények közvetítettek nekik. Az új generációk – más tapasztalatok és viszonyítások birtokában – egyre kevésbé fogadták el a túlpolitizált szocializációs célkitűzések szellemében felkínált magatartásmintákat. Ugyanakkor az értékproblémák oldódását akadályozta az a – magyar politikai szociológiában sokoldalúan elemzett – tény, hogy a megváltozott viszonyok között artikulálódott és a társadalmi magatartást orientáló érdekek és értékek nem (vagy csak felemás módon) intézményesültek, illetve, hogy az intéz-

ményesült értékrendek megújulási készsége alacsony maradt. Az ifjúság értékproblémái tehát a szocializációs mechanizmusok működési zavaraira is utalnak.

A szocializációban újratermelődő értékproblémák részben közvetlenül is politikai jellegűek. Az empirikus vizsgálatok szerint ez a politikai jelleg a többség (elsősorban a „politikai névtelenek”) esetében „csak” negatívan: a politika és a politizálás elutasításában, a privatizáció kiterjedésében, a politikai értékekhez való formális – külsődleges viszonyokban fejeződik ki. Ugyanakkor arra is találunk példát, amikor az értékkonfliktusok politikai konfliktusok formájában nyilvánulnak meg. Másrészt a társadalmi folyamatok erős politikafüggősége következtében a közvetlenül nem politikai jellegű értékproblémáknak is megnőhet (és rendszerint meg is nő) a politikai jelentőségük.

A politikai szocializáció évtizedek óta változatlan kereteit mindinkább szétfeszítette a velük nem adekvát társadalmi gyakorlat. Ez kétféle ellentmondást termelt újjá. Egyrészt az érdekek érvényesítési módjának megtanulásában vezetett ellentmondáshoz. Az érdekérvényesítésre formálisan továbbra is csak a korábbi intézményrendszer hierarchiái álltak rendelkezésre, de ezek mögött (és részben hozzájuk kapcsolódva) mindinkább kiépült egy informális érdekérvényesítési rendszer. Ebben a pozíciók értékét a személyes kapcsolatok árfolyama, a társadalmi nyilvánosság kontrolljától – de sokszor a formális intézményi viszonyoktól is – független befolyások lehetősége, a

kölcsönös lekötöttségük és függőségek piaca jelölte ki. A szocializációban egyaránt meg kellett tanulni a tényleges érdekérvényesítés egyéni, informális módjait és az intézményesen közvetített érdekviszonyok játékszabályait. Másrészt a szocializáló intézmények által közvetített politikai és ideológiai értékek megtanulása ugyanúgy hozzátartozott a szocializációs folyamatokhoz, mint a nem intézményes, de az érvényesüléshez nélkülözhetetlen értékek elsajátítása. A hetvenes évek végére ez a kettősség vált a szocializáció lényegévé. Az ideológiák és a tapasztalatok inkongruenciája és ennek gyakorlati kezelése a magyar politikai szocializáció sajátos, a nyugati társadalmakétól eltérő modelljét hozta létre.

A következőkben a politikai szocializáció makrosajátosságait próbálom felvázolni. Először a jelenlegi modell történelmi előzményeivel foglalkozom, amelyet a közvetlen politikai szocializáció modelljének nevezek. Ez nálunk a negyvenes évek végén alakult ki és emelkedett az állami politika rangjára. Célja nem egyszerűen az állampolgári lojalitás biztosítása, hanem a hatalomgyakorlás adott módjának feltétlen elfogadtatása és az ennek való teljes alárendelődés volt. Ezt a modellt nem pusztán a fiatalok szempontjából elemzem, mivel az „átnevelés” programja is a társadalom egészére vonatkozott. Nem töreksem a korszak ismert (még kevésbé az ismeretlen) történelmének a megírására. Mindössze azokat a folyamatokat próbálom számbavenni, amelyek következtében az egyébként is traumatikus körülmények között zajló huszadik századi magyar politikai

szocializációknak ez a modellje végülis zátronyra futott. Hiszen 1956 tragédiája egy korszak politikai szocializációjának a csődje is volt.

Az 1956 utáni politikai szocializációt, amelyet a konfliktuskerülő politikai szocializáció modelljének nevezek, már a fiatalok szempontjából vizsgálom. 1956 után a központilag megfogalmazott célkitűzések mind közvetettebben érték el a gyakorlatot. Ugyanakkor a kialakítandónak tekintett magatartások ideológiai meghatározottsága és a szocializáló intézmények tartalmi és szerkezeti folyamatossága továbbra sem tette lehetővé a valóságos konfliktusok demokratikus kezelésének a megtanulását.

Míg a közvetlen politikai szocializáció leírásában csak a témához közvetetten kapcsolódó dokumentumokra, a korabeli és a korszakot felelevenítő műalkotásokra és a történettudomány megállapításaira támaszkodhattam (és ezért ez a leírás szükségszerűen magán viseli a spekulativitás jegyeit), addig a konfliktuskezelő politikai szocializáció elemzésében már az időközben kifejlődött társadalomtudományok eredményeit is figyelembe vehettem. Átfogó szocializáció-kutatások hiányában azonban a belőlük összerakott kép szükségszerűen mozaikszerű.

Elsősorban azokat a tendenciákat próbáltam megragadni, amelyek kijelölik a jelenlegi szocializációs gyakorlat kereteit, és a szocializáció oldaláról magyarázzák az általam legfontosabbnak tartott értékproblémákat: a privát szférának a politikától való merev elhatárolódását és a politikától való

távolságtartás jegyében szerveződő magatartások kialakulását. Elégséges adatok híján nem térek ki az egyes rétegek szocializációjában megfigyelhető finomabb különbségekre, és általában a politikai szocializáció mikrofolyamataira. Nem foglalkozom azokkal a marginális csoportokkal (csövesek, vallási közösségek, környezetvédők, ellenzékiek stb.) sem, amelyekben a leg-erőteljesebben fogalmazódnak meg a nem intézményesült értékek. A politikához való viszonyok és a szocializációban kialakuló társadalmi – politikai magatartások sokszínűségének a szisztematikus vizsgálata a további empirikus kutatások feladata lesz.

Itt szeretnék köszönetet mondani az ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központnak és személyesen **Huszár Tibor** igazgatónak azért a lehetőségért, hogy ez a dolgozat elkészülhetett; **Szeckő Tamás**nak, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak, amiért lehetővé tette, hogy Csepeli Györggyel együtt elvégezzük azt a vizsgálatot, amelynek az eredményeire sokat támaszkodtam; továbbá **Gombár Csabának**, **Erős Ferencnek**, **S.Molnár Editnek**, **Angelusz Róbertnek**, **Némedi Dénesnek** és a többi kollégának értékes észrevételeikért, kritikai megjegyzéseikért.

I. SZOCIALIZÁCIÓ-ELMÉLETEK ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI NÉZŐPONT

1. Szocializáció és politika

A szocializáció-értelmezések mindig is abból indultak ki, hogy a személyiség fejlődésében a szocializáció a társadalmivá válás folyamatát jelenti, amely az individualizációval együtt megy végbe. Ezen belül azonban a különböző irányzatok a szocializáció más és más mozzanatait emelték ki, vagy éppen abszolutizálták. Az értelmezéseknek több korszaka különíthető el, és ma már nem kétséges, hogy a szocializációra vonatkozó mai tudásunkhoz mindegyik irányzat, mindegyik iskola hozzá tett valamit.

A szocializáció általános kutatásától a politikai szocializáció kutatása soha nem vált el mereven, ahogy a valóságos szocializációs folyamatok is egyszerre tartalmaznak politikai és nem politikai mozzanatokot. Ugyanakkor az elmélet mind tagoltabbá vált. A kutatók újabb és újabb nézőpontokból közelítették meg a szocializáció problémakörét, és szinte minden szociológiai és pszichológiai irányzat hozott valami újat a szocializáció elméletében. Bár szocializáció mindig is volt, amióta az ember társadalomban él, felismerése azzal a tudománytörténeti fordulattal kezdődött, amely a múlt század közepén következett be a társadalom és az egyén viszonyának problémává válásával, és amely a szociológia megszületését jelentette. Ez a tudománytörténeti fordulat akkor tette lehetővé a

szocializáció folyamatának az önálló kutatását, amikor társadalmi szükségletté vált a szocializációs folyamatok befolyásolása társadalmi szinten (elsősorban az iskolarendszeren keresztül). Önállóan a szocializációval Giddings foglalkozott először (Giddings 1897), a politikai szocializációval pedig Hyman (1959). Ez utóbbi fordulatot jelentett: azt, hogy a politikai szükségletekkel összhangban immár a szocializáció politikai befolyásolásának a lehetősége, módja is a tudományos vizsgálódások tárgya lett. A politikai szocializáció, mint az általános szocializációtól elkülönülő, önálló kutatási terület alapvetően annak a társadalomtörténeti fordulatnak köszönheti létét, amelyet a politikai magatartások társadalmi méretekben való befolyásolásának a szükséglete jelentett.

A szocializációt más oldalról közelítette meg a szociológia, és más oldalról a pszichológia. Az előbbi a társadalmi képződmények: a társadalmi és a politikai rendszer, a szocializáló intézmények és a kultúra szerepét hangsúlyozta benne, az utóbbi az individuum fejlődéséből indult ki. Ez a természetesnek tekinthető szétágazás sok szempontból közös szemléleti keretek között ment végbe. A közös vonásokat éppen az alapvető kérdésben: az ember és a társadalom viszonyának a kérdésében fedezhetjük fel, amennyiben a hatvanas évekig mindkét megközelítési módra jellemző volt e viszony egyoldalú, egyirányú értelmezése, és az, hogy a szocializálódó egyént passzív és reaktív lényként kezelték.

A negyvenes évektől kezdődően robbanásszerűen terjedő és mindinkább aktívan értelmezett szocializáció-fogalom az ameri-

kai pozitívista szociológiában elsősorban a szociális tanulás szinonímáját jelentette: a kultúra átörökítésének „felülről” vagy „alulról” elképzelt, de mindenképpen egyirányú folyamat. Child a konform magatartások kialakításában (Child 1954), Hyman pedig valami ehhez hasonlóban: a társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi modellek megtanulásában látta a szocializáció lényegét (Hyman 1959). Hess és Torney, Dawson és Prewitt ugyancsak a tanulás mozzanatára helyezték a hangsúlyt (Hess és Torney 1967; Dawson és Prewitt 1969). A kultúranropológia abból indult ki, hogy a szocializáció révén örökítődik át a kultúra, míg a funkcionalisták (Easton és Dennis 1969) a politikai rendszer stabilitását magától értetődőnek tekintve, a szocializációt a stabilizáció tényezőjének látták a rendszer reprodukálódásának folyamatában (noha éppen Easton és Dennis a rendszer megújulási képességét is beépítették modelljükbe). Ezek mögött az elképzések mögött nem nehéz felfedeznünk a sikeres alkalmazkodás megtanulásának a normáját.

Ez a determinista szemlélet, vagy ahogy White írta, „a szocializáció sorozatgyártási programként való értelmezése” (White 1977) úgy tűnik, Durkheimig megy vissza. Ez a gondolat több, a szocializáció-értelmezéseket immár tudománytörténeti szempontból elemző összegzésben megfogalmazódik a hetvenes évek közepétől. (A.Percheron 1974. és G.White 1977).

Percheron emlékeztet rá, hogy Durkheim, aki a neveléssel azonosította a szocializációt, a társadalmat olyan, az egyénektől függetlenül létező „kollektív tudatnak” fogta fel, ame-

lyet „át kell tenni a gyermek lelkébe”⁽¹⁾. Ezzel a „durkheimi örökséggel” magyarázható, hogy az amerikai szociológiában a szocializáció két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy „általában a társadalom minden egyénnek továbbadja a társadalomnak és a saját csoportnak a normáit”, másrészt pedig azt, hogy az egyén „kisgyermekkorától megtanulja a konform magatartásokat azokhoz a szerepekhez, amelyeket el kell játszania”⁽²⁾. Durkheim koncepciója tartalmazza mindazokat az elemeket, amelyek a szocializáció amerikai definícióit alkotják, mondja Percheron. Így a társadalom és a normák fogalmát, valamint a tanulás mechanizmusát. Ugyanakkor az „amerikai iskola” az aktivitás, a kultúra-antropológusok a személyiségfejlődés, a funkcionalisták a változás mozzanatait hagyják figyelmen kívül a szocializációban. Hozzátehetjük: az már az amerikai társadalom fejlődésének a sajátosságából következik, hogy a szocializáció-koncepciók éppen a társadalom stabilitásából és a sikeres alkalmazkodásból indultak ki, és ezért nem véletlen, hogy Durkheim jelentette az elméleti kiindulópontot.

Ami a pszichológiai megközelítéseket illeti, ezekben már a harmincas években találkozunk a szocializációs tartalmak internalizációjának a problematikájával, ami valószínűleg ugyancsak nem független Durkheim neveléseméleti koncepciójától. A kisgyermekkor és a család fontosságának a felismerése a szocializációban Freud munkásságával függ össze. Az amerikai pszihoanalitikus iskola Freud nyomdokain elsősorban a családi szocializációt és a tanulási folyamatot vizsgálta, és ugyanúgy

automatizmusokat látott az egyén normaelsajátítási folyamatában, mint ahogy a szociológiai indíttatású elméletek a társadalom oldaláról kötötték automatizmusokhoz a szocializációs folyamatokat. Ugyanakkor a mai szocializáció-felfogások a pszichológiának (mindenekelőtt Piaget munkásságának) köszönhetik a fejlődéslélektani nézőpont érvényesülését. A szimbólikus interakcionizmus pedig azzal a felismeréssel gazdagította a szocializáció-koncepciókat, hogy az egyén reflexíven viselkedik, és tapasztalataitól függően alkalmazkodik a különböző helyzetekhez (G.H. Mead 1934). Ez a felismerés tette lehetővé a szocializáció folyamatának az egész életre való kiterjesztését.

A politikai szocializáció-elméleteket alakító tényezők között elsősorban azt a nagy történelmi kihívást érdemes megemlíteni, amelyet a fasizmus uralomra jutása, társadalmi bázisának kiépülése és társadalomlélektani sikereinek ténye jelentett a modern társadalomtudományok számára. A politikai összefüggések mellett azok a társadalomlélektani és individuálpszichológiai mechanizmusok is az érdeklődés előterébe kerültek, amelyek a fasizmus térhódítását lehetővé tették és fennmaradását biztosították (W.Reich 1970). A kutatások természetes kiindulópontja lett a mikrovilág és a makrostruktúra – ezen belül is a politikai szféra – közötti összefüggések történelmileg bizonyított ténye. Adorno és munkatársai a tekintélyelvű személyiség típus létezésének a bemutatásával egyúttal annak is empirikus bizonyítékát adták a későbbi szocializáció-kutatások

számára, hogy a politikai szocializációban nemcsak a politikai rendszernek és az ezt közvetítő intézményeknek van meghatározó szerepük, hanem a személyiség is aktív szerepet játszik benne (Adorno et alii 1950).

Ami a *par excellence* szocializáció-értelmezéseket illeti, White Wrong személyéhez köti a determinista szemlélet meghaladását, és úgy látja, hogy mindinkább a társadalomátalakító szemlélet a jellemző rájuk (azaz vagy a nevelés folyamatának a tökéletesítésével, vagy a szocializáló ágensek tökéletesítésével kívánják elérni, hogy a társadalom jobb legyen). Wrong fejtette ki, hogy a szocializáció egyszerre jelenti a kultúra átvitelét és azt a humanizációs folyamatot, amelyben a többi emberrel folytatott interakciók során elsajátítjuk a jellegzetesen emberi tulajdonságokat. Ő fogalmazta meg azt is, hogy a két folyamatnak nem kell feltétlenül egybeesnie (Wrong 1961). Ezzel elméleti lehetőség nyílt arra, hogy a szándékolt és a tényleges szocializáció közötti eltéréseket ne valamiféle devianciaként, hanem a szocializáció konkrét körülményeiből következő sajátosságokként lehessen megközelíteni.

Peter R. Berger és Thomas Luckmann tudásszociológiai tanulmányukban elméleti úton jutottak el a szocializáció ontológiai értelemben vett történetiségének a felismeréséhez és a szocializációs folyamatok nyitott és rugalmas értelmezéséhez (P.R. Berger – Th. Luckmann, 1966). Ők abból az alapvető dialektikából indultak ki, hogy a társadalom emberi termék, ugyanakkor az ember társadalmi termék, és a társadalom a szociali-

zációban összefüggő, adott valóságként áll az emberrel szemben, amit az új generációknak objektívációként adnak tovább. A tárgyasult világot internalizációval hozzuk vissza a tudatunkba. Az intézményes világnak az új generációk előtt legitimációra van szüksége, amely kognitív és normatív magyarázatok formájában igazolja az intézményes rendet. Az intézményes renddel együtt a szocializációban a legitimációt is megtanuljuk. G.Mead szerep-elméletét intézmény-elméletté bővítve úgy látják, hogy az intézményes rendnek a tükröző tudat tulajdonít logikát, és ez a logika a társadalmi tudáskészlet része. A társadalomra vonatkozó tudás egyszerre társadalmi termék és a társadalom változtatásának a tényezője. Egyszerre alkalmas az objektívált társadalmi valóság megragadására és a valóság állandó létrehozására. A tudást a szocializációban objektív igazságként tanuljuk meg, és szubjektív valóságként internalizáljuk. A szocializációban „szignifikáns mások” közvetítik az objektív társadalmi világot. Az internalizáció feltétele a velük való identifikáció. Szerepeik, attitűdjeik internalizálásával alakul ki a saját, szubjektív, összefüggő identitásunk. Az egyén szociálpszichológiai dialektikája az objektíven nyújtott és a szubjektíven elsajátított identitás közötti dialektika. A szocializáció akkor eredményes, ha az objektív és a szubjektív valóság és identitás nagymértékben szimmetrikus egymással. Ugyanakkor a szocializáció sikertelenségéhez vezet, ha a különböző „szignifikáns mások” különböző objektív valóságokat közvetítenek.

Európában az empirikus szocializáció-kutatók közül Annick Percheron volt az, aki egyesítette a fejlődéslélektani, a rendszerszemontú és a szociológiai nézőpontot. Percheron az egyén és a társadalom közötti állandó kölcsönhatásból indul ki, és egyszerre tekinti a szocializációt a rendszer szempontjából a fennmaradás és a változás mechanizmusának, valamint az egyén szempontjából a politikai és a társadalmi „én” kifejlődésének és alakulásának. Percheron értelmezésében a szocializáció egyszerre interakció, elsajátítás és alkalmazkodás. Ez feltételezi az egyén aktivitását, a kultúra tagoltságát és dinamizmusát, tehát a változtatás, a teremtés lehetőségét. Fontos mozzanata Percheron elméletének, hogy hangsúlyozza: a család, az iskola, a társadalom a szocializációban az értékek és normák mellett jellegzetes világképeket (représentation du monde) is közvetít, amelyeket az egyén részben átvesz, részben tapasztalatai alapján átalakít, és kialakítja a maga világképét. Nagy szerepet tulajdonít a tapasztalatoknak, és a Dawson – Prewitt szerzőpárhoz hasonlóan ő is egységben látja a manifeszt és a látens, a formalizált és a nem formalizált hatásokat. Végül utal arra, hogy a szocializáció lassú és fokozatos, és bizonyos tapasztalatoknak csak jóval megszerzésük után lesz jelentőségük⁽³⁾.

A gyerekek szempontjából Percheron kettős szerepet tulajdonít a politikai szocializációknak: egyrészt azt, hogy „lehetővé teszi a gyerekeknek, hogy politikai kompetenciáját a környezete és politikai énje fölötti uralma révén kifejlesztve,

hozzájáruljon identitása fejlődéséhez", másrészt pedig azt, hogy „lehetővé teszi a gyerekeknek, hogy az értékek és szimbólumok bizonyos készletét elsajátítva, azaz megtanulva egy politikai nyelvet, kommunikáljon másokkal”⁽⁴⁾. „Szocializációról beszélni annyit jelent, mint mind politikai, mind társadalmi szinten felvetni az identitás és az identifikáció valamennyi problémáját”, mondja Percheron⁽⁵⁾.

Percheron az amerikai pszichoanalitikus iskolához tartozó Greensteinhez (Greenstein, Fred J. 1965) hasonlóan nem húz éles határt az általános szocializáció és a politikai szocializáció közé. Ő hívja fel a figyelmet a tematikus behatárolás két végletére. Egyes amerikai funkcionalisták (Parsons, Bales és társai, 1954) a politikát leszűkítik a társadalmi interakció egyik sajátos esetévé. Más szerzők, például a marxista Deleuze és Guattari túlságosan tágan értelmezik a politikát, és olyan-nak látják a politikai szocializációt, amely a szocializáció minden más formáját magában foglalja (Deleuze és Guattari 1973)⁽⁶⁾. Percheron rugalmasan kezeli a politikai szférát, és számol azzal, hogy a politikai én kialakulásában a legkülönbözőbb közvetett és közvetlen hatások játszhatnak szerepet. A „politikai” kifejezést nem szabad túl szorosan értelmeznünk akkor, amikor szocializációról van szó, mondja. Nagyon tág értelemben azt mondhatnánk, hogy a szocializáció mindazokban az esetekben „politikai”, amikor, változó arányban, megmagyarázza bizonyos attitűdök kialakulását, bizonyos magatartások keletkezését, a bizonyos politikai szerepek eljátszására való haj-

lamot⁽⁷⁾. Úgy gondolja, hogy a politikai szocializációval a társadalmi valóság három síkja van összeköttetésben: a szoros értelemben vett politikai övezet, ennek közvetlen társadalmi és gazdasági környezete és azoknak a tapasztalatoknak az együttese, amelyek hatással vannak a politikai szocializációra.

Láthatjuk tehát, hogy a politikai szocializációnak ebben a felfogásában a korábban abszolutizált részmozzanatok természetes egységbe szerveződnek, és helyreállnak közöttük a kapcsolatok. E szintézis eredményeképpen olyan rugalmas keretfogalom jött létre, amellyel immár egyéni és társadalmi – politikai szinten is lehet értelmezni mind a kölcsönviszonyokat, mind a folyamatosságot – változást, mind pedig a sokféleséget. Ebben a koncepcióban már nem lehet a felnőttkori magatartásokat közvetlenül a gyermekkori szocializációból eredeztetni, és nem lehet a normatívnak tekintett alkalmazkodástól való eltéréseket devianciának tekinteni.

A politikai szocializáció tehát – és a következőkben én is ilyen értelemben használom ezt a fogalmat – az egyén és a társadalom közötti interakcióknak az a folyamata, amelyben az egyén társadalmi – politikai arculata kialakul. Ennek során a társadalmi – politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át az új generációknak kész világképeket, világértelmezéseket (és ezek részeként ismereteket, értékeket, normákat, magatartási mintákat), hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon is biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társa-

dalmi praxisuk alapján a felnövekvő nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket, magatartásukat, a politikához való viszonyukat. Ennek kitűntetett, „alapozó” időszaka a gyermek- és az ifjúkor. A szocializációban nemcsak a társadalmi környezet hat az egyénre, hanem az egyén is hat a társadalomra: egyszerre alanya és tárgya a szocializációs folyamatoknak. Ezért a szándékolt és a tényleges szocializáció szükségszerűen tér el egymástól (más kérdés persze az eltérés mértéke és következményei), és szükségszerűen jár konfliktusokkal mind az egyén, mind pedig a társadalom számára.

Visszatérve az elmélettörténetre, Annick Percheron szerint a politikai szocializáció folyamatának értelmezésében azal következett be a tudománytörténeti fordulat, hogy a politikai szocializáció az empirikus kutatások tárgyává vált. Én az igazi fordulatnak azt látom, amely a szocializáció elméleti újrafogalmazásával: kétirányúságának és dinamizmusának a felismerésével következett be. Elsősorban Percheron nyomán terjedt el a szociológiában a szocializáció nyitott és rugalmas értelmezése. Ez a fordulat — úgy gondolom — nem következett volna be a hetvenes évek elején az 1968-as diáklázadások nélkül, amely váratlan és megrázó társadalmi illusztrációját adta annak, hogy a szocializációs folyamatok nem biztosítják automatikusan a társadalom folyamatosságát, és a szocializálók szándékaival ellentétes eredményekhez is vezethetnek⁽⁸⁾.

Berger és Luckmann, illetve Percheron egymással összecsengő szocializáció-értelmezése két ok miatt látszik alkalmasnak arra, hogy a legkülönbözőbb társadalmakban elméleti kiindulópontul szolgáljon a konkrét szocializációs folyamatok vizsgálatához. Egyrészt azért, mert megengedik, hogy a konkrét viszonyoktól függően rugalmasan értelmezzük a szocializáció politikai vonatkozásait. Másrészt pedig azért, mert rendszerként feltételezik mind a közvetített, mind pedig a kialakuló világértelmezéseket. Ebből az elméleti kiindulópontból tehát szociológiailag értelmezhetőek a szocializációban lehetséges történelmi, társadalmi és politikai különbségek.

2. Szocializáció és történelem

Első látásra meglepő, hogy a szocializáció makroszintű sajátosságait ritkán hozzák összefüggésbe a társadalmi és a politikai rendszer történelmi meghatározottságával, és a politikai kultúrában – illetve általában az ember és a társadalom kapcsolatában – továbbélő történelmi örökséggel. Elméletileg is ritkán értelmezik történelmi kontextusban a szocializációt⁽⁹⁾. Nem vetik fel azt a kérdést, hogy vannak-e a politikai szocializációnak a társadalmi – politikai rendszertől függő sajátosságai.

Ez két dolog miatt is paradoxonnak tűnik. Egyrészt azért, mert a hétköznapi tapasztalatok szintjén mindenki érzékeli,

hogy még az azonos történelmi régióhoz⁽¹⁰⁾ tartozó, de különböző országokban élő emberek társadalmi magatartásában is tipikus különbségek vannak. Másnak látjuk egy angol „szocializált-ságát”, mint egy franciáét, másnak egy lengyelét, mint egy magyarét. (Bár az igazán nagy különbségek akkor derülnek ki, ha valaki az egyik „történelmi régióból” átkerül a másikba.) Másrészt azért is paradoxon a történelmi nézőpont háttérbe szorítása, mert a szocializáció lényege éppen az, hogy a történelem folyamán kikristálycsodott társadalmi és politikai viszonyok között zajlik.

A történelem nem véletlenül van „zárójelben” ezekben a kutatásokban. Az Egyesült Államokban, ahol az első politikai szocializáció-kutatásokat végezték, a történelmi szemlélet sohasem volt a társadalomtudományok erőssége (ahogy ezt az európaiak az amerikaiak szemére is vetik). Az Egyesült Államok történelmének rövidebbé, gazdasági fejlődésének dinamizmusa és a bevándorlók társadalmi identifikációs törekvései szükségszerűen vezettek egy jövőre orientált társadalmi gyakorlathoz, aminek a pragmatikus társadalomtudományok feleltek meg. A politikai szocializáció kérdései ezért vetődtek fel a rendszer stabilitásának a nézőpontjából. Nyugat-Európa országai pedig, ahová a kutatások áttértek, társadalmi és politikai szerkezetükben nem különböztek alapvetően sem az Egyesült Államoktól, sem egymástól. Így a szocializációs jelenségekben érzékelhető különbségek nem jelentettek a kutatók számára olyan kihívást, amelyre történelmi kontextusban kellett volna keresniük a vá-

laszt. Amikorra a politikai szocializáció kutatási problémaként is megfogalmazódott, már nem volt kétséges, hogy ezek az országok a világnak ugyanabba a társadalmi, politikai és kulturális régiójába tartoznak.

A szocializáció sajátosságait azért sem értelmezték egy másik történelmi régióhoz (például Közép- és Kelet-Európához) képest, mert — ez is a történelmi utak elágazásából fakad — a nyugat-európai társadalmak számára Közép- és Kelet-Európa mindig is ritkábban szolgált összehasonlítási alapul, mint fordítva. Végül pedig az összehasonlítások nem lebecsülhető akadályát jelentette az a tény, hogy Közép-Európában a politikai szocializációt csak a hetvenes évek elején kezdték el kutatni.

3. A magyar sajátosságok forrásai

Mire a politikai szocializáció Magyarországon is az érdeklődés előterébe került, a nyugati országokban működő kutatók már eléggé kidolgozták az elméletét, és a hatvanas évekkel kezdődően empirikusan is vizsgálták a gyakorlatát. Ez a hazai kutatások szempontjából előnyöket is, hátrányokat is rejtett magában. Kétségtelenül előnyt jelentett az, hogy kész elméleti és fogalmi keretek között lehetett megközelíteni a hazai sajátosságokat. Ugyanakkor — ahogy ez már nem egyszer előfordult a társadalomtudományokban — ezek az elméletek is magukban hordták azt az előfeltevést, hogy ami a fejlett tőkés országok vi-

szonyai között érvényes, az egyúttal egyetemes érvényű is. (A társadalomspecifikus jegyeket – különösen az összehasonlító empirikus kutatásokban – természetesen nagyon jól érzékelték a fejlett tőkés országokban.)

Az, hogy a politikai szocializációt nemcsak a társadalom jellege határozza meg, hanem a politikai berendezkedés is, már az első hazai empirikus vizsgálatból is kiderült (S.Molnár E. 1971.). De a hatvanas évek végén meginduló empirikus közvélemény-kutatások és politikai ismeretvizsgálatok egyik legfontosabb tapasztalata is az volt, hogy a véleményalkotások (és persze, az „ismeretalkotások” is) egyaránt tükrözik a mindennapi tapasztalatokat és az ideológiai hatásokat, és nem függetlenek a politikához való viszonytól⁽¹¹⁾. Az adatokból az is érzékelhetővé vált, hogy bár a politikai gondolkozás magán viseli a külső elvárásrendszerhez való alkalmazkodás jegyeit, a tényleges társadalmi magatartások távolról sem felelnek meg a szándékolt, kívánatosnak tartott magatartásoknak. A közöttük lévő ellentmondások a politikai szocializáció ellentmondásosságát jelezték.

Egy, a nyugat-európaiktól eltérő fejlődési modellben természetes, hogy a politikai szocializáció politikai és társadalmi modelljei is mások (ami persze nem jelenti a lélektani mechanizmusok másságát). Nemcsak arról van szó, hogy a politikai kultúrát más normák és értékek jellemzik, és hogy a társadalmi mechanizmusok másképpen működnek, más magatartásokat alakítanak ki. Úgy gondolom, hogy a magyar politikai szociali-

zációt egy, a nyugati társadalmakétól történelmileg eltérő társadalomfejlődésben kell értelmezni. Makroszintű sajátosságait csak a másságát meghatározó, alapvető történelmi, politikai és kulturális összefüggésekben érthetjük meg. Ezek közül a következőket emelném ki:

1. A magyar társadalom sajátos fejlődéstörténetéből következően nálunk kevésbé kristályosodtak ki a szocializáció szempontjából optimális társadalmi modellek, mint azokban az országokban, amelyekben a fejlődés és a történelmi kontinuitás egymást feltételezték⁽¹²⁾: nálunk a különböző korszakok intézményei és értékrendjei egymásra csúsztak. Itt csak utalnék rá, hogy Magyarországon ebben a században – annyi idő leforgása alatt, amennyit az együttélő generációk emlékezete még befog – nyolc olyan politikai fordulat volt, amikor az uralkodó politikai értékrend is jelentősen megváltozott, és az új politikai rendszerek nem egy esetben a korábbi teljes elutasításán alapultak⁽¹³⁾. Ehhez járult még az a tény is, hogy ezalatt az idő alatt négyszer változott meg az ország területe. A szocializációs folyamatok szempontjából instabilizáló tényezőt jelentett mind a belső kristályosodási folyamatok akadályoztatása, mind pedig az, hogy a jelentős társadalmi – politikai változások sokszor külső okok következtében, az elmaradást behozni kívánó modernizációs programok pedig felülről indultak meg. Ezek a körülmények megakadályozták, hogy az emberek a politikával való emancipált, partneri viszony kialakítását tanulják meg a szocializációban, és mind a politikával való kapcsolatuk, mind

pedig a különböző társadalmi objektívációk kapcsolata a bizalmon alapuljon. A társadalomban való orientálódáshoz nélkülözhetetlen szabályok nem tudtak egyértelművé válni (sőt, állandóan változtak), aminek az állampolgári magabiztosság, a bizonytalan-öntudat látta kárát. E történelmi örökségként nálunk sokkal nehezebbé vált a pozitív társadalmi identitás kialakulása, mint a nyugati társadalmakban.

2. A hatalmi struktúrák és az intézményrendszer, valamint a politikai értékrendszer diszkontinuitása, illetve a változások kívülről – felülről történő megindulása a mindennapi élet szintjén a kirekesztettség élményét konzerválta. Azok a hatalmi – függőségi relációk, társadalmi helyzetek, amelyek a szocializáció személyes tapasztalati forrásait jelentették (a tanár – diák viszony, a főnök – beosztott viszony, a hatóság – ügyfél viszony stb.) sokkal inkább az elkülönülés, a szembenállás, a konfrontáció élményét kínálták és az ellenséges érzületet táplálták, mint az érdekezésség felismerését, a kooperativitás gyakorlatának a megtanulását.

3. Ugyanakkor a változó, nehezen megtanulható, sokszor kiszámíthatatlannak tűnő és garanciákat nélkülöző társadalmi „játékszabályok” ellenében nem intézményesült védekező stratégiák, hátrító technikák, rejtett „ellenvilágok” épültek ki, amelyek a hatalom számára is nehezen kiszámítható, de erőteljesen ható szocializációs tényezőkké váltak.

4. Az alulról építkező társadalmakban a politikai szféra csak áttételesen, a társadalom különböző intézményein és közösségein keresztül éri el az egyéneket. A politikum bizonyos értelemben feloldódik az állampolgárok társadalmi tevékenységében, a szocializációnak a politikai hatalom szempontjából kívánatos normái a társadalmi normákban. A politikaivá válás és a hatalom kapcsolata áttételesebb, rejtettebb marad. A politikai normákkal elsősorban nem közvetlenül találják magukat szemben az állampolgárok, hanem a nagy autonómiával rendelkező társadalmi szférában végbemenő folyamatokon keresztül. (Amenyiben pedig közvetlenül találják magukat szemben a politikával, úgy ez nemcsak „felülről” éri el őket, hanem „alulról” is, például sztrájkok, tüntetések formájában.)

Egy centralizált társadalomban azonban – amelyben jóval kisebb szerep jut a társadalmi integrációknak, és amelyben kevésbé épültek ki a politikai akaratképzés alulról felfelé szerveződő struktúrái – a politika mintegy a társadalom feje fölé emelkedve, közvetlenül éri el az egyént. A politikai normákkal is gyakran találják közvetlenül és egyénileg szemben magukat az emberek. A hatalom szocializációs modellje nincs feltétlenül összhangban a társadalom szocializációs modelljével. A politika sem ugyanazt jelenti, mint az előző esetben, és nemcsak az állampolgárok, hanem a hatalom számára sem. Elsősorban a centrumtól kiinduló folyamatok tartoznak bele, illetve mindaz, ami a centrum szempontjából hatalmi – politikai kérdésként vetődhet fel, amit a centrum a politika illetékességébe sorol.

5. A tulajdonviszonyok és a centralizált gazdaság- és társadalomirányítási gyakorlat a társadalom tagjai számára behatárolja az elérhető és az elérendő életcélokat, és az érvényesülésnek a polgári társadalmakétól eltérő eszközeit, lehetőségeit és tartalmát kínálja fel.

6. A szocializáció társadalmi modelljét a polgári társadalmakétól eltérő értékrendek szervezik. Ezek egyik, a politikával való kapcsolatot kifejező dimenziója a már említett bizalomhiányon és az aszimmetrikus viszonyok megtanulásán alapul. Megnyilvánulásait a magyar politikai szociológia olyan kategóriákban ragadta meg, mint a privatizáció kiterjesztése, illetve az alattvalói magatartás kialakulása. Az egyéni törekvések szempontjából „bemért” társadalmi lehetőségekhez való viszonyt egy olyan értékrend határozza meg, amelyben – márcsak történelmi okok miatt is – a kockázatvállalással és általában a vállalkozással szemben elsőbbsége van a stabilitásnak, az egzisztenciális biztonságnek, az akár az önkizsákmányoláson keresztül vezető, felhalmozáson alapuló gyarapodásnak. Ezt az életstratégiát a magyar szociológia a paraszti – polgári mentalitás kategóriájával írja le.

7. A szocialista társadalmakban a politikai hatalom alapját képező eszmerendszerben egy – a tőkés társadalmakétól alapjaiban különböző – szocializáció lehetősége és szükségessége fogalmazódik meg. Mivel a társadalom szervezésében az ideológia jelenti a kiindulási alapot, természetes, hogy az ideoló-

giában egy – a hatalom által preferált politikai kultúrával összhangban lévő – politikai szocializáció modellje is benne rejlik. Az ideológia olyan viszonyt feltételez az egyén és a társadalom, az állam, a politikai hatalom között, amely minőségileg más, mint a tőkés társadalmakban. Ebben a viszonyban lehet értelmezni a szocializáció kívánatosnak tekintett modelljét is. Ez a modell természetesen részleteiben változhat és az elmúlt évtizedekben változott is, de lényegét illetően a szocialista társadalomra vonatkozó eszmei alapelvekkel való összhangban fogalmazódott meg.

A szocializációban kulcskérdésnek tekinthetjük, hogy a felnőtt szerepek megtanulása, a különböző magatartás-minták közötti választás milyen érdekviszonyok között zajlik, és milyen érdekeltségekhez kötődik. A politikai hatalom szocializációs modellje új típusú érdekviszonyokkal: a középpontban álló közérdekkel és az ennek alárendelődő egyéni érdekekkel számol, s az antagonisztikus érdekellentétek megszűnését feltételezi. Az új típusú érdekviszonyok között, a közösségi társadalom eszméjével összhangban kell kialakulnia az új embernek. A politikai ideológia embereszménye tehát nem annyira a generációk kontinuitásához, a társadalmi valóságot megszüntetve – megőrizve továbbörökítő szocializációs folyamatokhoz kötődik, mint inkább a változások nyomán bekövetkező jövőhöz. Az embereszmény a „Sollen” szintjén, ideológiai normák alapján, a jövő szempontjából fogalmazódik meg. Ennek megfelelően a politikai törekvések arra irányulnak, hogy ez az eszmény a szocializációs gyakorlatban váljon valóra.

Ugyanakkor a szocializáció politikai modellje és a szocializációban kialakuló ember eszménye éppen jövőre orientáltságánál, ideáltipikuságánál fogva nem fedi le teljesen a társadalmi gyakorlatot. Ezért a tényleges szocializációs folyamatok és a kialakuló magatartások szempontjából megőrzi a politikai hatalomhoz való kötöttségét, nem oldódik fel teljesen a társadalmi normákban. A társadalmi normákkal való ellentmondásos viszonya miatt pedig nem látja el kielégítően magatartásorientáló funkcióját.

II. TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK — KÖZVETLEN POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ

1. Normateremtés és legitimáció

A múltat a jövővel összekötő folyamatokat a szocializáció társadalmi, politikai és egyéni vonatkozásában egyaránt leírhatjuk. Egyrészt a makroszintű szocializáló intézmények révén minden politikai hatalom realizálni kíván egy olyan szocializációs modellt, amely legitimációs szükségleteivel összhangban van, és amelyet megfelelőnek tart a társadalomra vonatkozó elképzelései valóra váltásához. Másrészt a politika által biztosított mozgástérben a társadalmi gyakorlat is kitermeli a különböző csoportok érdekeinek legjobban megfelelő szocializációs modelleket, amelyek természetesen kisebb vagy nagyobb mértékben meg is felelhetnek a politikai hatalom modelljének. A politikai és a társadalmi gyakorlat normarendszeréhez igazodva alakítja ki aztán az egyén a maga személyiségmodelljét, társadalmi énképének idelizációját. E modellképzési folyamatokban a társadalmi — politikai viszonyok nem egyszerűen reprodukálódnak, hanem a folyamatosságok és változások bonyolult viszonyában élnek tovább⁽¹⁴⁾. Ezért a szocializációnak mind a politikai ideáltípusaira, mind a társadalmi modelljeire minden társadalomban jellemző, hogy

- a) milyen viszony kialakítását teszi lehetővé a múlthoz,
- b) milyen viszony kialakítását teszi lehetővé a jövőhöz

és c) milyen mechanizmusokat kínál fel a változásokkal együtt járó konfliktusok kezelésére.

A folyamatosság és a változás kérdése különösen élesen vetődik fel akkor, amikor a politikai és a társadalmi viszonyokban alapvető változások következnek be. Ilyen esetekben a politikának tisztázni kell a múlthoz való viszonyát, és erre az állampolgárok is fokozottan rákényszerülnek. Ezek az időszakok egyáltalán nem könnyűek az egyének számára, hiszen számot kell vetniük már kialakult identitásukkal, ugyanakkor eddigi szocializációjuk története meghatározza magatartásukat, behatárolja döntési kompetenciájukat. Másrészt a hatalom megtartásának kezdeti nehézségei fokozott legitimációs szükségletekkel járnak, hiszen az új intézményes rendet minden generációval el kell fogadtatni. Ezért megnő az ideológia, és általában az attitűdök, magatartások befolyásának a jelentősége. Politikai tétje van annak, hogy milyen értékek sajátítódnak el a szocializáció folyamatában (ezért is hatalmi kérdés az oktatási intézmények és a tömegkommunikációs eszközök feletti rendelkezés). A történelmi fordulók a normateremtés nagy lehetőségei.

Ha gyors egymásutánban mennek végbe politikai és társadalmi változások, a társadalmi tudatban egymásra rakódnak a mindenkori legitimációs szükségleteknek megfelelő értékek. Az új értékek internalizálásához, a régiek újraértékeléséhez idő, az érdekek felismerése és tapasztalatok kellene. Ez különösen a korábbi rendszerekbe erősen integrálódott felnőtt generációk

számára jelenthet identitásproblémákat. Az értékrendek megváltoztatására irányuló politikai törekvésekre a társadalmi tudat ellentmondásosan reagál. A társadalom tagjai nem maradnak érintetlenek tőlük, de ez nem jelenti azt, hogy társadalmi méretekben is elterjednének az aktuális hatalmi érdekekkel adekvát, új értékrendek. Szükségszerűen keverednek egymással a legkülönbözőbb értéktartalmak⁽¹⁵⁾.

Ezért a politikai fordulatok idején nagy jelentősége van mind a múlttal való szembenézésnek, mind pedig a továbbélő politikai kultúra differenciált politikai kezelésének, mivel ezek befolyásolják az új politikai kultúra kialakulását elősegítő intézményesülési folyamatok sikerét. A magyar politikai szociológiában vissza-visszatérő gondolat, hogy a társadalmi és politikai változásokkal összhangban 1945 a demokratikus kultúra megteremtésének is nagy alkalma volt. Ekkor – ahogy Szabó Miklós írja – „tartalmában forradalmi folyamat ment végbe, de pszichológiailag nem forradalomként”⁽¹⁶⁾. Egyrészt lehetőség nyílt arra, hogy a magyar nemzettudat feldolgozza a jobboldali múltat (Szabó M. 1984), másrészt pedig a történelmi „tiszta lap” a társadalom demokratizálódásának a lehetőségét hordozta magában. Kétségtelen, hogy ez a sorsforduló a politikai szocializáció szempontjából is egy új alternatíva: a demokratikus magatartásokra való szocializálódás lehetőségét tartalmazta. Azt a lehetőséget, hogy a szocializáció társadalmi méretekben váljon az egyén kreativitása kibontakoztatásának, önmegvalósításának, nembelisége kiteljesedésének a folyamatává.

Amikor 1948-ban, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesülésével immár formálisan is befejeződött a többpárt-rendszerű parlamentáris demokrácia felszámolása, a szocializáció társadalmi feltételeinek és politikai kezelésének a szempontjából is új korszak kezdődött. A hatalom legitimációs szükségleteivel összhangban a korábbinál erőteljesebben fogalmazódott meg az elsajátítható értéktartalmak befolyásolásának és az emberek politikához való viszonya átalakításának az igénye. A közvetlen politikai eszközökkel történő átszocializálás kísérlete minden generációt érintett. Az 1956-ig tartó időszak egy új típusú politikai szocializációs rendszer kialakítására tett társadalmi kísérlet korszaka is volt, amely különösen tiszta formában nyilvánult meg az 1953-ig tartó időszakban.

A fordulat éve után kibontakozó közvetlen politikai szocializáció modellje mind a múlthoz és a jövőhöz való viszony szempontjából, mind a konfliktusok kezelésének a szempontjából összhangban volt a hatalom legitimációs szükségleteivel. A múlthoz és a jövőhöz való viszonyt meghatározta, hogy az új politikai rendszer egy osztály nélküli társadalom felépítését tűzte ki célul: a korábbi osztálytársadalmak elutasításával, a történelmi diszkontinuitás hangsúlyozásával alapvetően a jövőre összpontosította legitimációs stratégiáját. (Ernek nem mond el-
lent az, hogy szelektíven viszonyult a múlthoz, és felvállalta a haladónak minősített történelmi előzményeket.) A legitimitásnak alapvetően a tőkés társadalmaktól való másságból⁽¹⁷⁾, a szocialista társadalom erkölcsi magasabbrendűségéből kellett

fakadnia, amelyhez a múlttal való szakítás és a szocializmus felépítésének a célja egyaránt hozzátartozott. Ennek megfelelően, a kívánatos állampolgár modelljeként egy minőségileg más erkölccsel, más értékrenddel rendelkező „új ember” eszménye fogalmazódott meg, a szocialista emberé. Az új ember alapvetően a jövőre orientálódik: elutasítja a polgári magatartásnormákat, és a múltból csak a forradalmi és munkásmozgalmi hagyományokhoz kötődő magatartásnormákat fogadja el. A másság követelménye a társadalom egészéhez, a politikához, a közösségekhez, a munkához és a munkával kapcsolatos társadalmi feltételekhez való viszonyra egyaránt kiterjedt, de a normák szabályozó ereje a magánéletet is elérte. Az új ember eszménye egyaránt táplálkozott a leninizmus és a sztálinizmus hagyományaiból, az illegalitásban kitermelődött magatartások ideológiai általánosításaiból és a szovjet pedagógiából, de a korlátozott fogyasztási lehetőségek miatt kívánatossá vált puritán életvitel elfogadtatásának az igénye is szerepet játszott kialakulásában.

A társadalmi konfliktusokat illetően ott felelt meg ez a szocializációs modell a legitimációs szükségleteknek, hogy azon a feltételezésen alapult, hogy az alapvető érdekellentétek, mint konfliktusforrások megszűnnek, az egyéni érdekek pedig alárendelődnek a társadalmi, illetve a közösségi érdekeknek. Az ideológia más téren is konfliktusok, problémák megszűnésével számolt, például a szegénység, a bűnözés esetében.

A másság igénye a jobboldali múlt után, egy modernizációs programmal összekapcsolva teljesen érthető volt. Ugyanakkor

jelentős rétegek személyes életében okozott frusztrációkat, konfliktusokat a korábbi hagyományok elutasításának a követelménye. A konfliktusok „kihordását” lehetetlenné tette, hogy az érdektranszformálódás, mint a politikai akaratképzés formája kiiktatódott⁽¹⁸⁾.

A szocializációban megvalósítandó modell további sajátossága az volt, hogy nem differenciált. Mindenkitől ugyanazt várta el: politikai síkon a párt iránti elkötelezettséget (és ezen túlmenően a párt tevékenységének, ideológiájának, reprezentánsainak, szimbólumainak a feltétlen elfogadását), gazdasági síkon – a korlátozott fogyasztási lehetőségekkel összhangban – a munka világával való azonosulást és az anyagiasság, a fogyasztói magatartás erkölcsi alapon történő elutasítását, társadalmi síkon pedig az alattvalói magatartást.

Berger és Luckmann a legitimitációt az értelem „másodlagos” objektivációjának tartja, amelynek az a funkciója, hogy a már intézményesült „elsődleges” objektivációkat objektíve hozzáférhetővé és szubjektíve beláthatóvá tegye. A legitimitáció négy szintjét különböztetik meg: egy „elméletelőtti” szintet (amelyet az „ez van” és az „így kell lennie” típusú magyarázatok alkotnak), a kezdetleges elméleti sémákat (ilyenek az életbölcsesek, legendák, népmesék), a kifejezett legitimitációs elméleteket és a „szimbólikus értelmi világokat”, amelyek az intézményes rendet, mint totalitást befedik⁽¹⁹⁾. Elfogadva a legitimitációnak ezt az értelmezését, azt mondhatjuk, hogy – a legitenzívében az 1948-tól 1953-ig tartó időszakban – minde-

gyik szintre bőségesen találunk példát a transzparenséktől, dekorációktól, jelszavaktól kezdve a mítoszteremtést célzó legendákon és tantörténeteken át a kifejezett legitimációs elméletekig és az új, szimbólikus értelmi világot tükröző, az e tükrözésnek teljesen alárendelő kultúráig. Az új politikai kultúra mindenütt jelen volt.

A közvetlen politikai szocializációnak egy centralisztikusan szervezett társadalomban kellett megvalósulnia, amelyben a gazdasági és a társadalmi szféra alárendelődik a politikának, és megszűnik viszonylagos autonómiájuk. A hatalom megtartása szempontjából az volt a kívánatos, hogy az emberek felülről vezérelhető társadalmi identitással rendelkezzenek, amelynek fő forrása a hatalomgyakorlás módjának elfogadása. Ezt a célt kellett szolgálnia a politikai szocializációnak.

2. Az új ember eszménye

Az új ember modelljét a legtisztább formájában Makarenkónál találjuk meg, aki – a társadalom átalakítására orientált marxista filozófiával összhangban – a gyakorlatban is megpróbálta kikovácsolni az új embert. Makarenkó koncepciója tulajdonképpen általános szocializáció-koncepció (bár a szocializáció kifejezést nem használja), amelynek politikai dimenziója is van. Makarenkó modelljének középpontjában nem a politikához, hanem a közösségen keresztül a társadalomhoz való viszony áll.

A közösségi ember nevelésének eszméjében a politikának egyrészt gyakorlatilag van jelentősége, amennyiben a megváltozott politikai viszonyok teszik lehetővé Makarenkó önellátó és öngazgató telepének a működését, és a huszas évek Szovjetuniójának a társadalmi valósága biztosítja a társadalomba való integrálódást a bűnözés útjáról visszatérített gyerekek számára. Másrészt elméletileg van jelentősége a politikának, amennyiben az új társadalomban válik lehetővé annak az új embereszménynek a megfogalmazása, aki immár a politikai célkitűzésekkel azonosulva válhat a társadalom tagjává és segítheti elő tevékenységével ezek valóra válását. A gyerekeknek a társadalomhoz és a politikához való pozitív viszonyát meghatározza, hogy számukra a családi nevelés lehetősége fel sem vetődhetett, és a család nem kínálhatott alternatív értékeket. Kétségtelen, hogy Makarenkó műveiből kiolvasható az az aufklärista hit, hogy nevelési elvei a családi nevelésre is kiterjeszthetők, és ily módon társadalmi méretekben lehet elérni az új emberek kialakulását. Makarenkó természetesen, mint elkötelezett kommunista, tudatosan is törekedett telepesei politikai identitásának a kialakítására, és arra, hogy integrálódjanak a politikai életbe. Társadalmi emancipációjuk része volt a politikai szimbólumok használata, a szervezeti életben való részvételük. Ezzel együtt azonban Makarenkó szocializációs modelljében a politikum alárendelődött a társadalmi tevékenységnek (Makarenkó, 1949).

A huszas évek Szovjetuniójában nem Makarenkó volt az egyetlen, aki sikerrel próbált új típusú gyerekközösséget ki-

alakítani⁽²⁰⁾. Ezek közül mégis a makarenkói modell vált a politika számára mértékadóvá. Ennek az lehetett a gyakorlati oka, hogy Makarenkó olyan típusú fegyelmet épített ki, amely a pártfegyelemhez hasonlított, és amely a demokratikus fórumok működése mellett lehetővé tette, hogy adott esetben a telepek feltétel nélkül végrehajtsák az utasításokat, és mintegy katonailag vezérelhetők legyenek.

Mire az új ember modelljének megvalósítása Magyarországon is politikai célkitűzésként vetődött fel, addigra a makarenkói modellben többszörösen is átrendeződtek a hangsúlyok. A huszas, majd a harmincas évek értelmezései után a negyvenes évek végére az új ember kikovácsolásának egy olyan modellje került Magyarországra, amely már csak védjegyként viselte magán Makarenkó nevét. Makarenkó pedagógiai tevékenysége és művei egyaránt alapjául szolgáltak az új típusú közösségi ember normatív – elméleti megfogalmazásának és egy – a korabeli szovjet gyakorlatnak megfelelő – messianisztikus, ugyanakkor alattvalói mentalitással rendelkező embereszmény kidolgozásának. Mire Magyarországon is politikai kérdéssé vált az emberek társadalmi (és privát) magatartásának az átalakítása, addigra a szovjet irodalom, művészet és pedagógia már kizárólagos érvénnyel kodifikálta ez utóbbi emberfogalmat. A kodifikáció azzal a (politikailag is megerősített) feltételezéssel egészült ki, hogy az új típusú ember létezése immár társadalmi valóság, aki tehát eltér ettől az emberfogalomtól, az deviáns⁽²¹⁾. A szocializáció központi elemévé az egyén és a politika viszonya vált,

és a társadalmi tevékenységről a politikai viselkedésre, a politikailag közvetített normák elsajátítására helyeződött a hangsúly. A központi törekvések arra irányultak, hogy a szocializáció valamennyi értékvonatkozását, a társadalmi magatartás egészét közvetlenül a szándékolt politikai szocializációs hatások határozzák meg.

A kívánatosnak tekintett politikai identitásnak érzelmi-
leg a szocialista hazafiság köré kellett szerveződnie. Az át-
politizált társadalmi környezet a jelszavakkal teli utcaképtől
a számtanpéldák szövegéig az új politikai kultúra jelenvalóságát fejezte ki és elfogadását kívánta elősegíteni, de ezen belül is rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a kifejtett, verbális – vizuális értékközvetítésnek, a didaktikus módszereknek és az ezek nyomán kialakuló politikai érzelmeknek⁽²²⁾.

A direkt politikai hatások abszolútizálásával összhangban kiemelt fontosságú politikai kérdés lett, hogy az iskola (és az iskolával szimbiózisban működő ifjúsági szervezetek) milyen szerepet játszanak a politikai nevelésben. Ebből a szempontból az elsődleges szocializáció színterei: a család és a spontán közösségek potenciális ellenfelekké váltak, mivel magukban hordták annak a lehetőségét, hogy bennük a hivatalosan intencionált értékekkel ellentétes értékek hassanak a gyerekekre. E veszély felismerése húzódik meg a pedagógiai szakirodalomban sokáig „kettős nevelés”-nek nevezett probléma mögött és általában a gyermeknevelés mind teljesebb körű intézményesítésének a koncepciója mögött.

A tantárgyak közül a történelem – mint a legideológikusabb tantárgy – rendelődött alá a legközvetlenebbül a politikai szocializálás célkitűzéseinek. Az 1948-49-ben megjelenő, alapvetően szovjet mintára készült új történelem tankönyvek a pedagógiai módszertani kézikönyvekkel együtt a történelemben a jelen valamiféle prognosztizálásának, illetve a politikai aktualizálásnak az eszközét látták⁽²³⁾. Szébenyi Péter korabeli tanfelügyelői jegyzőkönyveket elemezve mutatta ki, hogy a tanfelügyelők egy része már a fordulat éve előtt megkívánta a politikai aktualizálást, ami aztán az új tankönyvek megjelenése után általános gyakorlattá vált⁽²⁴⁾. Ezzel párhuzamosan a pedagógusi munkában mindent a legapróbb részletekig szabályoztak. „A legtöbb iskolában egészen komoly bűnnek számított, ha valaki nem tartotta be pontosan az adott óratípus felépítésére vonatkozó előírásokat”, írja⁽²⁵⁾. A Makarenkónál még oly fontos önállóság az iskolai életben már fel sem vetődött⁽²⁶⁾, de természetesen a történelem tárgyilagossága közvetítése sem⁽²⁷⁾.

A kívánatos embereszményben előtérbe kerültek azok a személyiségjegyek, amelyek leginkább az eszményi sorkatonára illelnek⁽²⁸⁾. Trencsényi László írja, hogy az iskolák államosítása után „a szabadságeszmény helyét a fegyelem és a szorgalom eszménye vette át”. „Az úttörőmozgalom autonómiájának elvesztése azonmód (...) kettős függéssel váltódik fel: nemcsak az iskola, hanem a maga módján az ifjúsági mozgalom is bekebelezi a mozgalmat – nyilván egy minél inkább monolit, egy szálra felfűzhető, elképzelt társadalmi modell érvényesítése jegyében.”⁽²⁹⁾

3. A politika kiterjesztése

A magyar társadalom különböző csoportjai rendkívül különböző identitástudattal érték meg 1945-öt és néztek a változások elé. Ebben a heterogenitásban csak a kollektív negatív élmények jelentették a közös pontokat: a háború, majd a párizsi békeszerződések traumája. Az új, demokratikus társadalmi célkitűzésekkel azonban olyan alternatíva rajzolódott ki, amelynek integratív ereje volt, és amely magában hordta egy pozitív társadalmi identitás kiépülésének a lehetőségét. A történelmi „tisztá lap” egy új politikai szocializációs modell kifermálásának is kedvezett. A modell kereteiként a spontán szerveződő közösségek kínálkoztak. Az új típusú politikai szocializáció egy — a többség részvételén alapuló — új politikai kultúra továbbörökítésének a csatornája lehetett volna. A különböző társadalmi és politikai szervezetektől és ifjúsági szervezeteiktől kezdve az új típusú felemelkedést és közéleti részvételt kínáló népi kollégiumi mozgalomig kiépülőben voltak az új szocializációs modell intézményes politikai és társadalmi garanciái.

A fordulat éve a politikai szocializáció lehetőségeinek a szempontjából is fordulatot jelentett. A gazdasági és a társadalmi élet centralisztikus átszervezésével leépültek azok a társadalmi integrációk — egyletek, körök, társulatok, érdekvédelmi és politikai szervezetek —, amelyek a másság artikulálásának a fórumai, az új típusú értékek elsajátításának és be-

gyakorlásának a keretei és társadalmi garanciái lehettek volna. Megszűntek az új típusú politikai szocializáció legfontosabb intézményei, a népi kollégiumok.

A központilag vezérelt intézményi szocializáció nem biztosította az alternativitás, a tolerancia és a szolidaritásértékek megtanulását. Ugyanakkor felerősítette a felülről vezéreltség tudatát. Végtelenül beszűkültek a horizontális kapcsolatok és a politikai akaratképzés lehetőségei, és funkcióikat illetően túlterhelődtek a szocializáló ágensek: az iskola, a tömegkommunikációs eszközök és a család. A politikai szocializációt alapvetően két folyamat határozta meg: a magánélet átpolitizálására irányuló törekvések és a reaktív, védekező mechanizmusok kiépülése.

1. A magánélet átpolitizálása. A már stabilizálódott, de még nem legitimizálódott rendszer elsősorban eszmei – ideológiai legitimációra törekedett. Noha jelentős rétegek számára nyújtott felemelkedési lehetőséget az iskolarendszer, az életviszonyok nagymértékű javulását a politika a jövőhöz kötötte, ezért ennek az előzetes elfogadtatása is az ideológiai legitimáció része volt. Ugyanakkor a legitimáció kiemelt területe volt a párt politikájához való viszony és általában a mindennapi élet politikának való alárendelődése⁽³⁰⁾. A mindennapi élet és a hatalomgyakorlás szempontjai szerint szervezett politikai szféra közvetlen kapcsolatba került egymással. Az állampolgárok joggal érezhették úgy, hogy a hatalom mindenütt jelen van, és a politika Damoklész kardjaként lebeg a fejük fölött. A po-

litikát az iskola, a munkahelyek, a tömegszervezetek és a tömegkommunikációs eszközök mintegy személyre szólóan juttatták el hozzájuk⁽³¹⁾.

A társadalom életének szinte minden jelensége a mindennapi élet átpolitizálásának és a magatartások átalakításának az eszköze lett. A művészet és a tömegkultúra egyaránt a kívánatosnak tartott embereszményt állította a középpontba. Kiepült a népnevelők hálózata, népnevelő csoportok jöttek létre a párt-szervezetekben. A gyorsított politikai szocializációt szolgálták a politikai kommunikáció olyan formái, mint a brossúrák, a csasztuskák, a politikai – ideológiai szemináriumok, a röp- és nagygyűlések, a Szabad Nép-félórák, a népnevelési akciók. A korszak egyik kulcskifejezése, a korabeli politikai beszédek vissza-visszatérő fordulata „a tömegek politikai átnevelése” (Jövőnk: a fiatalság 1950). A politikához való autonóm viszony megtanulásának 1945-ben még valóságos lehetősége a fordulat éve után már elvileg sem vetődött fel⁽³²⁾. A korabeli sajtó elemzéséből kiderül, hogy a politika a sajtóban kizárólag a nagy- és külpolitikát jelentette, a hozzá való viszony egyetlen formában: a pozitív érzelmek formájában jelent meg benne⁽³³⁾.

Az átpolitizált társadalmi valóságba beleszülető vagy abban felnövekvő generációk számára mindez az „ez van” természetadta legitimációja volt (ami persze nem jelenti azt, hogy a társadalmi valóság ilyen jellege nem rejtette magában a későbbi manifesztálódó konfliktusok forrását), de a másfajta identitással rendelkező felnőtt generációk számára pszichikailag

nem volt könnyű a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás. A társadalom átszocializálódásának egyetlen alternatívája a politikailag kijelölt (és jól-rosszul megtanult) társadalmi szerepek elfogadása volt. (Úgy tűnik, hogy elsősorban a sport-sikerek jelentették azt a területet, amellyel kapcsolatban az alulról szerveződő identifikációs szükségletek és a felülről közvetített identifikációs modell között teljes volt az összhang.) A társadalmi szerepelvárások azonban rendkívül szűkek voltak, kevésbé tették lehetővé az egyénítést. Ez megnövelte annak a veszélyét, hogy az eltérések devianciának minősülnek.

A politika a magánélet olyan tartományaiba is benyomult, amelyek korábban kizárólag a személyiség illetékességébe tartoztak. Így lett politikai kérdés az öltözködésből, a viselkedésből, az ízlésből, az emberi kapcsolatokból, a szabadidős tevékenységből stb.⁽³⁴⁾ A konformizmus követelménye a mindennapi élet sokszor egészen apró mozzanataira is kiterjedt.

A politika kettős folyamaton ment át: terjeszkedésével párhuzamosan összeszűkülte. A hatalom mind szűkebb körben koncentrálódott, a tényleges folyamatok mind rejtettebbeké váltak. Ugyanakkor a politikai ideológia sajátos objektivációjaként kiépült egy politikai látszatvilág, egy kvázipolitikai szféra, amely immár öntörvényűen mozgatta a nyilvánosság és a részvétel demonstrálásának a rituáléját. A politikai szocializációban az egyén számára elsősorban ez a közvetlenül érzékelhető, jellegzetes kommunikációs mintákat közvetítő, sajátos nyelvet használó politikai látszatvilág szolgált vonatkoztatási keretként.

2. A védekező mechanizmusok kiépülése. A hivatalos szocializációnak minden társadalomban az a funkciója, hogy az ideológiai és politikai értékek kultivációjával segítse elő az ideológiai és politikai legitimitást és a társadalom meghatározott módon való működését, hogy a társadalmi – politikai rendszer reprodukciójában biztosítsa a politikához való viszony kontinuitását. Ami új ebben az időszakban, az az, hogy a hivatalos szocializáció aránytalanul kiterjedté vált a nem hivatalos szocializációhoz képest, és a közöttük lévő egyensúly felborult. A felkínált identifikációs modellben a választás lehetősége fel sem vetődött⁽³⁵⁾. A politikai szocializációban megnőtt a szerepe a politikai hatalomhoz, az államhoz, a centralizáltságához kötődő intézményes szándékoknak, és általában a felülről kezdeményezett folyamatoknak⁽³⁶⁾. A politizálás csak az intézményrendszerhez kötődhetett. A kívánatos politikai magatartásban felértékelődött a kvázipolitikai szférához és – az intézmények perszonalizációjával összhangban – a politika reprezentánsaihoz való viszony jelentősége.

A szocializáció túlszabályozására tett erőfeszítések az érintettekben különböző hánytató és védekező reakciókat váltottak ki. A nem hivatalos szocializáció elsősorban reaktív jellegű volt. A reakciók azonban nem intézményesülhettek, és nem „csatolódkhattak vissza” a szocializáció politikai modelljéhez. A szocializáció tehát egyszerre zajlott a nagymértékben kiterjesztett és kontrollált formális szférában, és az ettől mereven elhatárolódó, szinte csak a szűk családi élet keretein

belül létező, a közösségek szerveződésének lehetőségétől megfosztott informális szférában.

E kettősség szükségszerűen demoralizálódáshoz vezetett. A politikailag elkötelezettek egy részének társadalmi identitás-tudata köztudottan ezekben az években sem rendült meg (másoknál ez már a Rajk-per idején bekövetkezett). A politikából kirekesztettek számára azonban az ideológiából mindinkább csak a tiltások, negativitások szolgálhattak tényleges vonatkoztatási keretként és magatartásorientáló tényezőként. Ez társadalmi azonosságtudatuk dezintegrálódásához, negatív meghatározottsághoz vezetett. Az érdekérvényesítés intézményes formáinak a leépülése ugyanakkor a mindennapi praxis szintjén termelte ki az immoralitás veszélyét. Az egyének és csoportok rákényszerültek arra, hogy különböző érdekeiket közösségi, társadalmi, politikai érdekeknek álcázva, ezek ideológiáját kölcsönvéve próbáljanak érvényesülni. A szocializáció lényeges tartalmi eleme volt az egyéni érdekérvényesítés informális módjainak a megtanulása. A hatalomgyakorlás módjának a demonstratív nyilvánosság felelt meg, amelyben a közvélemény szabályozó szerepe a közfelkiáltásos egyetértés kinyilvánítására korlátozódott. Így az egyének magukra utalva és egymástól gyanakvóan elzárkózva, a nyilvánosságtól megfosztva, de attól félve is építhették identitásukat.

A magatartás egészét átfogó normarendszernek a legjobb szándékkal sem lehetett tökéletesen megfelelni, de az átpolitizált társadalmi gyakorlatból következett, hogy mindenkinek

egzisztenciális érdeke fűződött ahhoz, hogy a megfelelés látszatát keltse. A megfelelést sajátos morális presszió is hivatott elősegíteni. A kultivált politikai értékek sokszor morális értékek formájában fejeződtek ki⁽³⁷⁾.

A tényleges szocializáció tehát jelentős részben külsődleges, mimikri-szocializáció volt, egy reprezentatív viselkedésnek, mint bizonyos társadalmi kihívásokra adható, érdekorientált válasznak a megtanulása. A mimikri-szocializáció sikerességétől sok függött a társadalmi előnyök megszerzésében. Ez természetesen a politikailag elkötelezettekre is vonatkozott, hiszen a hatalom sokszor külsődleges és formális mozzanatok alapján hitte el elkötelezettségüket vagy vonta ezt kétségbe. A mindinkább valósággá vált látszatvilág, a „kvázipolitikai” szféra újratermelésében mindenki közreműködött.

Végül fel kell tennünk a kérdést, hogy a központilag kidolgozott szocializációs stratégia miért futott zátonyra⁽³⁸⁾. Úgy gondolom, hogy a szocializációs folyamatok alternatívákat kiktató, direkt szabályozása Magyarországon szükségszerűen diszfunkcionális volt nemcsak az egyének, hanem a hatalom szempontjából is:

1) A felülről vezérelt, zárt rendszerben a hatalom nem kapott visszajelzéseket a tényleges társadalmi magatartásokról és az állampolgárok közérzetéről, és azokkal az intézményes formákkal sem rendelkezett, amelyek lehetővé tették volna a szocializációs normák és a szocializáló intézmények működésének a folyamatos korrekcióját. A tényleges szocializáció – amelybe a

politikai normák kezelése is beletartozott – nem tükröződött a társadalmi önreflexió olyan hagyományos formáiban, mint a tömegkommunikációs eszközök, a társadalomtudományok és a művészetek, mivel ezek – eredeti funkciójuktól megfosztva – a politikai ideológia eszközeivé váltak, és elsősorban a kvázipolitikai szférát tükrözték. Ezzel összefüggésben a normatoremtés folyamatában, a változás irányába mutató mozzanatok nyilvánossá tételében és társadalmi megerősítésében sem tudtak közreműködni. Ugyanakkor az intézményesen közvetített explicit értékeket az intézmények működése sem tudta a társadalmi gyakorlat oldaláról megerősíteni. Az explicit és implicit értékek inadekvátak voltak egymással, a tényleges társadalmi gyakorlatban pedig nem alakulhattak ki alternatív szocializációs modellek.

2) A közvetlen szocializáció modellje az egyes emberek szempontjából is diszfunkcionális volt. A modellben felkínált új öntudatot a személyes tapasztalatok jelentetős rétegek esetében nem erősítették meg. Nem egyszerűen az egyes szocializáló tényezők vagy ezek összessége, hanem – a korszak rövidegsége ellenére – a politikai kultúra egésze gyakorolt negatív hatást a politikai szocializációra, és ennek a következményei hosszú időre kihatottak. A közvetlen szocializáció modellje gátolta a személyes autonómiák és az autonóm erkölcs kiépülését, a kreatív társadalmi magatartások kialakulását és ezek integrálódását. Identitásválságok lehetőségét hordta magában, hogy a politikailag felkínált mintával csak elvontan, mintegy a társa-

dalmi gyakorlat ellenében lehetett azonosulni. Az elsajátíttatni kívánt értéktartalmaknak sokszor nem volt valóságfedezetük, és a kultivált szocializációs minta alkalmazása nehézzé vagy éppen lehetetlenné vált.

Az elsajátíttatni kívánt társadalmi szerepek nem tették lehetővé a konfliktusok érdekegyeztetésen alapuló kezelését. A társadalmi jutalmazások – büntetések sokszor abban tették érdekeltté az embereket, hogy önmagukat zárójelbe téve és csoportérdekeik ellenében viselkedjenek az elvárásoknak megfelelően. Az ebből adódó feszültségek redukálásának alternatívái, a konformitás, illetve a cinizmus a későbbi generációk szocializációját is befolyásolták, amennyiben a mintaként szolgáló szocializátorok magatartásának tartós elemeivé váltak.

A mindennapi élet szintjén nem igazolódtak a paternalista társadalompolitika alapját képező ígéretek, de a társadalmi immunreakciókat artikuláló, konfliktuskezelő mechanizmusok, feszültséglevezető csatornák nem működtek. Ezen a téren az 1953-as politikai változások sem hoztak alapvető fordulatot. Hozzásegítettek azonban ahhoz, hogy a szocializáció vonatkozásában is diszfunkcionálissá vált rendszer működési zavarai nyilvánvalóakká és kimondhatókká váljanak.

Az 1956-os események a direkt politikai szocializálás társadalmi kísérletének a kudarcát is jelentették.

III. A KONFLIKTUSKERÜLŐ POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ

1. A történelmi kontinuitás és diszkontinuitás

1956 után nem következtek be radikális változások az intézményrendszerben, de fokozatosan megváltozott a politikai és a társadalmi gyakorlat. Megnőtt a gazdasági szférának és a mindennapi élet szférájának a mozgásteret és a viszonylagos autonómiája. Szocializációs szempontból meghatározó jelentősége volt annak, hogy a politikai vezetés eszmei – ideológiai téren felvállalta az 1956 előtti korszakot, de ennek társadalmi és politikai gyakorlatától sok szempontból elhatárolta magát. A kontinuitások és diszkontinuitások bonyolult viszonyára jellemző, hogy az „ötvenes évek” számottevően csak a hatvanas évek végétől, még inkább a hetvenes évek elejétől lettek a tudományos és művészi reflexió tárgyai⁽³⁹⁾.

Az 1956 óta eltelt időszak belső tagolódása, gazdasági, társadalmi és politikai folyamatai kiszélesítették a nem hivatalos szocializáció mozgásterét. A hatvanas évek elejétől kezdve mindinkább az állampolgárok szempontjából kedvező gazdasági és társadalmi folyamatok váltak a legitimitás fő forrásáivá.

A politikai hatalom a szocializáció politikai modelljének a társadalmivá válását a kedvező társadalmi tapasztalatokon keresztül is elő kívánta segíteni. A szocializáció politikai eszközökkel történő befolyásolásában, legitimációs céloknak

való alárendelésében mind nagyobb szerepet kaptak az áttételes módszerek.

A társadalmi tudat átalakulásának a gazdasági változások mellett mindenekelőtt három, a kultúrpolitika megváltozásával összefüggő folyamat kedvezett: a magaskultúrában megjelentek az ideológiához képest alternatív és a valóságos problémákra reflektáló társadalomértelmezések, artikulálódott az ifjúsági kultúra mássága, és megváltozott a tömegkultúra szerkezete.

1. A konszolidáció korszakának híressé vált jelszava, az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, jól mutatja, hogy az állampolgári magatartások megítélésében alapvető változás ment végbe: ideológiailag legitimizálódott egyfajta alternativitás. Ez a múlthoz való viszony szempontjából is mind nagyobb toleranciát jelentett a történelmi, kulturális és művészeti hagyományok terén. A hatvanas években újra felfedezték a polgári radikális hagyományt, és megindult – igaz, csak a szűk, szakmai nyilvánosság előtt – a történelmi és a kulturális múlt átértékelése. A történelmi örökség értelmezésében mind áttételesebbé váltak a politikai szempontok. Ezek a folyamatok elsősorban egy szűk társadalmi réteget, a humán értelmiséget érintettek.

Lényeges változást jelentett, hogy az ideológiai megközelítések mellett mindinkább legitimizálódtak a társadalomtudományi megközelítések, és megteremtődtek a társadalomtudományi kutatások intézményes lehetőségei. A társadalomtudományok eredményei még nem épültek be az ideológiába, de elhárultak ennek politikai és intézményi akadályai.

2. Az ifjúsági közösségek kulturális jellegű szerveződésének a folyamata elsősorban a fiatalok számára jelentette az alternatívítások legitimizálódását. A fiatalok önállósodási törekvései a hatvanas években a beat-mozgalomban fejeződtek ki, és új közösségi, kulturális és magatartási – viselkedési értékek kialakulásával és elterjedésével jártak. A hetvenes években a népi kultúra reneszánszának és a hozzákapcsolódó nemzeti öntudatosodási folyamatnak a részeként a táncház-mozgalom fejezett ki hatásukban kevesebbeket érintő, de ugyancsak alulról szerveződő közösség- és identitásépítő törekvéseket. Az előbbi folyamatok a nyugati kultúra felé, az utóbbiak a nemzeti kultúra felé jelentettek nyitást.

3. Végül a legtöbbeket az a változás érintett, amely a tömegkultúrában következett be. A moziban, majd a televízióban megjelentek a sajátos életmintákat közvetítő (és a kollektív hősök helyett az individuális hősökről szóló) nyugati filmek: előbb, a hatvanas évek elején a krimi, majd egy évtizeddel később az amerikai western (amelynek az eredeti szocializációs funkciója többek között éppen az volt, hogy elfogadtassa azt a folyamatot, ahogyan az autonóm helyi társadalmak megszerveződésével kiépült az amerikai társadalom)⁽⁴⁰⁾.

A tömegkultúrában és a mind tagoltabbá váló ifjúsági kultúrában végbemenő folyamatok azonban az intézményi szocializáció számára sajátos párhuzamosságok maradtak, anélkül, hogy a lehetséges „közlekedések” kiépültek volna közöttük. Az új tar-

talmak, értékek nem váltak az intézményes szocializáció integráns részévé, és amikor mégis, akkor csak megkésve és átalakulva, eredeti funkcióiktól (az autonómia igényének és a más-ság szükségletének a kielégítésétől) leválasztva. Az intézményi és a nem intézményi szocializáció ellentmondásos és politikai kérdésként kezelt viszonyát jól illusztrálja az, ahogyan a beat bekerült a hivatalos tömegkultúrába⁽⁴¹⁾, illetve az a harc, amely a beat- és a rock-kultúrában szerveződő értékek, valamint a fiatalok szocializációjával kapcsolatos hivatalos elképzelések között zajlott. A politika a tömegkultúra önszerveződési, intézményesülési folyamataiban, de sokszor még a divatjelenségeiben is a szocializáció politikai modelljétől való deviáns eltérést, az „ellenszocializálódás” jeleit látta. Az ifjúság- és kultúrpolitika az eredetileg nem politikai jellegű intézményesülési folyamatoknak (amelyek azonban ellenálltak az intézményesítési kísérleteknek) politikai jelleget tulajdonított, és politikai intézkedésekkel reagált rájuk. Politikai reagálás jellemezte azoknak a viselkedését is, akik társadalmi szerepeikből következően egy-egy konfliktushelyzetben mintegy személyükben képviselték az intézményrendszert és az ennek működésében kifejeződő politikát⁽⁴²⁾. Ennek következtében a fiatalok nem egyszer maguk is politikai jellegűnek élték meg az intencionált szocializációs modelltől való eltérésüket.

A múlthoz való viszony szempontjából a változások kevésbé voltak társadalmi méretekben is érzékelhetőek. Közgondolkodást alakító hatásuk csak lassan, több évtized alatt — és a külön-

böző rétegeknél nagyon különböző mértékben, sokszor ellentmondásosan — érvényesült. A magaskultúrában végbemenő folyamatok csak igen korlátozottan intézményesültek, és hatásuk alig érződött a szocializációs intézmények által közvetített értékek és ismeretek világában. Kevésbé és csak nagy késéssel tükröződtek a tankönyvekben. A múltra vonatkozó korábbi, hivatalos interpretációkat az a szociálpszichológiai körülmény is konzerválta, hogy a szocializátorok egy része maga is az ötvenes évek tankönyveiből tanult, és ezek szemléletéhez kötődött (részben az alternatív értelmezések ismeretének hiányában, részben a disszonanciák konformizmus vagy éppen cinizmus útján történő redukciója következtében). A társadalmi tudatban tisztázatlan maradt a múlthoz való viszony, és újratermelődött a múltnak a visszamenőleg érvényesített politikai jelen alapján történő értelmezése. Ez különösen a nem egyértelmű mozzanatokkal kapcsolatban volt érzékelhető.

A múlthoz való viszonyt a jelenben végbemenő változások csak akkor tudják érdemben befolyásolni, ha az ideológiában vagy a magaskultúrában végbemenő folyamatok lefordítódnak a szocializáló intézmények nyelvére, azaz becsatlakoznak az intézményes értékközvetítés csatornáiba, vagy akkor, ha a mindennapi társadalmi gyakorlatban erős szükséglet termelődik ki a múlt megértése és értelmezése iránt. A történelemmel ugyanis „természetes” körülményk, konszolidált viszonyok között csak korlátozottan találkozunk minden új generáció: iskolai tananyagként, jobb esetben irodalmi, kultúrális alkotásokban, esetleg

a múlt rekvizitumaiként. A mindennapi életben inkább a történelem demonstratív elemei érik el az embert: az utcanevek, az emlékművek, az ünnepi megemlékezések.

Különleges történelmi pillanatokban, helyzetekben (amikor például a társadalmi egyensúly valamiért megbomlik) a jelen is megélt történelemmé válhat az érintettek széles köre számára, és tudatukban összekapcsolódhat a korábbi időszakok jelenre rímelő korszakaival, eseményeivel, értékeivel. Olyan korszakokkal, eseményekkel és értékekkel, amelyek a jelen számára is érvényes üzenetek, sőt, azonosulási minták hordozóiként, autentikus szimbólumokként elevenednek meg. Ilyenkor a jelent értelmező tartalmakkal töltődnek fel az analógnak érzett korszakokat jelképező személyek, politikai szimbólumokká válnak a történelmi szimbólumok. Amikor azonban nincsenek a lakosság jelentős rétegeit aktivizáló, látványos társadalmi – politikai fordulatok, a múlthoz való viszony is rejtettebb. Nem az események sodrása, hanem a tudatos szocializációs politika, a továbbélő hagyományok, valamint az határozza meg, hogy a mindennapi társadalmi gyakorlatban, a mindennapi jelenségek értelmezésében milyen történelmi ismeretekre és tudatra van szükség.

Hogy egy társadalomnak milyen a viszonya a közelebbi és a távolabbi múlthoz, az két szinten érzékelhető. Egyrészt a már említett, a magaskultúrában végbemenő folyamatokban, amelyek részeként az elmúlt évtizedekben Magyarországon például a szakmai és a szélesebb nyilvánosság előtt mindinkább megfogalmazódtak a nemzettudat – és ezzel kapcsolatban a történelmi

tudat – problémái. Másrészt ez a viszony kifejeződik abban, hogy a formális és az informális szocializáció intézmények milyen történelem-értelmezést közvetítenek a felnövekvő generációknak, és – ezzel összefüggésben – abban, hogy a társadalmi és a politikai identitásnak mennyire része a jelent meghatározó múlt. Emellett természetesen a magát a folyamatosságban is legitimáló politikai rendszernek is tisztáznia kell mind a vele egy legitim keretbe tartozó történelmi előzményekhez, mind az azt megelőző korszakokhoz való viszonyát. A történelem politikai – ideológiai reflektáltsága meghatározza a formális szféra történelem-értelmezését, de az – attól függően, hogy a politika mennyire tolerálja az alternatív értelmezéseket – az informális szféra történelemközvetítésére is hatással van.

Az intézményesülési folyamatok lassúsága és korlátozottsága, valamint az 1956 előtti időszakokkal való kontinuitásnak – diszkontinuitásnak a hivatalos szocializációban való reflektálatlansága egyaránt kifejeződik abban, hogy a fiatalok tudatában a múlt sokszor nem a jelen természetes előzményeként él, hanem ettől élesen elkülönülő idődimenziót alkot, amelynek a jelennel való összefüggései rejtettek maradnak. Ez a sajátos időszemlélet derül ki az elmúlt évtizedben végzett empirikus ismeretvizsgálatokból is.

1980-ban egy 14-30 évesek körében végzett, országos reprezentatív vizsgálatban olyan személyeket kellett említeniük a megkérdezetteknek, akik 1945 óta nagy szerepet játszottak az ország politikai életében. Erre a kérdésre a kérdezettek 18

százaléka egy nevet sem tudott említeni. 59 százalékuk kizárólag 1956 után (vagy 1956 után is) tevékenykedő politikust említett, és mindössze együtödük mondott 1956 előttiakat és utániakat egyaránt, noha a válaszok számát egyáltalán nem korlátoztuk. Rákosi Mátyás kivételével (őt 19 százalék nevezte meg) elenyésző arányban említettek az 1956 előtti (vagy alatti) időszakból neveket, még Rajk Lászlót is csak a megkérdezettek 5 százaléka nevezte meg. A fiatalok egy része tehát csak a jelenel egy politikai keretbe tartozó időszakot érzékelt az 1945 óta eltelt időből (Szabó I. 1982.a).

Felvetődhet persze az a kérdés, hogy vajon nem azért mondanak-e a fiatalok a mai politikai életből ismerős neveket (illetve többségük kizárólag ilyet), mert hiányoznak az ismeretük? A jelencentrikus válaszok egyik oka kétségtelenül a megfelelő ismeretek hiánya: az iskolázottság szintjének növekedésével egyaránt csökkent azoknak az aránya, akik egyáltalán nem tudtak válaszolni a kérdésre, és azoké, akik kizárólag mai politikusokat említettek. Azonban még a felsőfokú végzettségűeknek is több, mint a fele kizárólag az 1956 utáni időszak politikusaival válaszolt. Ez arra utal, hogy a múlthoz való viszony feldolgozatlansága az oka a válaszok jelenre orientált-ságának.

Míg ezek a válaszok azt mutatják, hogy a fiatalok ott érzékelnek diszkontinuitást, ahol kontinuitások is voltak, addig a második világháborúval kapcsolatos elképzeléseikből arra következtethetünk, hogy ott is kontinuitást feltételeznek,

ahol egyáltalán nincs. 1977-ben egy – szintén a 14-30 évesek körében végzett – országos reprezentatív vizsgálatban a megkérdezetteknek átadtunk egy kártyacsomagot, amelyben hét ország neve szerepelt (Japán, Németország, Magyarország, Olaszország, az Egyesült Államok, Franciaország és Anglia). Arra kértük őket, hogy rakják a kártyákat két csoportba: az egyikbe azok az országok kerüljenek, amelyek a Szovjetunióval együtt harcoltak, a másikba azok, amelyek az ellenfelei voltak. A fiatalok egyharmada Magyarországot is a Szovjetunió szövetségesei közé sorolta, ugyanakkor 20 százalékuk az Egyesült Államokat, 24 százalékuk Franciaországot és 19 százalékuk Angliát is a Szovjetunió ellenfelének tartotta. (A helyes válaszok aránya az iskolázottság szintjének emelkedésével nőtt.)⁽⁴³⁾ A múltnak ezt az eseményét tehát a jelen analógiájára képzelték el: a jelenlegi világpolitikai, illetve szövetségi viszonyokat vetítették vissza a második világháború időszakába. Ily módon a jelenlegi politikai viszonyokat mintegy a világháborúban játszott pozitív vagy negatív szerepekkel legitimizálták. Azt a disszonanciát, ami a Szovjetunió és Magyarország, illetve a Szovjetunió és az egykori szövetséges hatalmak jelenlegi és múltbeli viszonya között feszül, a kontinuitások kiterjesztésével oldották fel, mégpedig Magyarország esetében pozitív, a többi ország esetében negatív irányban.

A világháborúban résztvevő országok csoportosításában egy jellegzetes gondolkozási mechanizmust ismerhetünk fel: az aktuálpolitikai értelmezésnek a történelemre való közvetlen vo-

natkoztatását. Ez a gondolkozási mechanizmus jól illusztrálja azt, hogy az elsajátítások először a globális orientációkra vonatkoznak⁽⁴⁴⁾, és ezeknek bizonyos társadalmi csoportok esetében kizárólagos szerepük van. A szándékolt politikai kultúra a maga egészében – és bizonyos fokig öntörvényűen – gyakorol hatást a politikai gondolkodásra: a részmozzanatok információ-tartalma (az, hogy olyan források természetesen voltak, amelyek lebecsülték a szövetségesek szerepét a háborúban, de olyanok nem, amelyek azt állították volna, hogy a Szovjetunió ellenfelei lettek volna) egy általánosabb, átfogóbb, a pozitív és negatív értékeket kijelölő egész logikája szerint alakul át.

2. Érdekérvényesítés és szocializáció

A magyar szociológiai és politológiai irodalom egyetért abban, hogy az intézményesülési folyamatok hiánya, illetve korlátozottsága miatt a nyilvános szférát mozgató érdekek is elsősorban a nem nyilvános szférában artikulálódnak, és a különböző érdekcsoportok változatlanul csak vertikális közvetítéssel érintkezhetnek egymással⁽⁴⁵⁾. Ezen belül azonban a hatvanas évek közepétől kezdődően a társadalmi gyakorlatban, illetve a társadalomirányítás mechanizmusában látens decentralizációs folyamatok mentek végbe, amelyek – ha nem is intézményesültek, de – a társadalmi tudatban hallgatólagosan elfogadottakká váltak. Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével a gazdaságra

vonatkozó politikai ideológiában is legitimizálódtak az érdekkülönbségek (bár ezek mértékének a tolerálása a reformfolyamatokra jellemző periódikussággal együtt változott). Végül az elmúlt évtizedben korlátozottan ugyan, de bizonyos intézményesítési folyamatok is megindultak a második gazdaság legalizálásával.

Ugyanakkor azok a gazdasági struktúrák és szabályozók, amelyek a munkával kapcsolatos érdekviszonyokat radikálisan átalakítanák, a „reform reformja” közgazdasági viták szerint nem épültek ki⁽⁴⁶⁾. A nyolcvanas évek közepétől néhány marginális társadalmi csoport is létrehozta saját érdekvédelmi szervezetét⁽⁴⁷⁾. Összességében azonban az ellentmondásokat az határozza meg, hogy a politikai hatalom egyszerre kísérelte meg „rekonstruálni a centralizált hierarchikus újratermelési modellt, és próbált meg kialakítani egy olyan társadalomirányítási gyakorlatot, amely a feszültségeket és a konfliktusokat minimalizálja” (Kolosi T. 1986).

Az érdekviszonyok intézményesültsége és ezek reflektáltsága a legitimáció egyik forrása. Az érdekviszonyok áttekintését és kezelését, saját érdekeink érvényesítését a szocializációban tanuljuk meg. Az emberek számára a politika a hatalmi és érdekviszonyok összefüggésében jelenik meg. A politikai részvételnek az érdekek mentén szerveződő közösségek nyújtanak keretet. Ahhoz, hogy a szocializációban az egyének általánosítani tudják ennek szabályait, az érdekek érvényesítésének kiszámíthatónak és garantálnak kell lennie.

Ebből a szempontból a magyar szocializációs gyakorlatban felemás helyzet alakult ki, amelyet a „kézi vezérlésű” társadalomirányítás és a nem intézményesült érdekegyeztető mechanizmusok kettősségéből adódó kiszámíthatatlanság határoz meg. A jelenlegi politikai szocializáció olyan politikai feltételrendszerben zajlik, amely elismeri a szocializáció során lehetséges konfliktusok tényét és általában az érdekkonfliktusok lehetőségét, de olyan társadalmi körülmények között, amelyekben ezek kezelését nem lehet egyértelműen megtanulni, amelyekből hiányoznak az érdektranszformáló intézmények⁽⁴⁸⁾.

Az orientálódást paradox módon az is megnehezíti, hogy az 1956 előtti, és különösen az 1948–1953 közötti időszakhoz képest a társadalmi valóságot interpretáló ideológia visszahúzódtott a közvetlenül tapasztalható mindennapi szférából, és már nem kívánja ezt totálisan szabályozni. Arra sem tart igényt, hogy egy pozitív jövőre, konfliktusmentes társadalomra orientált szocializációs gyakorlat teleológikus dimenzióját kijelölje. Ugyanakkor az említett okok miatt a társadalmi gyakorlatból sem termelődtek ki azok a szocializációt szabályozó normák, modellteremtő mechanizmusok, amelyek a személyes tapasztalatokon keresztül látnák el egy áttekinthető társadalmi struktúrában orientációs funkcióikat. Nem váltak egyértelművé azok a mechanizmusok, amelyek révén az egyének társadalmilag szervezett módon lehetnének a társadalmi változásoknak nemcsak a következményei, hanem oka is. Ennek minden bizonnyal szerepe van abban, hogy felértékelődött a biztosnak tűnő kivárdó – alkalmazkodó magatartás.

Az érdekközvetítő rendszer kiépülésének a hiánya, valamint az intézmények közötti horizontális közlekedések hiánya miatt alapvetően a politika látja el az érdekütköztetések és egyeztetések feladatát, mivel csak a politika tudja elérni a maga átfogó struktúráján keresztül az egymással kapcsolatban nem álló területeket⁽⁴⁹⁾. Ez más oldalról azt jelenti, hogy az érdekvédelmi funkciók nem váltak le a politikai, irányítási, gazdasági és egyéb funkciókról.

A nyilvános, intézményes szféra mögött meghúzódnó, felduzzadt, túldimenzionált, a politikai gyakorlatban tudomásul vett, de a politikai ideológiában alapvetően nem értelmezett társadalmi szférában a szocializáció társadalmi normái sem tudnak eléggé intézményesülni. Ezért az intézményesen közvetített értékeket a szocializáció társadalmi normái csak esetlegesen, a „színpalak mögött” tudják befolyásolni. A látens, gyakorlathoz kötődő normák feltételezik a manifeszt, politikai irányításhoz kötődő normákat. Magatartásorientáló funkcióikat ez utóbbiak függvényében töltik be. A szocializáció gyakorlata ennek megfelelően egyszerre jelenti a kétféle szabályozás elsajátítását, és egyszerre zajlik két, egymástól elkülönülő síkon: egy intézményes és egy nem intézményes síkon.

Egy olyan társadalomban, amelyben az embereknek évtizedeken át az volt a legfőbb társadalmi tapasztalatuk, hogy a politikailag „megengedett” tartalma rendkívül változó, és a „nem engedett” nemcsak az erkölcsi megbélyegzés, hanem a szankcionálás veszélyét is magában hordozza, a nem nyilvános szfé-

rában működő „látens pluralizmusok”⁽⁵⁰⁾ intézményesülése politikai garanciákat, politikai legitimitást jelent. Ha csak azt érzékelik, hogy kitágult az a szféra, amelyben a politika közvetlen kontrollja nélkül mozoghatnak, de a határait már nem tudják kitapogatni, a szocializációban csak esetlegesen lehet megtanulni az érdekérvényesítés módjait. Így a szocializáció egyszerre irányul az éppen adott társadalmi játékszabályok megtanulására, és gyanakvással, fenntartásokkal teli kezelésére. A nyílt és a rejtett szabályok ezért csak alkalmilag és időlegesen érvényesek. Ez adott esetben lehetővé teszi az érvényességek zárójelbe tételét vagy éppen az immoralitásokra való kiterjesztését, és konzerválja az intézmények működésével kapcsolatos attitűdben a bizalmatlanságot.

Az utóbbi következményt jól érzékeltetik egy 1982-ben, a 14-30 éveseket reprezentáló mintán végzett közvélemény-kutatás adatai. A megkérdezett fiatalok 76 százaléka tartotta összeegyeztethetőnek a kisvállalkozások létét a szocializmussal (17 százalékuk nem tartotta összeegyeztethetőnek, 7 százalékuk nem nyilvánított véleményt). Ugyanakkor 34 százalékuknak volt a véleménye, hogy a kisvállalkozásokat csak átmenetileg fogják engedélyezni. Ezen belül az iskolázottabbak jóval nagyobb arányban vélekedtek így (Nagy Gy. 1984). (Ezzel kapcsolatban további morális problémát jelenthet, hogy a kisvállalkozások esetében ez a feltételezés az alapja lehet a bármilyen áron történő, azonnali meggazdagodásra irányuló törekvéseknek.) Abban, hogy egy intézményesítést a közvélemény nem érez politikailag egyértel-

műen legitimálnak, kellőképpen garantálnak, az is szerepet játszik, hogy erre az ideológia is defenzív módon reagál, hogy társadalmi – gazdasági változások nem intézményesülnek eléggé az ideológiában⁽⁵¹⁾. Mindezek a magatartások kettősségének kedveznek, annak, hogy az érintettek egyszerre „rendezkedjenek be” egy intézményesítés tartós fennmaradására és esetleges megszűnésére.

3. A szocializáció intézményei

a) A család

A szocializációs folyamatokban meg szokták különböztetni az elsődleges és másodlagos szocializációt. Az elsődleges szocializáció a családban zajlik, de nem választja el merev határ a másodlagos szocializációtól. Ez akkor kezdődik, amikor a gyermek a család teljes, minden irányú szocializációja mellett találkozik a társadalmi munkamegosztás révén elkülönített, társadalmilag megszervezett és „szakosodott” intézményrendszerrel: a bölcsődével, óvodával és az iskolával. A másodlagos szocializáció keretei az ifjúsági szervezetek, a katonaság, a munkahelyek, de ennek a szocializációnak a tényezői a tömegkommunikációs eszközök is. A másodlagos szocializáció tehát hosszú időn át párhuzamosan zajlik az elsődlegessel. Ezért a szocializáció sikeressége nagymértékben függ attól, hogy milyen összhang van az egyes szocializáló ágensek között.

Az elsődleges szocializációban – ahogyan Berger és Luckmann nevezik – a „szignifikáns másokkal” való identifikálódás a feltétele a társadalmi valóság és a saját identitásunk internalizálásának. A „szignifikáns mások” szerepeiből, attitűdjeiből vonatkoztathatjuk el G. Mead kategóriájával szólva a „generalizált másikat”. Az általuk közvetített tartalmakból általánosítjuk a szabályokat, normákat. Az identifikálódásban a másik világnak a megértésén, a másik közvetítésében, mintegy a szűrőjén értjük meg az objektív társadalmi valóságot és magunkat. A szocializációt ezért meghatározza a „szignifikáns mások” társadalmi helyzete és személyisége. A kialakuló identitásban visszatükröződnek a „szignifikáns másoknak” a szocializálódó személy iránti attitűdjei, szerepei. Az identitásban a különböző identifikációk összegződnek. Az egyén szociálpszichológiai dialektikája – mondja Berger és Luckmann – az objektíven nyújtott és a szubjektíven elsajátított identitások közötti dialektika (Berger, P.R. – Luckmann, Th. 1975).

Attól függően, hogy milyen a család társadalmi helyzete, milyen mikrokultúrában, milyen érdekközösségekbe tagolódva közvetíti a társadalmi valóságot, az elsődleges szocializáció szociológiai szempontból különbözőképpen zajlik le. Az elsődleges szocializáció szociológiai meghatározottságánál fogva megalapozza és befolyásolja a másodlagos szocializációt, a gyerek későbbi életének alakulását. Itt csak utalnék azokra az empirikus vizsgálatokra, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy Magyarországon a nagy, történelmi mobilizációs hullámok

után (amelyek az iparosításhoz és a termelőszövetkezetek megalkulásához kapcsolódtak) a társadalmi rétegződés alakulásában a szülők iskolai végzettsége (és ehhez kapcsolódóan a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye) játszotta a legfontosabb szerepet. A társadalmi struktúra az iskolarendszereken keresztül reprodukálódik. A gyerekek tanulmányi eredménye elsősorban a szülők iskolázottságának a szintjétől függ, a pályaválasztás pedig a tanulmányi eredménytől. Az iskola szelekciós mechanizmusa tehát a szülők iskolai végzettségében meglévő különbségekre épül (Ferge Zs. 1969., Gázsó F. 1967., Kiss E. 1983., Schütler T. 1986).

A gyerekek szocializációját a szülők iskolázottsága a tudáson és a nyelven keresztül befolyásolja. A szocializáció tartalmát a társadalmi tudás szétosztása határozza meg. Az elsődleges szocializációban a család összefüggéseken keresztül közvetíti az alapvető tudást. Az összefüggések megkonstruálása, a prioritások kijelölése, a világkép struktúrája alapvetően az iskolázottságtól függ. A szocializáció legfontosabb közvetítő eszköze a nyelv, amelyet a gyerekek a családban sajátít el. Tapasztalatok híján a gyerek számára a nyelv révén teremődik meg egy szimbólikus vonatkoztatási keret. A nyelv a gondolkodás és a társadalmi környezettel való kapcsolattartás eszköze. Segítségével felidézhetjük a társadalmi valóságot és a másik embert, és kifejezhetjük önmagunkat. A nyelv közvetítheti a szocializáció normatív, affektív és kognitív tényezőit. A döntően a verbális – intellektuális oktatásra és számonkérésre be-

rendezkedett, az értelmiségi kultúra kódjait használó iskola-rendszerben ezért sikeresebbek az előnyösebb nyelvi környezetből származó értelmiségi gyerekek (Bernstein, B. 1971., Lawton, D. 1974). A nyelvi hátrányok szocializációs hátrányokat jelentenek (Pap M. – Pléh Cs. 1972). Mivel az iskola nem képes kiegyenlíteni a családi szocializációból adódó különbségeket, sőt, felerősíti ezeket (az elmúlt évtizedekben a magyar iskola-rendszer megreformálásának egyik központi gondolata éppen a strathelyzetekből adódó hátrányok csökkentése volt), a másodlagos szocializációval párhuzamosan csak tovább erősödik a családi szocializáció meghatározó szerepe a gyerekek életútjának az alakulásában.

Ami a családnak a politikai szocializációban játszott szerepét illeti, a nyugati szakirodalomban egyértelműen bizonyítottnak látszik, hogy alapvetően a szülők politikai értékrendjétől függ a gyerekek politikai értékrendje. Ez a többpártrendszerű polgári demokráciákban elsősorban abban fejeződik ki, hogy ki melyik politikai pártot érzi magához közelállóknak, illetve abban, hogy melyik pártra szavaz a választásokon. Kent Jennings és Annick Percheron felhívták a figyelmet arra, hogy amíg ez az amerikai és angol típusú pártrendszerekben az azonos pártok preferálásában fejeződik ki, Franciaországban, ahol a pártok elnevezése gyakran változik és esetenként új pártok alakulnak, miközben mások megszűnnek, a család politikai légkörének a hatása a baloldal – jobboldal tengelyén való elhelyezkedések hasonlóságában nyilvánul meg. (Ez a ten-

gely egy hétfokú létra, amelynek a két végpontja a baloldal és a jobboldal.) A politikai orientáció folytonossága egyes vidékeken visszamenőleg egészen a francia forradalom idejéig kimutatható (Jennings, M.K. – Percheron, A. 1981). Kent Jennings és Richard Niemi kimutatták, hogy a szülők politikai preferencióinak a követése annál könnyebb, minél baloldalibbak a szülők (Jennings, M.K. – Niemi, R.G. 1974). Annick Percheron egyszerre vizsgálta a szülők és gyermekeik politikai orientációit. Kiderült, hogy a kommunista pártre szavazó szülők gyermekeinek a 65 százaléka, a szocialista pártre szavazók gyermekeinek a 42 százaléka helyezte el magát a baloldalon (Percheron, A. 1977). Janine Mossuz-Laveau a szülők gyermekeik által feltételezett baloldali – jobboldali orientációjának és a gyerekek konkrét pártválasztásának az összevetése alapján ugyancsak a politikai orientációk nagyfokú hasonlóságát tapasztalta (Mossuz-Laveau, J. 1977). Derville és Croisat a francia kommunista párt aktivistáinak a szocializációját vizsgálta. Adataik szerint a párttagok 66 százaléka baloldali családban nőtt fel, és 46 százalékuk családjában legalább egy kommunista volt (Derville, J. – Croisat, M. 1979).

A család által közvetített politikai preferenciákkal kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. Egyrészt azt, hogy ezek nem vonatkoztathatóak közvetlenül a hétköznapi értékekre. Annick Percheron az ideológiai preferenciák és a hétköznapi morál kontinuitását vizsgálta 13-18 éves fiatalok és szüleik körében. Azt tapasztalta, hogy a gyerekek ideológiai preferen-

ciái sokkal inkább megfelelnek a szülők ideológiai preferenciáinak, mint hétköznapi értékeik. Az utóbbiak jóval liberálisabbak a gyerekek minden társadalmi csoportjánál, mint szüleik hétköznapi értékei, amiben nyilvánvalóan az ifjúsági kultúra értékrendalakító hatása is szerepet játszik. A baloldali pozícióból nem következik feltétlenül a liberális hétköznapi értékrend (Percheron, A. 1982). Másrészt egy radikális történelmi fordulat után vagy egy válsághelyzetben a politikai preferenciákban is társadalmi méretű változások mehetnek végbe.

Az egypártrendszerű országokban a család politikai értékátadásának problémája is másképpen vetődik fel.

Egyrészt nyilvánvaló, hogy még ha egy elemzés ki is mutatná a politikai értékek elrendezhetőségét akár különböző pártprofilok szerint, akár pedig egy baloldal – jobboldal tengely mentén, akkor sem beszélhetnénk abban az értelemben politikai orientációról, ahogyan a többpártrendszerű nyugati társadalmakban, mivel ezek az értékek csak részben kapcsolódhatnak a politikai intézményrendszerhez. Ez a probléma összefügg azzal, hogy a politika mást jelent, mint a tőkés társadalmakban.

Másrészt az uralmon lévő párt politikájától való eltérések a legitimitás problémájába ütköznek. A világháború után bekövetkező társadalmi – politikai fordulat az emberek jelentős részének a politikai identitását érintette vagy úgy, hogy legalizált bizonyos politikai értékeket és összekapcsolta őket az új politikai rendszerrel, vagy úgy, hogy megszüntette in-

tézményi alapjaikat és legitimitásukat. A változásokkal jelentős rétegek politikai tudata alakult át, de a politikai értékrendek sokfélesége a társadalmi – politikai feltételek, illetve a másodlagos szocializáció alapvető megváltozásával sem szűnt meg (Szabó M. 1984–1985). Ugyanakkor a nem hivatalos politikai értékek kiszorultak a nyilvánosság szférájából, és ez a családokat is új helyzet elé állította a politikai értékek továbbadásának a szempontjából. A családoknak számot kellett vetniük azzal, hogy politikai értékeik hogyan viszonyulnak a politikai hatalom értékrendjéhez, illetve azzal, hogy az intézményrendszer mit erősít meg ebből, és mit nem. Szocializációs stratégiájukban figyelembe kellett venniük értékátadásuk hivatalos megítélését és esetleges következményeit. Erre annál is inkább rákényszerültek, mert a hivatalostól eltérő nézetek ki voltak téve a szankcionálás veszélyének, és gyermekeik életpályájának az alakulását meghatározta az a tény, hogy az új politikai rendszer számontartotta a szülők politikai értékeinek kontinuitását gyermekeik minősítésében.

Harmadrészt óvatosságra készítette a családokat az is, hogy a politikai cselekvés lehetőségei behatárolódtak, szervezeti keretekhez kötődtek, és – különösen az egypártrendszer megszilárdításának időszakában – azon belül is korlátozottak voltak (1949-ben még az úttörőszervezetben is a „jó tanulás” jelentette a politizálást).

Végül pedig a családok szocializációs stratégiájának a megváltozásához hozzájárult a magánszféra beszűkülése, a poli-

tikai ellenőrzés kiterjesztése az egyén illetékességébe tartozó tevékenységekre.

A családok szocializációs stratégiájának alapvetően két jellegzetessége volt: a politikától való távolságtartás szándéka és a politikai konfliktusok elkerülésének a szándéka.

1) E stratégia egyik kifejeződése az volt, hogy a nyilvános és a magánszféra között húzódó falakat immár a családok is támogatták belülről, amennyiben úgy védték privát életükben az autonómiát, hogy maguk is igyekeztek kiiktatni belőle a politikumot, maguk is igyekeztek elválasztani a politikaiakat a nem politikaiaktól. Ezt annál is inkább megtehették, mert a politizálásnak Magyarországon másfajta hagyományai voltak, mint a nyugati társadalmakban. Az alávetettség tudata történelmileg is kondicionálódott. Nálunk a politizálás csak ritka történelmi pillanatokban vált össznépi üggyé (például a szabadságharcok idején), és ezek is bukással, vereséggel végződtek. A politizáláshoz tehát társadalmi méretekben nem kapcsolódott a siker kollektív élménye abban az értelemben, ahogyan például Nyugat-Európában a győztes polgári forradalmaktól a fasizmus leveréséig a részvétel pozitív eredményei határozták meg a politikai tudatot.

A „kispolitikában” való részvételnek természetesen Magyarországon is megvoltak a hagyományai, és ez meglátszott a különböző társadalmi rétegek politikai kultúráján. Politikai tudatukban megőrződtek az aktív részvétel pozitív élményei (bár ez a részvétel különbözőképpen volt jellemző rájuk). A po-

litikai intézményrendszer átalakításával azonban megszűntek ennek az intézményes lehetőségei, és nemcsak a szűken vett politikai szférában, hanem a helyi közélet és kulturális élet szintjén is. 1948-tól a politizálás tartalmilag és formailag egyaránt mást jelentett, mint korábban. (Bár az elmúlt évtizedben ezen a téren némi változás következett be a lokális politizálás és általában a lokális mentalitás erősödésével⁽⁵²⁾, az alulról szerveződő környezetvédő és pacifista törekvések fellendülésével stb.).

A politizálásból kirekesztettek tudatában a politizálás gyakran erkölcsileg kérdőjeleződött meg. A felnőtt lakosság többsége még 1970-ben is egyetértett azzal, hogy „mindig voltak kicsik és nagyok: a kicsik dolgoznak, a nagyok politizálnak”, valamint azzal, hogy „a politikában mindig van hamisság, bárki csinálja is” (Szecskó T. és munkaközössége, 1972).

2) A szocializációs stratégia másik jellegzetessége az volt, hogy átalakult a családi nyilvánosság szerkezete. A szülők vagy kizárták politizálásukból a gyerekeket, vagy pedig, amennyiben „beavatták” ebbe őket, egyúttal felhívták a figyelmüket arra, hogy mit lehet elmondani családon kívül, és mit nem. Ez azt eredményezte, hogy esetenként a manifeszt és a látsens hatások élesen elkülönültek egymástól a család politikai szocializációjában, mivel a családok tudatos szocializáló tevékenységükben megpróbálták figyelembe venni az intézményes politikai szocializálás manifeszt törekvéseit (és akár közvetítő szerepet is betölteni gyermekük másodlagos szocializáció-

jában), míg nem tudatos szocializáló tevékenységükben ezeket természetesen kevésbé vagy egyáltalán nem vették figyelembe. Mivel a politikai intézményrendszer és az intézményes szocializáció csak egyetlen – a pozitív érzelmeken alapuló – visszacsatolást tett lehetővé az állampolgároknak a politikához való viszonyában, megnőtt a veszélye annak, hogy a családon belül is inkonzisztens szocializáló hatások érik a gyerekeket.

Mindezek következtében az új társadalmi és politikai körülmények között a család politikai szocializációs stratégiája alapvetően arra irányult, hogy a gyerekek minél konfliktusmentesebb viszonyt építsenek ki a politikai hatalommal és a politikailag megformált társadalommal. A politikai értékek átadása – azoknak az értékeknek is beleértve, akik politikailag elkötelezettek voltak az új rendszer iránt – ennek rendelődött alá. S mert a családok a társadalmi értékközvetítés és a gyakorlat közötti inkonzisztenciát maguk sem tudták értelmezni, az ellentmondásokat kezelni, a politika hátrítása, illetve a konformizmus tűnt a legjárhatóbb útnak.

1956 után a privát szférának a politikától való függése is fokozatosan csökkent. A megnövekedett mozgástérbe azonban nem nyomult be a politika. A hetvenes évek szociológiája és publicisztikája döbbenetesen regisztrálta a „privatizálódást”, a politikától való elfordulást, a passzivitást.

A privatizálódás nem volt véletlen. Nemcsak társadalmilag rögzült magatartásként maradt fent, hanem a társadalmi intéz-

rendszer változatlansága is konzerválta. De ezt erősítette az a tény is, hogy a családokat – különösen a hetvenes évek közepétől – mindinkább leterhelte az alapvető anyagi szükségletek kielégítése. (Ezen a politikai intézményrendszer felülről kezdeményezett megújulási törekvései sem tudtak érdemlegesen változtatni, ahogy ezt például a KISZ különböző reformelképzeléseinek a sikertelensége is mutatja.) A privát szféra megnövekedett autonómiáját az emberek belülről védelmezték. Így a gyerek a családtól leginkább a politikához való passzív viszonyt tanulja meg, illetve a privát szféra depolitizáltságának a fenntartására való törekvést. Az empirikus vizsgálatokból az derül ki, hogy ez sikerül is: önmeghatározásuknak, aspirációiknak, társadalmi identitásuknak nem része a tudatosan felvállalt közéletiség, politizálás.

Csepeli György 1977-ben a felnőtt lakosság körében, 1977-ben és 1979-ben a 14-30 éveseket reprezentáló mintán vizsgálta, hogy az emberek önmaguk jellemzésére, önmaguk meghatározására milyen kategóriákat használnak. A válaszok feldolgozásából (1979-ben nyitottan tették fel a kérdést, a másik két alkalommal zártan) az derült ki, hogy „egyik helyzetben sem említették a KISZ-tagság és a világnézet kategória-típusait, amit talán nem túlzás úgy értelmezni, hogy e két kategória nincs éppen hangsúlyosan jelen a fiatalok identitásában”⁽⁵³⁾.

1982-ben egy ifjúsági vizsgálatban a megkérdezetteknek 18 jó tulajdonságból kellett kiválasztaniuk azt az ötöt, amelyet személy szerint a legfontosabbnak tartanak, majd azt az ötöt,

amelyet szüleik tartanak vagy tartottak a legfontosabbnak nevelésükben. Az első kérdésre kapott válaszok rangsorában a politikai meggyőződés a 16. helyre került, a második kérdés esetében pedig az utolsó helyre. (Az első esetben a rangsor a következő volt: őszinteség, önállóság, mások tisztelete – megbecsülése, felelősségérzet, önfegyelem, önzetlenség – segítőkészség, udvariasság, türelem, jó magaviselet, takarékoság, engedelmesség, határozottság – állhatatosság, a kemény munka szeretete, képzelőerő – fantázia, politikai meggyőződés, vezetőkészség, vallásos hit. A politikai meggyőződést a megkérdezetteknek mindössze a 4 százaléka tartotta fontosnak.) A párttagok rangsorában azonban a 13. helyre került, a pártfunkciót viselőkében pedig a 6. helyre. A házasságban valamivel fontosabbnak tartják az azonos politikai meggyőződést: itt 12 tényező közül a 7. helyre került, úgy, hogy 11 százalék tartotta nagyon fontosnak, 31 százalék kevésbé fontosnak. (Ugyanakkor a hétköznapi morált legjobban kifejező tényező, az azonos szemlélet és gondolkodás az életvitelben a 4. helyre került.) (Csatáry I. 1985)

Milyen következményei lehetnek a politikától való távolságtartásnak, illetve annak, hogy a politika kiiktatódik a privát életből?

Az egyik lehetséges következmény az, hogy a fiatalokban szocializációjuk során nem alakul ki a politikai részvétel igénye. (Ez más oldalról természetesen a politizáló közösségek hiányával is összefügg.)

1982-ben egy ugyancsak a 14-30 évesek körében végzett vizsgálatban azt tapasztaltuk, hogy a fiatalok teljesen természetesnek tartanak egy olyan életet, amelyben nincs helye a közéletnek, és amelyben az életcélok nem haladják meg a privát szféra kereteit. A megkérdezetteknek 12 tényező közül kellett kiválasztaniuk azokat, amelyeket feltétlenül szükségesnek tartanak ahhoz, hogy az emberek elégedettek legyenek az életükkel. A választások alapján kialakuló sorrendben a közügyekbe való beleszólás lehetősége került az utolsó helyre. (A sorrend a következő volt: jó családi élet, jó egészségi állapot, jó emberi kapcsolatok, olyan munkahely, ahol az ember jól érzi magát, megfelelő anyagiak, megfelelő lakás, műveltség, örömteli munka, kiegyensúlyozott szerelmi élet, elegendő szabadidő, érvényesülés és a közügyekbe való beleszólás lehetősége.) (Szabó I. 1985)

Hasonló preferenciák derülnek ki Csatóry Ildikó említett vizsgálatából. 20 lehetséges életcél között a 12. helyre került az, hogy az ember megértse azt a társadalmat, amelyben él, és a 19. helyre az, hogy részt vehessen a társadalom formálásában. A rangsort a privát élet értékei vezetik (hogy az ember fölnevelje a gyerekeit, összetartó családban éljen, harmonikus családi életet élhessen, jó házasságot kössön, érdekelje a munkája, nyugodtan éljen, olyan emberek vegyék körül, akikben megbízhat, sok olyan ember vegye körül, akik szeretik és akiket szerethet, érezze, hogy szabadon rendelkezhet önmagával, elég pénze legyen az egészséges, kényelmes élethez, mi-

nél többet érjen el az életben, megértse azt a társadalmat, amelyben él, sikereket érjen el, minél több szabadideje legyen, fontos legyen mások számára, olyan legyen, mint a többiek, kivívja mások elismerését, jól érezze magát, minél kevesebb felelősséggel, részt vehessen a társadalom formálásában és gazdag legyen). (Csatáry I. 1985).

A másik következmény: a családok azzal, hogy visszafogják tudatos politikai szocializációs tevékenységüket, óhatatlanul magukra hagyják gyermeküket a politika világában való eligazodásban, illetve hagyják, hogy a gyerekek a látens családi hatásokra támaszkodva építse ki politikai identitását. A gyerekek kevéssé kapnak személyes segítséget a politikai valóság értelmezéséhez, esetleges konfliktusaik kezeléséhez.

Harmadrészt a családok szocializációs stratégiája megerősítheti bennük azt a tapasztalatot, hogy a politika független a mindennapoktól, az állampolgárok illetékességétől, és hogy az érdekérvényesítésnek az egyéni útjait kell megkeresni.

A családi kommunikációban csak korlátozottan van helye a politikának. 1982-ben a budapesti 10-14 évesek körében végzett vizsgálatunkban megkérdeztük a gyerekeket arról, hogy milyen gyakran beszélgetnek szüleikkel néhány témáról. Az egyes témákról a következő arányban mondták a gyerekek, hogy soha nem beszélgetnek róluk szüleikkel:

(százalékban)

1. a tanulásról	1
2. arról, hogy milyenek a tanárok	3
3. arról, hogy milyenek a barátok	5
4. a család anyagi helyzetéről	8
5. a fiúk és a lányok kapcsolatáról	29
6. politikai kérdésekről	32
7. rock-együttesekről	40
8. a szerelemről	47

A gyerekek 17 százaléka mondta azt, hogy gyakran beszélgetnek politikáról, és 51 százalékuk azt, hogy ritkán beszélgetnek róla. A beszélgetések gyakorisága a szülők társadalmi státuszától függött. A magasabb státuszú szülők minden témáról gyakrabban beszélgetnek gyermekeikkel, mint az alacsonyabb státuszúak. Így például politikáról a szellemi foglalkozású szülőknek csak a 23 százaléka nem beszélget soha gyermekével, de ez az arány a munkásszülők esetében már 41 százalék (Szabó I. – Csepeli Gy. 1984). Itt érdemes megemlíteni Csatáry Ildikó vizsgálatának adatait, amelyek a 12-30 évesekre vonatkoznak. Ezek szerint a megkérdezettek 12 százaléka senkivel nem szokott politikáról beszélgetni, és további 16, illetve 22 százalékuk mondta azt, hogy sohasem beszélget róla az apjával, illetve az anyjával (Csatáry I. 1985).

Az eddigiekből összességében inkább az a kép rajzolódik ki, hogy a családi szocializáció nincs összhangban a más intézmények szocializációjával, illetve az, hogy a politikai szocializációban a család passzív, védekező szerepet játszik, és elsősorban negatív, politikahárító hatásai érvényesülnek.

Ezen belül azonban két megszorítást kell tennünk:

1) A politikai szocializáció rétegspecifikus. Egyrészt vannak olyan családok, amelyek az intézményi szocializációval összhangban, explicit formában közvetítik gyermekeik felé a politika világát, másrészt pedig olyanok, amelyek ugyancsak explicit formában fejezik ki gyermekeik előtt politikai ellenvéleményeiket, a hivatalostól eltérő politikai világgépüket. Ugyanakkor a két véglet között sok olyan család is van, amelyeket alig érint meg a politika. Oly mértékben esik kívül mindennapi tevékenységükön és problémáikon, hogy az sem intézményes közvetítésben, sem egyéb módon nem jut el igazán hozzájuk. Ezért az ő esetükben csak korlátozottan beszélhetünk az intézményes és a nem intézményes politikai szocializáció kettségéről. Az intézményes és a nem intézményes politikai szocializáció közötti közlekedések tehát a társadalom rétegzettségének megfelelően igen különbözőek lehetnek.

2) A politikai szocializációt a valóságnak nemcsak a szűken vett politikai szférája alakítja, hanem a társadalmi, gazdasági szférája és a tapasztalatok is (A. Percheron 1974). Ha a családok par excellence politikáról nem is beszélnek feltétlenül gyermekeik előtt, társadalmi, gazdasági kérdésekről, tapasztalataikról igen. Világgépük a verbális kommunikáción kívül metakommunikációjukban is kifejeződik. A gyerek társadalomképének alapjait a család rakja le. A család által közvetített társadalomkép tehát – amennyiben eltér a többi szocializáló intézmény társadalomképétől – közvetett formában ugyan-

csak erősítheti a gyermekben a „hivatalosan” közvetített társadalomképpel szembeni távolságtartást, és így a társadalmat szervező politikával, illetve a politizálással szembeni távolságtartást.

A családi szocializáció hatékonysága nagymértékben függ attól, hogy milyen kapcsolat van a család és a többi szocializáló ágens, különösen pedig a család és az iskola között. A gyerekvizsgálat adatai érzékeltették, hogy a családi kommunikációban dominálnak a tanulással kapcsolatos témák (a gyerekek 95 százaléka beszélget gyakran szüleivel a tanulásról). Az iskola domináns szerepet játszik a családdal való kapcsolatban. Ennek részben az az oka, hogy a felfelé való mobilizációban az iskolai előmenetelnek kizárólagos szerepe van. A család tehát abban érdekelt, hogy gyermekének iskolai előmenetelét az iskolával való konfliktusok ne akadályozzák. Ennek érdekében a család alárendelődik az iskolának, és maga is közreműködik abban, hogy az előmenetelhez szükséges tudás pótlólagos megszerzésének lehetőségeit (a különórákat, a korrepetálásokat) megszervezze, ily módon hosszabbítva meg a gyermek iskolán kívüli életében is az iskolától való függőséget. Másrészt az aszimmetrikus viszony fennmaradásához az is hozzájárul, hogy a családok és az iskola viszonyát szabályozni hivatott szülői munkaközösség máig megőrizte demonstratív, kvázi-intézményi jellegét. Formális testületként, korlátozott jogkörrel nem töltheti be érdekvédelmi és társadalmi ellenőrzési funkcióit. A szülői munkaközösségek gyakorlatilag az iskola meghosszabbított

kezeként működnek, és szerepük jórészt arra korlátozódik, hogy az iskola különböző kéréseit tolmácsolják a szülőknek. (Meg kell jegyezni azonban, hogy az iskola szűkös anyagi forrásaival összefüggésben egy fordított irányú függőség is kezd kialakulni. Mivel az iskola rá van utalva a szülők anyagi – társadalmi munkában kifejeződő – támogatására, a szülői munkaközösség lett az ilyen igények közvetítője is. Az iskolának ez a függősége magában hordja annak a lehetőségét, hogy a gyerekek egy része egy sajátos, másodlagos elosztásban előnyökhöz jusson az iskolában.)

Az iskola hatalmi helyzetének, a családokkal való aszimmetrikus viszonyának szükségszerű velejárója az, hogy nem alakultak ki azok a mechanizmusok, amelyek révén intézményesült formák között lehetne kezelni az iskola és a családok közötti konfliktusokat, össze lehetne kapcsolni a családi szocializációt az iskolaival. Az iskola és a család viszonyát az a szociálpszichológiai körülmény is befolyásolja, hogy a hierarchikusan működtetett iskolarendszer „hierarchikus tudatot” alakít ki az iskolában. Ezért az iskola egy-egy konfliktusban hatóságként viselkedik azokkal szemben, akiknek vele szemben nincs hatalmuk: a gyerekekkel és a szülőkkel szemben⁽⁵⁴⁾. Ugyanakkor a konfliktusok artikulálatlansága vagy megoldatlansága feszültségekkel szövi át az iskola és a család viszonyát. Mivel más-más módon, de mindkét fél érzékeli a maga és a másik szocializációs tevékenységének diszfunkcionális vonásait, e viszony gyakran ellenségessé válik, ami az egymással szembeni

előítéletek rögzüléséhez vezet. Az ellenséges attitűddel a gyerekek a családban gyakran úgy találkozik, hogy ez az iskola autoritásának való alárendelődéssel párosul. A 8-9 évesek körében végzett vizsgálatunkban tapasztalhattuk, hogy a gyerekek iskolai konfliktusaival kapcsolatban a szülők általában kerülnek az iskolával való konfrontációt (olyan hipotetikus esetekről volt szó, amikor a gyereket valamilyen igazságtalanság éri), és vagy igazat adnak ugyan a gyerekeknek, de nem mennek be az iskolába tisztázni a konfliktust, vagy eleve az iskolának adnak igazat (Szabó I. 1986).

b) Az iskola

Az egységes családi szocializáció a modern társadalmak kiépülése óta felbomlott. A társadalmi munkamegosztás eredményeképpen kialakult másodlagos szocializáció rendszerében az iskola játssza a legfontosabb szerepet. Az iskola a szocializáció legszisztematikusabban szervezett intézményrendszere. A társadalom valóságos viszonyait és azt, hogy milyennek szeretné magát látni a felnövekvő generációk tudatában, az iskolarendszer közvetíti a legegységesebben. Ugyancsak rajta keresztül jut el az újabb generációkhoz az, hogy a társadalom milyené akar válni a jövőben.

Az iskolarendszer a szocializáció mellett egy másik társadalmi funkciót is betölt. Az iskola szervezetileg számtalan szállal kapcsolódik a társadalom formalizált intézményeihez.

A társadalomban végbemenő innovatív folyamatokat ezeken a szálakon keresztül tudja bekapcsolni tevékenységébe. Az iskolában elsajátítható tudásanyag révén az új generációk a társadalom innovációs mechanizmusainak a részeseivé és továbbvivőivé válhatnak. Ebből a szempontból meghatározó jelentősége van annak, hogy az iskola mennyire nyitott a társadalmi változások irányában, és mennyire tevődnek át szervezeten és dinamikusan az iskolarendszerbe az egyéb társadalmi folyamatok. Ettől függ az, hogy milyen tudásanyagot sajátítanak el a tanulók, és tudásuk mennyire teszi őket alkalmassá arra, hogy aktívan, kreativitásukat kibontakoztatva kapcsolódjanak be az innovatív folyamatokba. Az iskola szocializációs funkciója tehát szervesen kapcsolódik a társadalom innovatív folyamataiban játszott szerepéhez. Nálunk, ahol az iskola egyik fő feladata az, hogy meghatározott politikai identitással rendelkező, politikailag elkötelezett állampolgárokat neveljen, az ideológia kontrollálja, hogy milyen tudást közvetítsen az iskola. „Erősen átideológizált oktatási rendszerben a tudományos ismeretanyag folyamatos átvétele a hivatalos ideológia szűrőjén megy át, ezért ebben az esetben a tudományos ismeretanyag továbbadása az oktatás felé mindig előfeltételezi az uralkodó pozícióban levő ideológia bizonyos fokú megújulását is”, írja Pokol Béla az oktatási rendszer és a társadalmi innováció viszonyáról⁽⁵⁵⁾.

Minden politikai rendszer arra törekszik, hogy a szocializációs folyamatok politikailag kívánatosnak tartott modellt kövessenek, és az új generációk politikai identitásában a rend-

szer iránti lojalitás domináljon. E törekvések transzformálásának leghatékonyabb eszköze az iskolarendszer. „A társadalmi hatalom – írja Berger és Luckmann – magában foglalja a szocializációs folyamatok szelektív rendelkezési hatalmát is, és ezzel a valóság meghatározásának a hatalmát is” (P.R. Berger – Th. Luckmann 1975).

1956 az iskolai nevelés válsága is volt. Rövid időn belül azonban konszolidálódott az iskolai gyakorlat. 1957-ben felvetődött egy kompromisszumos oktatáspolitikai lehetségsége, és úgy tűnt, hogy körvonalazódik egy – a korábbi éveknél pragmatikusabb – nevelésügyi gondolkodás, „amely a nevelői szakma autonómiájára és a közvetlen politikai – ideológiai nyomás alól való felszabadítására, illetve a fiatalokkal való foglalkozásban a politikától és az ideológiától kevésbé függő feladatokra helyezi a hangsúlyt”⁽⁵⁶⁾. A változást az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek jelentették. Az 1956-os események az oktatáspolitikai számára felértékeltek a nevelés politikai és ideológiai jelentőségét: a művelődéspolitikai irányelvek a társadalom radikális erkölcsi és világnézeti átalakítását, az ifjúság kommunista nevelését tűzték ki célul. A célok valóra váltásában a másodlagos szocializáció intézményeinek, elsősorban az oktatási intézményeknek kellett játszaniuk a meghatározó szerepet. (Csak az 1978-as nevelési tervben fogalmazódik majd meg, hogy a család és az iskola egyenrangú partnerei egymásnak a nevelésben.) Ez nem jelentette azt, hogy az oktatáspolitikai a korábbi időszak gyakorlatával és módszereivel is folytonosságot

vállalt volna, de azt mindenképpen, hogy a célokat, az elméletet egy radikális ideológia uralta.

Az elmélet radikalizmusához képest irányítói szinten és az iskolai gyakorlatban – a konszenzusra törekvő konszolidációs politikával összhangban – inkább a kompromisszumokra való törekvés volt a jellemző (Halász G. 1986). Ezzel az ellentmondással együtt azonban a hatvanas évek alapvetően az oktatásügy stabilitásának a jegyében teltek el.

Halász Gábor a nevelés elméletének és politikai szabályozásának a történeti elemzése során két nevelési válságot különböztet meg az elmúlt harminc évben. Az első a hatvanas évek világszerte tapasztalható ifjúsági lázadásához köthető. Ez nálunk összekapcsolódott a gazdaság- és társadalomirányítási rendszer válságával (amely aztán 1968-ban az új gazdasági mechanizmus meghirdetéséhez vezetett). A második nevelési válság is összefügg a társadalmi és a gazdasági viszonyokkal. Ez a – napjainkig is tartó – válság a hetvenes évek végére leromlott gazdasági helyzettel és az ezzel összefüggő társadalmi problémák felerősödésével mélyült el. Az újból fellendülő reformelképzelésekben azonban már nemcsak a gazdasági struktúra változásának az igénye fogalmazódik meg, hanem a társadalmi és a politikai intézményrendszer megújulásának a szükségessége is. A kívánatosnak tartott változások egyúttal a társadalmi magatartások, a politikai tudat átalakulását is feltételezik (Halász G. 1986).

Az elmúlt három évtizedben a pedagógiai elmélet is jelentős változásokon ment keresztül. 1962-től, a származás szerin-

ti kategorizálás eltörlésével a munkások és parasztok gyerkeinek a tanulása politikai problémából ismét pedagógiai probléma lett. Ezzel lehetőség nyílt a legfontosabb oktatási problémák szakmai megközelítésére. Az elméletben mindinkább háttérbe szorultak a közvetlen politikai elemek⁽⁵⁷⁾. A nyolcvanas években pedig már olyan koncepciók is megfogalmazódtak, amelyek radikálisan szembefordultak a korábbi, többé vagy kevésbé politikai indíttatású elméletekkel. Ezeket a mindennapos iskolai gyakorlathoz, a társadalmi részvétel problémáihoz kötődő szakmai szemlélet jellemzi (Halász G. 1986., A tervezés és döntés anatómiája /szerk.: Kozma T./ 1986).

A változások ellenére a gyakorlatban az iskola tevékenységét alapvetően az határozza meg, hogy az oktatási rendszer hierarchikusan épül fel, és az iskolák centralisztikus irányítása ezen keresztül valósul meg. Az iskolával párhuzamosan kiépülő ifjúsági szervezetek egyrészt rendelkeznek egy saját hierarchiával (úttörőszervezet, KISZ), másrészt horizontálisan betagolódnak az iskolarendszerbe, és irányításuk is két szinten valósul meg: a saját struktúrájukon keresztül (amely közvetlenül a párt irányítása alatt áll) és az iskolán keresztül.

Míg 1956 előtt az iskola és az ifjúsági szervezetek tevékenységét egyaránt az jellemezte, hogy közvetlen politikai szocializálásra törekedtek, az 1956 után megváltozó gyakorlatban fokozatosan kialakult közöttük egy munkamegosztás. Az iskola politikai szocializációja egyre közvetettebbé vált (amihez képest az úttörőszervezetet és a KISZ-t inkább a közvetlen

politikai szocializálás törekvése jellemezte). Az iskola tevékenységében elsősorban a legideológikusabb tantárgyak: a történelem, az irodalom, a földrajz, illetve az ideológiai tárgyak hordoznak közvetlen politikai tartalmakat. Ugyancsak közvetlenül a politikára utalnak az iskola tárgyi környezetében a politikai szimbólumok, jelszavak, dekorációk (Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, 1985) és a társadalmi – politikai ünnepekhez kapcsolódó rendezvények.

Az iskolai politikai szocializáció sajátosságait kétféle nézőpontból is megközelíthetjük. Egyrészt kiindulhatunk abból az oktatási rendszerből, amelyhez az iskolai politikai szocializáció kötődik. Nálunk ennek a centralizáció a legfőbb sajátossága. Az iskolai politikai szocializációt tehát értelmezhetjük a centralizált oktatási rendszer függvényében. Emellett szól az is, hogy a centralizált társadalmakban, így nálunk is a nevelési kérdések sokszor alárendelődnek a politikának, illetve maguk is politikai kérdésekként fogalmazódnak meg. Másrészt kiindulhatunk az iskola közvetlenül is tapasztalható gyakorlatából, amelyben a politikai szocializáció megvalósul. A kétféle megközelítés egymást feltételezi, hiszen a politikai szocializáció iskolai gyakorlatát az oktatási rendszer sajátosságai határozzák meg, és a politikai hatalom is az oktatási rendszeren keresztül próbálja azt befolyásolni. A következőkben először az iskolai politikai szocializáció és a centralizált oktatási rendszer összefüggéseiről lesz szó, majd pedig a politikai szocializációs gyakorlat sajátosságairól.

1. Az oktatási rendszer és a politikai szocializáció. Mára az iskola kisebb mértékben kap közvetlen utasításokat, mint az 1956 előtti időszakban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy centralisztikus irányítása kizárólag a szakmai irányításra korlátozódna. Az ideológiai szabályozás egyrészt azoknak az általános politikai kereteknek a központi kijelölését jelenti, amelyek között az iskolaszervezet működik és az oktatás folyik. Másrészt a politikai és ideológiai szabályozás decentralizáltabbá vált: ennek immár az iskola alsóbb szintű szakirányításából (például a tanácsok művelődési osztályának felügyeletéből, illetve az igazgatók tevékenységéből) kell következnie, valamint közvetetten, centralizált működtetésének tényéből és körülményeiből. Az ideológiai szabályozás közvetettebbé válása egyúttal feltételezi az ideológiai normák ismeretét és a hozzájuk igazodó pedagógiai magatartást. (1956 után talán a pedagógusok voltak az egyetlen „civil” társadalmi réteg, amelytől nem pusztán a lojalitást várta el a politikai vezetés, hanem az érzelmi alapokon nyugvó elkötelezettséget is.)

A központi politikai – ideológiai elképzelések oktatásügyi „lefutásában” az első állomás a pedagógiai elmélet, amely szakmai jellegűvé teszi, „szakszerűsíti” ezeket. Mivel az elmúlt két évtizedben az elmélet egyre jobban levált a politikától és egyre inkább elnyerte a maga szakmai arculatát, a politikumnak ez a transzformációja az oktatás átpolitizálása mellett fokozatosan az oktatás depolitizálásának is az intézményes mechanizmusa lett. Az utolsó állomás maga az iskolai gya-

korlat, amikor a pedagógus közvetíti a központi elképzeléseket a gyerekeknek. Az, hogy ezekből mi és hogyan jut el a gyerekekhez, a pedagógusok tevékenységének a szabályozottsága ellenére is nagy mértékben függ tőlük és az iskola mikroklímájától.

Az oktatásügy egészén belül az iskolai gyakorlat az a szint, amely közvetlenül érintkezik egy olyan társadalmi szférával, amely 1956 óta jóval kevésbé áll a politika kontrollja alatt, mint az oktatásügy, és amelynek a szükségleteit, viszonyait az iskola nem hagyhatja figyelmen kívül. Az iskoláknak, illetve az egyes pedagógusoknak is elsősorban ezen a szinten van lehetőségük a politikai intenciók esetleges módosítására, egyéni értelmezésére és általában a központi elképzelések korrigálására vagy ellensúlyozására. Ezek az esetleges korrekciós mechanizmusok azonban – ellentétben a szakmai transzformációval – nem intézményesültek, és ezért kiszámíthatatlanok maradtak. Ez a politikai szocializáció szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy az iskolától, a pedagógus személyétől függően jelentős eltérések vannak a központilag kívánatosnak tartott politikai szocializációs modell képviselőjében, a vele többé-kevésbé összhangban lévő szocializációs gyakorlattól kezdve a politikai szocializáció látens kettősségén át egészen a manifeszt kettősségig.

A pedagógus-szocializátorok szerepe és személyiségük modellértéke minden bizonnyal a politikai szocializáció egyik kulcskérdése, hiszen a gyerekek szemében a felnőtt – és mindenek előtt a „hivatalos” – társadalom elvárásai, szabályai,

büntetései és jutalmazásai az ő személyükhöz kötődnek. Ezt a szerepet különösen nehézé teszi, hogy a) a pedagógusok munkájuk révén a legkülönbözőbb társadalmi feszültségek ütközopontjában vannak, ugyanakkor szerepkonfliktusaik feloldására alig van lehetőségük és b) származásuktól, generációs élményeiktől függően maguk is többé-kevésbé megélték azokat az ellentmondásokat, amelyek az elmúlt évtizedekben a magyar politikai szocializációt jellemezték, ugyanakkor szocializátori szerepükben arra kényszerülnek, hogy elvonatkoztassanak a magukban hordozott ellentmondásoktól, a megoldatlan konfliktusoktól.

Visszatérve az oktatási rendszer centralizáltságára: az iskolai politikai szocializáció struktúrális sajátosságait alapvetően ez határozza meg. Így például a következőket:

a) A centralizált irányítás fennmaradása és egyúttal az ideológiai szabályozás közvetettebbé válása valamiféle „hiátushelyzetet” hozott létre. Az iskola a saját struktúrája miatt csak a felülről jövő kezdeményezések nyomán tud a változásokra reagálni. Nem veheti figyelembe az alulról jövő kezdeményezéseket, a társadalmi elvárásokat és az iskolán kívüli és belüli informális szféra normáit. (Más kérdés, hogy a normaképző folyamatok intézményesülésének a hiánya miatt ezek is sokszor képlékenyek és esetlegesek.)

b) A centralizáció következtében a politikai szocializáció legfontosabb ágenseinek, a családnak és az iskolának a vi-

szonya nem vált egyenrangúvá (Kronstein G. 1982), és a gyerekek számára nem kínálja a partneri kapcsolat példáját. Ez a kapcsolat a szülői munkaközösségek szintjén és az egyes családok szintjén is sokszor formális. (Optimális esetben sem haladja meg a gyerekek tanulmányi és megatartási „teljesítményének” a problémáit.) Így a gyerekek nem szerezhettek tapasztalatokat arról, hogy szüleik más szülőkkel összefogva hogyan érvényesítik szervezett formában a velük kapcsolatos érdekeiket. (A centralizált oktatásirányítás mellett a családi nevelés iránti politikai bizalmatlanság is szerepet játszott abban, hogy az iskola és a szülők viszonya eszimetrikussá vált, és nem épültek ki a szülői érdekképviselet intézményes mechanizmusai. Ezen a téren csak az 1985-ös oktatási törvény hozott némi változást a szülői munkaközösségek jogainak a bővítésével.)

c) A centralisztikus irányítás nem tudja folyamatosan és gyorsan bekapcsolni az iskolai szocializációba a változó társadalmi igényeknek megfelelő, új ismereteket és értékeket.

d) Központilag nem lehet pontosan szabályozni, hogy az iskola hogyan reagáljon egy-egy társadalmi „kihívásra” vagy aktuális problémára. Ugyanakkor az iskola – nagyfokú függősége és szűk mozgásteret következtében – nem érdekelt abban, hogy felvállalja a problémák önálló megoldásával járó konfliktusokat, és nem is igazán képes erre. Marad a „könnyebb ellenállás”: a változásokkal szembeni, kockázatmentes óvatosság és a spontaneitás mozzanatait magában hordozó önálló politizálás

en bloc elhárítása. Az iskola eleve gyanakvó a konfliktusokkal szemben, mivel azok veszélyeztethetik stabilitását, sőt, adott esetben a reformgondolatoktól, az alulról kezdeményezett megújulástól való elzárkózásban is érdekelt lehet⁽⁵⁸⁾.

A centralizált oktatási rendszer – írja Loránd Ferenc – a központtól való „kisugárzás”, a felülről való „lebontás”, majd a gyakorlat faláról visszaverődő impulzusok értékeléséből (rossz esetben önkényes értékeléséből) levont tanulságoknak ismét csak a „kisugárzás” és a „lebontás” logikájára történő érvényesítéséből áll. Az ilyen irányítási szisztéma természet-szerűleg kitermelte a neki megfelelő irányítási mentalitást (...), amely végülis legjobb meggyőződésként, minden cinizmus nélkül vezetett el ahhoz a gyakorlatban következetesen alkalmazott elvhez, hogy úgy kell a valóságnak, ha nem fér bele a központi szabályozás kereteibe⁽⁵⁹⁾. Az iskola tehát, mint zárt rendszer, a tényleges viszonyoknál konzervatívabban tükrözi vissza a társadalmi viszonyokat.

2. Az iskolai gyakorlat és a politikai szocializáció. Az iskola politikai szocializációs hatását három szinten fejti ki:

a) Egyrészt közvetetten, mindennapi gyakorlatán, a gyerekek iskolai létének megszervezésén és szabályozásán keresztül alakítja ezek társadalmi magatartását. A politikailag is szervezett társadalom első modelljéül az iskola szolgál a gyerekeknek. Az iskolához fűződő viszonyuk a társadalom egyéb intézményeihez való viszonyuk mintája. Az iskola egyúttal a ha-

talom modellje is⁽⁶⁰⁾, amely belső viszonyaival, hierarchiájával, jutalmazásaival és büntetéseivel, a hatalmi struktúrához való kapcsolódásával reprezentálja a gyerekek előtt a hatalom **gyakorlati** működését. Az iskola mindennapi gyakorlata az általános szocializáció része, amely politikai meghatározottságánál fogva válik a politikai szocializáció tapasztalati forrásává, a jövőbeli társadalmi magatartások begyakorlásának terepévé. Politikai jellege azonban rejtve marad a gyerekek előtt. Az iskola úgy válik a mindennapi politikai élet iskolájává, hogy ezzel az érintettek nincsenek tisztában.

b) Az iskola szocializációs hatásának másik szintjét társadalomértelmezése alkotja. A tananyagon keresztül, illetve nevelési koncepciója részeként (például az osztályfőnöki órákon) ugyancsak közvetetten, bár tudatosan közvetíti a (politikailag is megformált) társadalom képét és a gyerekek magatartása iránti elvárásokat.

c) Végül pedig az iskola közvetlenül is befolyásolni igyekszik a politikai szocializáció tartalmát az ideológiát közvetlenül is hordozó tantárgyakon, illetve a politikára közvetlenül utaló belső eseményeken, szimbólumokon át. (Ez utóbbiakhoz kötődnek a szándékolt politikai szocializálás első élményei. Ilyen élményeket a gyerekek már a bölcsődében szerezhetnek az ünneplésekkel, politikai szimbólumokkal kapcsolatban.)

Az iskola szocializáló hatása mindhárom szinten a látens és a manifeszt hatások együtteséből tevődik össze. Közvetett és közvetlen, szándékolt és nem szándékolt törekvései akkor érvényesülnek optimálisan, ha összhangban vannak egymással.

A disszonancia egyik megnyilvánulása az oktatási gyakorlatnak az – a magyar oktatásszociológiában sokszor elemzett – sajátossága, hogy a számonkérési, értékelési rendszer a deklarált törekvések ellenére inkább a büntetésre, mint a jutalmazásra épít. Elsősorban tiltásokkal akarja elérni, hogy a „követelményrendszernek” és a magatartási elvárásoknak eleget tegyenek a gyerekek. Ennek a gyakorlatnak két következménye rögzülhet a gyerekek társadalmi magatartásának elemeként. Egyrészt számolni kell azzal, hogy a teljesítmény nem a belső örömmel kapcsolódik össze, hanem a szankciókkal. Azaz a morális fejlődés megrekedhet egy olyan szinten, amelyet Kohlberg a gyermeki fejlődés első szakaszaként ír le, és amelyet az jellemmez, hogy a gyermek csupán a büntetéstől való félelmében tartja be a normákat (Kohlberg 1969). Másrészt kialakulhat a szabályok kezelésének egy cinikus módja, amely azon a felismerésen alapul, hogy a büntetés elkerülésének és egyúttal a sikerek elérésének jól járható útja, ha úgy játsszuk ki a szabályokat, hogy ez ne derüljön ki. Ilymódon az egyén nem a teljesítményben, hanem a teljesítmény látszatában válik érdekeltté, és pozitív élményei a szabályszegés sikerességéből fakadnak.

Az iskola elvi és gyakorlati politikai szocializációs tevékenységét nagyfokú inkonzisztencia jellemzi⁽⁶¹⁾. A magyar is-

kolaszociológiában és pedagógiában egyetértés van abban, hogy az iskola centralizáltságánál, a demokratikus intézmények hiányánál fogva belső gyakorlatában nem tud megfelelni azoknak az elveknek, amelyeket egy adott időszakban tudatosan próbál közvetíteni. Ennek az az alapvető oka, hogy bár az elvek a közösségi ember nevelését tűzik ki célul, a gyakorlatban sem a gyerekek, sem a pedagógusok körében nem intézményesültek azok a horizontális érdekeket integráló, a konfliktusok kezelésében orientáló szerepet játszó közösségek, amelyekben a napi gyakorlat szintjén lehet elsajátítani a demokratikus politikai kultúra elemeit és kialakítani a „kispolitikában” való részvételen alapuló, autonóm magatartásokat⁽⁶²⁾. A közösségek az értékválasztás lehetőségét kínálják fel az egyénnek, és így hozzájárulnak ahhoz, hogy saját értékrendjét kiépítse. Ezek hiánya egyrészt annak a társadalmi gyakorlóterepnek a hiányát jelenti, ahol az iskola által közvetített tudást és értékeket át lehetne fordítani a gyakorlati magatartások és cselekvések nyelvére. Másrészt a politizáló közösségek hiánya miatt a gyerekek nem működhetnek közre saját értékeik és az iskola által közvetített értékek összekapcsolásában, holott ennek az élménye jelentené társadalmi emancipációjuk alapját.

Az iskola „rejtett tanterve” (hidden curriculum) egy olyan gyakorlatot tanít, amely nem segíti elő a gyerekek társadalmi emancipációját (Szabó László Tamás 1985). Úgy tűnik, hogy a társadalmi szabályozás, a tényleges társadalmi viszonyok visszacsatolása a rejtett tanterven keresztül valósul meg.

A konfliktusok kezelésére az iskola csak ezek egyéni, ad hoc hárítását, intézményesen pedig konform elkerülésüket, illetve hatalmi pozícióból történő megoldásukat kínálja fel. A konfliktusok demokratikus megoldásának legfeljebb csak személyes garanciái vannak egy-egy kiemelkedő pedagógus személyében. Az a bizalmi válság, amely a magyar iskolarendszer körül a családokban és a gyerekekben kialakult, elsősorban az iskola konfliktuskezelő gyakorlatával függ össze.

Amikor a gyerek iskolába kerül, világa bizalommal teli világ. A társadalmi valóságot olyannak fogadja el, amilyenek látja. Konformitása életkorából adódóan természetes. A konformitás irányában hat önmagában az is, hogy az iskola rendelkezik a tudáselosztás, az ellenőrzés és a jutalmazás – büntetés hatalmával. A természetes konformitást azonban az iskola konformizmussá alakíthatja át a konfliktusok hatalmi jellegű kezelésével. (Más kérdés, hogy erre rá is kényszerül, hiszen nem tudja feloldani azt az ellentmondást, ami az általa közvetített társadalomkép és a gyerekek társadalmi tapasztalatai között feszül.) A magatartási alternatívákat leszűkíti az elfogadás vagy elutasítás alternatívájára, miközben a tudáselosztás és a jutalmazás – büntetés fölötti hatalma, valamint az életpályák alakulásában játszott szerepe révén a gyerekek egyértelműen abban válnak érdekeltté, hogy autoritását – legalábbis a viselkedés szintjén – ne kérdőjelezzék meg, vagy különböző informális érdekérvényesítő stratégiákkal ellensúlyozzák azt.

Ez a sajátos konfliktuskerülő attitűd néhány empirikus vizsgálatból is kiderül. S. Molnár Edit már a nagycsoportos óvodások körében azt tapasztalta, hogy a gyerekek sajátos „problémaelkenő” megoldásokra képesek. Két óvónő fiktív konfliktusában (hogy a jók szavaljanak-e vagy a jól szavalók) a gyerekek többsége igyekezett leemelni „a problémát az igazság – igazságtalanság tengelyéről, és tartva a tekintélyről alkotott esetleges negatív véleménynyilvánítástól, óvatoskodó, praktikus javaslatokat tett: célszerűbb, ha minden gyerek megtanulja a verset, mert ha a legjobb gyerek beteg lesz, akkor bárki ,beugorhat’ helyette majd az ünnepélyen. (...) A gyermekek jól felismerik a passzív alkalmazkodás követelményét, és hajlamosak e tulajdonságot pozitívumként értelmezni, a kifejezetten erkölcsi problémákat pedig egyfajta, rosszul értelmezett ,békesség’ kedvéért elsimítani, a célszerű, praktikus, de lényegében problémakerülő megoldások felé terelni”⁽⁶³⁾. Az erkölcsi normák közül a kötelességtudás tudatosodott bennük a legjobban. Az óvodások úgy vélik, hogy csak a felnőttek tudják, hogy ki a jó és ki a rossz. „A jónak és a rossznak nem morális tartalmat tulajdonítanak, hanem egy olyan követelményrendszer alapjaként kezelik, amelyet a felnőtt társadalom – különböző okokból – velük szemben támaszt”⁽⁶⁴⁾.

A konfliktusok sajátos esete az, amikor az osztálytársakkal való szolidaritás kerül szembe az iskola értékrendjével. A budapesti felsőtagozatosok körében végzett vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy amikor az egyik oldalon az igaz-

gatói intő a tét, a másikon pedig az, hogy a többiek gyávának, strébernek tartanak őket, hogyan döntenének. Azt kérdeztük tőlük, hogy ha az osztály elhatározná, hogy április elsején nem megy be az első órára, mit csinálnának? A gyerekek 61 százaléka azt válaszolta, hogy bemenne az órára, 33 százalékuk pedig azt, hogy nem. (Így – legalábbis a szándékok szintjén – nem is állhatna elő az a helyzet, amit kérdésünk feltételezett.) Egy ilyen dilemmában tehát a konformitás bizonyult erősebbnek (Szabó I. – Csepeli Gy. 1984).

A gyerek az iskola által közvetített értékeket és ismereteket az iskolán kívül és belül szerzett saját tapasztalatain átszűrve, ezek által átrendezve sajátítja el, és építi be világképébe. A tapasztalatok kumulálódnak, és feldolgozásukat az iskolai értékek és ismeretek is befolyásolják. A tanulásban – tapasztalatszerzésben a gyerekek egy totális világképet sajátítanak el, amelyben az ismeretek és értékek rendező elvek, interpretációs sémák mentén szerveződnek. Saját világképük a szocializációs ágensek által közvetített világképek függvényében formálódik, és ezek alapján helyezik el benne magukat és a „szignifikáns másokat”. Ebben a folyamatban szerepe van annak, hogy az iskola milyen társadalomképet közvetít, milyen pozíciót jelöl ki ebben a gyerekeknek, és a problémák kezelésének milyen alternatíváit ismerteti meg velük.

A társadalomismeretek tanításának igénye ebből a felismerésből született meg a pedagógiában már a század elején, a szociológia fellendülésével egyidejűleg. Ennek nyomán az Egye-

sült Államokban elkezdődött a táguló környezet elvére épülő, integrált társadalomtudományi képzés az oktatás minden szintjén. A társadalomismeretek tanítása ma már Nyugat-Európában általános. A Szovjetunióban az októberi forradalom után a harmincas évekig a történelem helyett társadalmi ismereteket tanítottak. A gondolat Magyarországon is többször felvetődött, és legutóbb az 1978-as tantervi reformhoz kapcsolódóan került előtérbe a pedagógiai irodalomban (Mátrai Zs. – Szebenyi P. 1985). A jelenlegi képzés ugyanis „múltközpontú, kronológikus és koncentrikus maradt”, és – ahogy az integrált társadalomtudományi program alapelveinek kidolgozója, Mátrai Zsuzsa és Szebenyi Péter írják –, „szűk”, tanóra központú felfogásából adódóan nem kapcsolódik össze a gyerekek mindennapi életének problémáival, az iskolai közélet ma sem gyakorlóterepe az öngazgatáson alapuló, demokratikus életmodell kialakulásának⁽⁶⁵⁾ Az iskola tehát nem nyújt szisztematikus segítséget ahhoz, hogy a gyerekek eligazodjanak a politikai társadalomban.

Az iskola oktatási anyagában az alsótagozatos olvasókönyvek tartalmazzák a jelent a legösszefüggőbbben és a legexplicittebb formában. Az olvasókönyvek jelentőségét a politikai szocializáció szempontjából az adja, hogy a) ezekkel gyakorlatilag mindenki találkozik, b) olyan életkorban tanulnak a gyerekek belőlük, amelyben még alapvetően a bizalom határozza meg az iskolához való viszonyukat és c) az azonos korcsoportok nagy részéhez ugyanazok a tartalmak jutnak el.

Az 1972-73-as tartalomelemzések azt mutatják, hogy a tankönyvek társadalomképe inkább ahhoz hasonlít, amilyenek az iskola szeretné látni a társadalmat, mint ahhoz, amilyen ez a valóságban⁽⁶⁶⁾. A tankönyvek nem egy változó társadalom szükségleteit elégítik ki, hanem inkább egy merev társadalom képének a fenntartását szolgálják. A „tankönyvszagú” társadalomban nincsenek hatalmi viszonyok és konfliktusok. (A hatalmi viszony csak abban fejeződik ki, hogy a gyerekek teljesen alávetik magukat a felnőttek igazságának.) A munka világát illetően is idilli kép rajzolódik ki: „Az olvasókönyvekben egyetlen rossz munkás sincsen (...) mindenkinek a lehető legjobb a viszonya a munkához: nem egyszerűen jól, hanem a legjobban látják el feladatukat, hisz ezért kapták a felnőttek a kitüntetések, és írtak róluk az újságok. Az élet árnyoldalai nemcsak az élet egészét illetően, hanem a munka világában sem léteznek”⁽⁶⁷⁾. A preferált magatartások a konformitás és engedelmeség eszményét közvetítik. A szabályok betartását morális kérdésként kezelik (még a zsebkendő használata is morális kérdés). Az életet erkölcsi konfliktusok nélkül, a kötelesség egyetlen dimenziójában ábrázolják, és minden élethelyzetre kész patterneket, megfellebbezhetetlen igazságokat kínálnak. Az adottságok megelőzik a választhatóságot (Háber Judit – H. Sas Judit, 1980). Az emberi kapcsolatok idealizáltan jelennek meg a tankönyvekben. A tökéletes társadalomban tökéletes felnőttek vannak, akiknek mindig igazuk van a gyerekekkel szemben. „A gyerekek vagy eleve jók, és morális példaképekként lépnek be az

olvasmányba, vagy csak annyira 'rosszak', hogy egy gyengéd célzás, a tanítónéni sokat sejtető hallgatása, egy felnőtthomályos utalása vagy egy pillantás a kisdobos nyakkendőre rögtön a helyes irányba tereli őket⁽⁶⁸⁾. A tankönyvek csak pozitív érzelmeket ismernek a felnőttek irányában: a szeretetet, a rajongást, a büszkeséget (Horváth Á. – Andor M. 1974).

A tankönyvek koncepciójában nem nehéz felismerni azokat a pedagógiai elképzeléseket, amelyek azon a hiten alapulnak, hogy a jó példák nevelő hatása közvetlenül érvényesül. Ezek az elképzelések jól illeszkednek ahhoz a szocializációs koncepcióhoz, amely a pozitív kötődéseket nem elsősorban a valósághoz, hanem a valóság sajátosan átformált képéhez kívánja alakítani.

A 8-9 évesek között végzett mélyinterjúk vizsgálatunkban tapasztalhattuk: bár a gyerekek nagyon jól érzékelik, hogy milyen különbség van a tankönyvekből kirajzolódó világ és a valóság között (így például a tankönyvekben a felnőttek nem veszekednek a gyerekekkel, a szülők nem válnak el, nem részegesek stb.), az iskola értékrendjét ebben a korban még nem kérdőjelezzik meg. Természetesnek tartják, hogy saját világuk más, mint a tankönyveké. Ugyanakkor azt is látják, hogy a pedagógus (aki a tankönyvelemzések szerint valamennyi foglalkozás képviselője közül a leggyakrabban szerepel az olvasmányokban) a valóságban más összefüggéseket közvetít, és a gyerekekhez való viszonyában más gyakorlatot reprezentál (Szabó I. 1986).

Az ellentmondások értelmezésében a gyerekek magukra vannak utalva. Az iskola által közvetített értékek a gyakorlat által meg nem erősítve óhatatlanul devalválódnak, a társadalmi játékszabályok megtanulandó, de nem alkalmazandó elemeivé válnak. A gyerekek megpróbálják letapogatni az iskolai elvárásokat, és arra törekszenek, hogy elsősorban a tanuláson, a jobb jegyek elérésén keresztül integrálódjanak az iskola értékrendjébe egy olyan magatartás kialakításával, amely privát érdekeknek a legjobban megfelel. A tényleges életük, tevékenységük súlypontja viszont áttevődik az iskolán kívüli, elsősorban az informális szférába. S mert az iskola működéséből következően intoleráns e szféra értéktermelő folyamataival szemben, az ezekben való részvétel magában hordja annak a veszélyét, hogy az iskola a saját értékrendjével való szembenállásnak (esetleg politikai szembenállásnak) minősíti ezt, és maguk a gyerekek is akként élik meg. Jól mutatja ezt a rock hivatalosan el nem fogadott irányzataihoz való viszonyuk, a nem hivatalos környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdjeik és ezek iskolai megítélése. A rockszociológiai kutatások szerint az iskola intoleranciája a rockkultúra bizonyos vonásai iránt (az együttesek jelvényeinek viselete, az együttesek, zenészek képeinek a kiakasztása, zenehallgatás, koncertek látogatása stb.) találkozik a családok hasonló intoleranciájával (Zétényi Z. 1986). Így a rockkultúra (és a nem intézményes szféra) identifikációs lehetőségei felértékelődnek, s a fiatalok bizonyos csoportjaiban kizárólagosakká válnak (Nemes P. 1985).

c) Az ifjúsági szervezetek

A szervezettség arányát nézve az ifjúsági szervezeteket az általános iskola alsó tagozatától az egyetemekig és a főiskoláig a taglétszám fokozatos csökkenése jellemzi. Miközben gyakorlatilag minden alsótagozatos gyerek kisdobos, addig több felsőoktatási intézményben már csak a hallgatók kisebb része KISZ-tag. A mindennapi tapasztalatok megerősítik, hogy ez a folyamat az ifjúsági szervezetek presztizscsökkenésének a folyamata is. A gyerekek lelkesen készülnek a kisdobos életre, lelkesedésük azonban fokozatosan elvész az első években, és – sokszor az iskolától való elidegenedésükkel párhuzamosan – közömbösséggé vagy éppen negatív érzelmekké alakul. A szervezettől való eltávolodást mutatja a budapesti felsőtagozatosok körében végzett vizsgálatunknak az a tapasztalata is, hogy az életkor növekedésével csökken az úttörőnyakkendő szeretete, és ezzel párhuzamosan az úttörőéletben való részvétel aránya. A csökkenés a szellemi foglalkozású szülők gyermekei körében a legnagyobb.

Az ifjúsági szervezet politikai szocializációs hatása csak a többi szocializációs ágens hatásával együtt értelmezhető. Nem játszik olyan alapvető szerepet, mint a család vagy az iskola, de ezek hatásait felerősítheti vagy éppen ellensúlyozhatja azzal, hogy hozzájuk képest alternatív értékeket és cselekvési lehetőséget kínál. Minthogy olyan intézményrendszerrel van szó, amelynek deklarált célja a politikai szocializáció befolyásolása, egyrészt felvethető az a kérdés, hogy az ifjú-

sági szervezetek mennyire teszik lehetővé a közösségek kialakulását, másrészt pedig az, hogy mennyire válnak kereteivé a gyakorlaton, a valóság alakításán keresztül történő politikai szocializációnak?

Az ifjúsági szervezetek közösségteremtő lehetőségeit meghatározza az iskolába való betagolódásuk és saját hierarchikus felépítésük. Centralizált struktúrájuk létrehozásuk óta nem változott. (A KISZ-nek, mint a 14 éven felüliek egyetlen szervezetének a létrehozását meghatározta az a körülmény, hogy 1956 után a párt biztosítani akarta az ifjúság teljes és egységes politikai ellenőrzését.) Kizárólagosságukból adódóan el kell látniuk a fiatalok politikai és nem politikai tevékenységének az összefogását. Egyszerre töltik be a tömegszervezetek funkciót, és ugyanakkor szervezeti kereteket nyújtanak a különböző szabadidő-, kulturális- és sporttevékenységeknek, rendezvényeknek, tanulmányi versenyeknek is. Funkcionális sokféleségük és strukturális kötöttségeik révén a helyi, spontán közösségekhez való viszonyukban elsősorban a külsődleges és szervezeti érdekeiknek megfelelő szempontokat tudják érvényesíteni. A tagság érdekeinek érvényesítéséhez csak minimális mozgástérrel rendelkeznek, hiszen érdekellentétek esetén egyszerre kell képviselniük a szembenálló feleket.

Az iskola több szinten nyomul be az úttörőéletbe. Azt, hogy az úttörőélet az egyének szabad és önkéntes társulásán alapuló közösségek tevékenységére épüljön, kizárja az a gyakorlat, hogy az iskolai alapegységek, az osztályok egyúttal a

szervezeti alapegységek is. A tanulóiskolában az iskolai értékrend is a tanulmányi teljesítményeket követi. A tanuláscentrikus értékrend az úttörőcsapatokat vezető tanárok, az alótagozatos rajvezető tanítók és az iskola által kijelölt tisztségviselő gyerekek révén kerül át az úttörőszervezetbe. Az úttörőszervezet nem nyújt alternatív értékeket. A tagság választhatósága a gyakorlatban nem érvényesül (abban az értelemben sem, hogy a gyerekek számára valóságos alternatíva lenne a szervezettől való távolmaradás), mert az iskolától való függésük az iskola és az úttörőszervezet összefonódása miatt az úttörőszervezetre is kiterjed, és mert az úttörőszövetség rendelkezik a különböző gyermektevékenységek, rendezvények megszervezésének a jogával is. Így az úttörőszervezet nem a gyerekek eszköze az iskola ellenőrzésére, hanem az iskola eszköze a gyerekek ellenőrzésére. Nem a gyerektársadalmat viszi be az iskolába, hanem az iskolát viszi ki a gyerektársadalomba.

A tisztségviselők kiválasztásában az iskola értékpreferenciái érvényesülnek, amelyek nem esnek feltétlenül egybe a gyerekek értékpreferenciáival. Egy 1979-es, az úttörőcsapatok körében végzett vizsgálatban az úttörőtanácsok tagjai arra a kérdésre, hogy kit szeretnek közülük a tanárok, a legnagyobb arányban „iskolás” tulajdonságokkal válaszoltak (aki jó tanuló, fegyelmezett). Ezt a megbízhatóság kritériuma követte. „Az érdekképviseletre utaló választípus a tanárok vélt elismerésmotívumai közül meglehetősen háttérbe szorul”, írták a szerzők⁽⁶⁹⁾. A 8-9 évesek között végzett mélyinterjúk vizsgálatunk-

ból kiderült, hogy még az őrvezetők sem az osztályból kerülnek ki, hanem a felsőtagozatosok közül, és nem a gyerekek választják őket. A tisztségviselők a foglalkozásokon sokszor a tanárok magatartásmintáit követik, fegyelmeznek, büntetnek.

Az úttörőtevékenység – a gyerekek életkorából adódóan és a szervezet átfogó funkciójából következően – csak részben politikai jellegű. Az úttörőcsapatok körében végzett vizsgálat érdekes információkkal szolgál arról, hogy a tevékenységekből mi tükröződik a gyerekek tudatában. (A vizsgálat kiterjedt a csapatvezető tanárookra is.) A gyerekeknek különböző tevékenységformák közül kellett kiválasztaniuk azokat, amelyek a legjellemzőbbek saját csapatukban. Első helyre – 13 százalékos említési aránnyal – a politikai akciók (nagygyűlés, szolidaritási kampány, ünnepek, felvonulás) kerültek. 10 százaléuk említette a szórakozást, 8 százaléuk az úttörő-közéleletet (csapatösszejövétel, választás, tervekészítés, őrsi foglalkozás, munkaértékelés, találkozók KISZ-esekkel, szocialista brigádokkal, párttagokkal) és 7 százaléuk az olyan megmozdulásokat, mint a számháború, akadályverseny. A sportot 3, a túrizmust 2 százaléuk említette. Ezzel szemben a csapatvezető tanárok leggyakrabban a tanulást említették (36 százalék), majd a szórakozást (19 százalék) és a passzív művelődést (16 százalék). (Amikor viszont arra kellett válaszolniuk a gyerekeknek, hogy melyek a legunalmasabb elfoglaltságok, a politikai akciókat és az úttörő-közélethez sorolt tevékenységeket említették a legnagyobb arányban.) A gyerekek tehát a tevékenységek közül első-

sorban a politikai jellegűeket érzékelik, a csapatvezetők pedig azokat, amelyek a tanulóiskola meghosszabbítását jelentik. (Ezeket viszont a gyerekek nem érzik úttörőtevékenységnek.) Az olyan hagyományos és rendszeresen űzhető közösségi tevékenységek, mint a sportolás és a túrizmus, háttérbe szorulnak.

Az úttörőszervezet az iskola jutalmazási – fegyelmezési eszköze is. A jól tanuló, jó magaviseletű gyerekeket tisztségekkel jutalmazzák, míg az, hogy valaki nem lehet kisdobos vagy úttörő, a büntetés egyik formája. A funkciók sokszor öncélú értékére jellemző, hogy vannak olyan tisztségek, amelyekhez gyakorlatilag semmilyen tevékenység nem kapcsolódik (az őrsi egészségügyi felelős, nótafa, mókamester).

Az úttörőszervezet egy katonai mintájú szervezettséget (örs, raj, csapat) és ennek megfelelő külsőségeket (egyenruha, tisztelgés, zászlófel- és levonás, jelentés, jelszó stb.) közvetít. Ezek 1956 óta egyre inkább visszahúzódnak az iskola mindennapi életéből, és ma már csak az iskolai ünnepélyek és az úttörőtáborok kellékei. Jelentőségüket önmagukban nem lehet minősíteni.

A katonai vonások nemcsak a pionirtípusú, hanem a cserkészípusú gyerekszervezetekre is jellemzőek. Amikor a huszas években a Szovjetunióban megalakult a pionirszervezet, a katonai vonások a polgárháborút vívó felnőtt társadalom egyik lényeges viszonyrendszerét fordították át a gyerekek világába. A gyerekek számára – ahogy ezt a Timur és csapata mutatja – a harcoló felnőttek önmegvalósítási mintát, a katonai alakulatok

vonatkoztatási csoportot jelentettek. (A cserkészlet katonai vonásait ugyanígy összefüggésbe lehet hozni a szereppel, amelyet az angol katonaság a brit gyarmatbirodalomban játszott.) Nem kétséges, hogy egy magas presztizsú hadsereg katonái békés időben is kínálnak azonosulási lehetőséget, szerepmintákat a gyerekek számára, és hogy a gyerekszervezetek egyik lehetséges formája a katonai mintájú szervezet (fejlődéslélektani szempontból valószínűleg leírható a gyerekek életében egy olyan időszak, amikor erősebben vonzódnak a militarizmushoz). A katonai jelleg lehet a gyerekek önmegvalósításának, sikeres szocializációjának az eszköze, de lehet öncélú is, szolgálhatja az instrumentális szocializáció céljait is.

Az úttörőszervezet szocializációs céljait a kisdobosok 6, illetve az úttörők 12 pontja fogalmazza meg. Ezek egy része a „nagypolitikai” szocializációra irányul: a hazafiság és internacionalizmus elfogadására (a kisdobos hűséges gyermeke a magyar hazának; az úttörő hű gyermeke hazánknak, a Magyar Népköztársaságnak; erősíti a népek barátságát, védi a vörös nyakendő becsületét; gyarapítja és védi a szocialista társadalom értékeit). Másik része közelebb áll a mindennapi élethez, a gyerekek világához, de olyan erkölcsi imperatívuszokat tartalmaz, amelyek kategorikus, feltétel nélküli formáikban teljesíthetetlenek, és a gyerekek naponta tapasztalhatják, hogy a felnőttek sem tartják be őket (a kisdobos/úttörő szereti és tiszteli szüleit, nevelőit, pajtásait/az idősebbeket; igazat mond és igazságosan cselekszik, a kisdobos segíti társait; az

úttörő ahol tud, segít, és önként szolgálja a közösséget; igaz, hű barát; bátor és fegyelmezett). Harmadik részük a folyamatos szervezeti szocializációt szolgálja: a gyerekek életének egészét összekapcsolja a szervezeti struktúrában való továbblépéssel (a kisdobos/az úttörő úgy él, hogy méltó legyen az úttörők vörös nyakkendőjére/a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség tagságára). A szocializációs célok tehát nem a gyerekek lehetőségeiből, viszonyaiból indulnak ki, hanem a felnőtt elvárásokból.

Az iskola központi tevékenységéhez, a tanuláshoz képest az úttörőszervezet céljai a gyerekek számára kevésbé beláthatóak, kevesebb értelemmel ruházhatóak fel. Szocializációs tevékenysége abban az értelemben öncélú, hogy olyan szervezeti viselkedést, nyelvet és szabályokat sajátíttat el velük, amelyek elsősorban magában a szervezetben (illetve modellértékükénél fogva a hasonló szervezetekben) használhatóak. Tényleges szocializációs gyakorlatával az úttörőszervezet fokozza a szándékolt és a nem szándékolt szocializáció iskolai szétválását. Elsősorban azokat tudja integrálni, akik azonosulnak az iskola értékrendjével, és akiknek a társadalmi orientációjában az iskola játssza az uralkodó szerepet. Ezek számára a szervezet előmeneteli, kiemelkedési lehetőséget jelent.

Az ifjúsági szervezet piramisának következő szintjét, a KISZ-t még erőteljesebben jellemzik azok a problémák, amelyek az úttörőszövetséget. Olyan korosztályokat fog át, amelyeknek a társadalomhoz való viszonya minden társadalomban jellegzetes

problémákat hordoz, és amelyeknek az értékteremtő folyamatai sokszor konfliktusokban manifesztálódnak. A konfliktusok a politika szférájára is kiterjednek (Kéri L. 1984). E korosztályok, az önálló felnőtt élet megkezdése előtt állva, vagy annak küszöbén, már erőteljesen igénylik, hogy részt vegyenek viszonyaik alakításában, meghatározásában. A saját tapasztalataik alapján akarnak formálódni. A KISZ e korosztályok társadalmi és politikai arculatát felépítéséből, célkitűzéseiből következően elsősorban nevelésükkel próbálja elérni, és kevésbé veszi figyelembe a társadalom átalakítására irányuló törekvéseiket. A tevékenységet elsősorban a centrumból kiinduló feladatok végrehajtásaként értelmezi. A közvélemény is elsősorban a KISZ nevelési funkcióit érzékeli. Egy 1975-ös, a 30 éven felüli dolgozók körében végzett vizsgálatban a megkérdezettek 80 százaléka sorolta a KISZ legfontosabb feladatai közé a fiatalok politikai nevelését, 63 százalékuuk pedig a pártba való előkészítésüket. Ugyanakkor a munkahelyi érdekvédelmet 16 százalékuuk említette, a szabad idő eltöltéséhez nyújtott segítséget pedig csak a 12 százalékuuk (Jakab Z. – Kalamár M. – Pataki J. – Tímár J. 1976). A tevékenységen keresztüli nevelődést a KISZ a szervezeti élet automatizmusaival, felülről kezdeményezett akciók és feladatok végrehajtásával próbálja elérni. (Ezek diszfunkcionalitását hivatott korrigálni az egyéni vállalások rendszere, amely azonban ugyancsak nem tölthette be a társadalmi cselekvésen keresztül történő szocializálódás funkcióját.) A KISZ érdekképviselői politizálásának strukturális kötöttségei szabnak korlátokat (Stumpf I. 1985).

A KISZ tevékenysége és manifeszt értékközvetítése szétválasztásával betetőzi a szándékolt és nem szándékolt intézményi szocializáció szétválását. Elsősorban a politikai képzésnek tulajdonít jelentőséget. A politikai képzés dominanciája megerősíti azt a képet, hogy a politika egyirányú folyamat, és azzal azonos, ami „fent”, a nagypolitikában történik. A képzésben tartalmilag is dominál a nagypolitika (Stumpf I. 1985). Az egyirányúságot a politika hivatásos közvetítői is mintegy természeti adottságként kezelik: egy propagandisták körében végzett vizsgálatban a megkérdezettek 77 százaléka mondta azt, hogy az oktatással kapcsolatos tartalmi és módszertani problémáit KISZ-felettesével beszélte meg. Ugyanakkor ezeket a problémákat csak egynegyedük beszélte meg a tagsággal (Bognár T. 1974).

Az, hogy a KISZ elsősorban neveléssel és a hivatalos politikai kultúra értékeinek a közvetítésével próbálja a fiatalok politikai integrációját elősegíteni, közösségteremtő lehetőségeit korlátozza. (Ezt érzékelve kísérleteztek a hetvenes években a középiskolákban a vertikális alapszervezetek kialakításával, amelyekbe osztályoktól függetlenül, tevékenységi körökként jelentkezhettek a tagok.) Egy 1980-as, a budapesti 14-30 évesek között végzett vizsgálatban a megkérdezetteknek tíz közösségfajta közül kellett kiválasztaniuk azokat, amelyeket a leginkább alkalmasnak tartottak arra, hogy jó közösségekké váljanak. A KISZ-alapszervezet sorrendben a nyolcadik helyre került. Arra a kérdésre, hogy melyik közösséghez tar-

toznának a legszívesebben, a KISZ-alapszervezetet a hetedik helyen említették. Ezen belül azonban a tanulók körében – a beat-zenekarok törzsközönségével azonos említési arányban – a kilencedik-tizedik helyre került. (A tanulóknál a sportkör, az iskolai közösség, az ifjúsági klub és a vallási csoport álltak a sorrend élén.) Ugyanakkor a megkérdezettek többsége előnyösnek tartotta a KISZ-tagságot elsősorban bizonyos anyagi javak (például a lakás) megszerzésében, valamint a továbbtanulás és a karrier szempontjából. (44 százalékuk úgy vélekedett, hogy csak abból lehet vezető, aki KISZ-tag) (Zsíros M. 1982). A szervezethez tartozás tehát önértékké vált, amelyet a KISZ-től független, privát érdekek motiválnak.

A KISZ szocializációs tevékenységének zsákutcáját a vele kapcsolatban mind jobban elmélyülő bizalmi válság mutatja⁽⁷⁰⁾. Belső megújulási törekvései ugyancsak e válság felismerését tükrözik. A szervezeti szerepjátékok megtanítására irányuló szocializációját, magatartáseszményét és értékrendjét elsősorban azok tudják elfogadni, akik a kiemelkedés, a politikai vezetővé válás lehetőségét látják a KISZ-ben. A vezetők politikai szocializációját látja el abban az értelemben, hogy apparátusának működtetésével számukra biztosít gyakorló terepet (Stumpf I. 1985). Diszfunkcionális szocializációja is hozzájárul ahhoz, hogy a fiatalok alternatív mozgalmakban, a rock világában, a galeriben stb. keresik a cselekvés lehetőségeit, vagy éppen elfordulnak a cselekvési formáktól, „leszoknak” arról, hogy részt vegyenek viszonyaik alakításában, és visszahúzódnak a privát szféra védőbástyái mögé.

d) A tömegkommunikációs eszközök

Ha a családok meg is próbálják kiiktatni privát életükből a politikát, a politika mégiscsak bekerül az otthonok falai közé a tömegkommunikációs eszközök révén. A gyerekek – elsősorban a televízió jóvoltából – rendszeresen találkoznak politikai témákkal és nyilvános politizálási formákkal. Minél nagyobbak, annál inkább eléri őket a politikai témájú közlések. A 8-9 évesek kétharmada, a budapesti 10-14 évesek háromnegyede nézi gyakran a TV-Híradót, és az utóbbiak kétötöde híreket is gyakran hallgat a rádióban. A politika közvetítésében a legintenzívebb szerepet a tömegkommunikációs eszközök játsszák.

A tömegkommunikációs eszközök hatása akkor a legnagyobb, ha olyan úrbe nyomulnak be, amelyet az egyéb szocializáló ágensek nem érnek el. Jakab Zoltán 1971-ben a mértékadó politikai vélemények forrásait vizsgálta a 14, 18 és 22 éveseket reprezentáló, országos mintán. Egyrészt azt tapasztalta, hogy mindhárom életkori csoportban a rádió, illetve a televízió volt a leginkább preferált véleményforrás (43, 44 és 48 százalékuk választotta ezeket). Másrészt az is kiderült az adatokból, hogy azok fordulnak inkább a tömegkommunikációs eszközök-höz, akik személyesen ritkábban beszélgetnek szüleikkel, kortársaikkal vagy valaki mással politikáról (Jakab Z. 1979).

A politikát hátrító család és a politizálás gyakorlatát kerülő, a politikát mintegy ideológiaként tanító iskola mellett a tömegkommunikációs eszközök politikai tudatformáló sze-

repe felértékelődik. Ilyen esetekben is elsősorban azok attitűdjeit tudják befolyásolni, akik társadalmi helyzetüknél, iskolázottságuknál fogva kevésbé rendelkeznek a funkcionálisan összekapcsolódó eszmék és attitűdök rendszerével, a „meggyőződések rendszerével” (Converse, Ph. R. 1964).

A politikai szocializáció intézményei közül a tömegkommunikációs eszközök a legalkalmasabbak arra, hogy a politikai hatalmat közvetlenül megjelenítsék, az embereket megismertessék a politikai ideológiával és a társadalmi valóság különböző részeit politikaiként vagy nem politikaiként definiálják. Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a tömegkommunikációs eszközök a politikai világra vonatkozó információk alapvető forrásai is.

S. Molnár Edit a politikához direkt módon kapcsolódó fogalmak forrásait vizsgálva úgy találta, hogy a fogalmak többségének a televízió a forrása (gyűlés, tárgyalás, beszéd, hivatalos utazás, elnök, miniszter, miniszterelnök, az ország vezetése). A televízió és az óvoda három fogalomnak volt együttes forrása (segítés az országnak, ország, nép), a televízió és a család pedig kettőnek (párttag, kommunista). A vizsgálatból kiderült, hogy „míg a mindennapi életben tapasztalt tartalmakról mindenekelőtt a család közvetít információkat a gyerekeknek, mindazoknál a tartalmaknál, amelyek kevésbé erős vagy igen erős politikai töltéssel bírnak, a televízió szerepe a domináns. (...) Miután azonban a család nem 'ajánlja' direkt módon a tartalmakat, nem folytat beszélgetéseket a gyermekek-

kel e tartalmakról, vagyis magatartásával nem segíti elő, hogy e tartalmak valóban el is ériék a gyermekeket, a televízióban sugárzott politikai tartalmak bizonyos értelemben a család közvetítése nélkül érik el a gyermekeket is. Az ismeretanyag azért alacsonyabb színvonalú, mint más tartalmak esetében⁽⁷¹⁾.

1982-es budapesti gyermekvizsgálatunkban A. Percheron érzelmi attitűdöt vizsgáló szójegyzék-módszerét⁽⁷²⁾ használtuk fel arra, hogy képet nyerjünk a politikai fogalmak forrásairól. 26 fogalommal kapcsolatban kérdeztük meg a 10-14 évesektől, hogy hol hallanak róluk a legtöbbit: otthon, az iskolában, a televízióban vagy a barátok között? A válaszok a következőképpen alakultak: (a táblát lásd a következő oldalon).

Az adatokból egy televízióközpontú orientációs struktúra képe rajzolódik ki. 15 szóról a gyerekek több mint kétharmada mondta azt, hogy a televízióban hall róluk a legtöbbit. Mindössze három esetben jelölte meg több mint kétharmaduk az iskolát, a családot pedig csak a két „kakukk-tojás”-fogalommal – a pénzzel és az Istennel – kapcsolatban említették viszonylag többen. (Ez utóbbiról egyébként a gyerekek egynegyede azt mondta, hogy sehol sem hall róla.)

Figyelemre méltó, hogy amíg a szellemi dolgozók gyerekei nagyobb korukban kevésbé hivatkoztak a televízióra a nemzeti identitáshordozó fogalmakkal (a nemzeti zászlóval, a magyar himnusszal) kapcsolatban, addig a munkásszülők gyerekei életkoruk növekedésével egyre nagyobb arányban említették a tele-

1. tábla

Hol hallanak a legtöbbet a gyerekek a politikai fogalmakról?

(százalékban)

	A televízióban	Az iskolában	Otthon	A barátok között
Miniszter	96	2	1	1
Tüntetés	95	2	-	-
Országgyűlés	94	3	1	-
Sztrájk	93	5	1	1
Politikus	93	2	3	1
Politika	93	3	2	1
Párttitkár	86	6	6	1
Tanácselnök	86	6	4	-
Szakszervezet	81	7	9	1
Párt	81	11	6	1
Katonaság	74	7	11	7
Szocializmus	72	23	3	-
Rendőrség	72	11	6	10
Kapitalizmus	69	21	2	3
Munkásosztály	67	25	4	1
Felvonulás	60	25	8	7
Forradalom	59	39	1	1
Úttörőnyakkendő	1	93	1	5
Társadalmi munka	12	75	1	5
Magyar himnusz	24	68	6	1
Magyar zászló	28	65	4	2
Ünnepi beszéd	35	62	-	2
Vörös zászló	41	55	2	1
Király	35	53	1	6
Pénz	39	4	47	10
Isten	14	11	29	19

víziót ezzel kapcsolatban is. A pénz és az Isten esetében az életkor növekedésével minden társadalmi csoportban nőtt a családot említők aránya.

Annak alapján, hogy a gyerekek mit érzékelnek az egyes politikai fogalmak forrásaként, úgy tűnik, hogy nálunk nem érvényesül az a hagyományos politikaészlelési modell, amely szerint a mindennapi élethez közelebb eső politikai jelenségekkel a gyerekek elsősorban a család közvetítésével ismerkednek meg, hiszen az olyan fogalmak forrásául is a televíziót jelölték meg, mint a párttitkár, a katonaság, a rendőrség. De az adatokból az is kiderül, hogy az iskola szerepe is korlátozott a politikai jelenségek közvetítésében.

Az olyan témákkal kapcsolatban, amelyekkel valamilyen ok miatt a szocializáció többi intézményei nem foglalkoznak, a tömegkommunikációs eszközök véleménybefolyásoló, attitűdmódosító hatása szükségszerűen megnő. Ez derül ki abból a vizsgálatból is, amelyben Erdősi Sándor és Dankánics Mária a 25-30 éveseknek az 1956-os eseménykeről kialakult képét elemezte. A szerzők egy, az 1982-es tömegkommunikációs kampánynak átlagosan és egy intenzíven kitett csoportot hasonlítottak össze. Egy olyan témával kapcsolatban figyelhették meg a tömegkommunikációs eszközök hatását, amelyről korábban a nyilvánosság előtt és az iskolai oktatásban keveset lehetett hallani. Azt tapasztalták, hogy „a kampány hatására elsősorban a saját vélemények mintázata változott meg. Az eredeti csoport (akik átlagos mértékben követték a kampányt) saját véleménye (...) inkább a feltétele-

zett többségi véleményhez hasonlított, a felkért csoportban (akikhez eljuttatták az eseményekkel kapcsolatos cikkeket és műsorokat) viszont közelebb került a tömegkommunikációnak tulajdonított állásfoglaláshoz." Ezen belül azonban „az eredeti csoportban a munkás fiatalok viszonylag csekély, az értelmiségiek viszont jelentős különbségeket érzékeltek a tömegkommunikáció, a többség és a saját álláspontjuk között”⁽⁷³⁾.

Milyen sajátos előnyökkel rendelkeznek a tömegkommunikációs eszközök a politikai szocializáció többi ágenséhez képest? A nehézkesen változó iskolához képest naprakészen szállítják az ismereteket, a szűkkörű családi világhoz képest az egész világot jelentik. A személyes tapasztalatokkal be nem fogható világ alapvető forrásai. De különös hatásuk a szocializációban személytelenségükből adódik. Személytelenségük azt a látszatot kelti, mintha velük lennének a legfüggetlenebb viszonyban a szocializáció tényezői közül. A valóságban ez csak a viszony egyoldalúságát, a kommunikáció egyirányúságát fejezi ki: a tömegkommunikációs eszközök anélkül érnek el bennünket, hogy a közvetlen reagálásra, befolyásolásra és visszajelzésre lehetőségünk volna. Ez az egyoldalúság csak a tömegkommunikációs eszközöket jellemzi a szocializáció intézményei közül.

Ugyancsak megkülönbözteti a tömegkommunikációs eszközöket a többi, társadalmi szinten szervezett intézményrendszerrel egyedülálló gyorsaságuk. Ezért társadalmi válsághelyzetekben sorsdöntő szerepet játszhatnak a politikai szocializációs folyamatok alakulásában. Ha a szocializáló intézmények fölötti

hatalom a szocializáció fölötti hatalom is, ez különösen igaz a médiumokra. Egyrészt azért, mert ezeken át a politikai hatalom bármikor egyoldalú és egyidejű kapcsolatot teremthet mindenkiel. Másrészt azért, mert az egész világra kiterjedő hálózatuk révén a tömegkommunikációs eszközök a máshonnan meg nem szereshető ismeretek kizárólagos forrásai. „Ha a társadalom gyors belső változásoknak van kitéve, ha nyitottsága miatt életét távoli események befolyásolják, megnő az olyan ismeretek jelentősége, amelyekre az emberek a szocializáció során nem készíthetők elő”, írja Angelusz Róbert⁽⁷⁴⁾. Harmadrészt pedig azért, mert a médiumok a folyamatosan és rendszeresen közvetített világképükkel – és ebbe valóban az egész világ belefér – folyamatos vonatkoztatási keretet szolgáltatnak önmagunk és viszonyaink meghatározásához. A tömegkommunikációs közlések jelentik politikai identitásunk legfontosabb kvázitapasztalati forrását.

A tömegkommunikációs eszközöknek elsősorban a látható, a formális politikához való viszony kialakításában van szerepük. Úgy tükrözik a politikailag is megformált valóságot, hogy saját politikai meghatározottságuknak megfelelően újra is teremtik azt. Az általuk megjelenített valóság az információkkal összefonódó értékek és normák szerint rendeződik el. Preferenciáikkal folyamatosan állást foglalnak a lehetséges alternatívák egyike mellett, és folyamatos állásfoglalásra készítetnek bennünket. A mi állásfoglalásunk szabadságának viszont korlátokat szab a tömegkommunikációs eszközöktől való függőségünk.

A tömegkommunikációs eszközök az informálás kiváltságából, a centrummal való kapcsolatukból következően tekintélyként, autoritásként jelennek meg életünkben. Ennek mértéke függ saját hitelüktől, a társadalom kommunikációs rendszerében elfoglalt helyüktől és attól, hogy az egyének mennyire autonómak velük szemben, mennyire rendelkeznek a meggyőződések rendszerével. Ebből a szempontból az értelmiségiek vannak a legelőnyösebb helyzetben, mivel nekik van a legtöbb lehetőségük arra, hogy a legkülönbözőbb információkhoz hozzájussanak. Ők rendelkeznek a leginkább azokkal a nyelvi – intellektuális képességekkel is, amelyekkel a tömegkommunikációs eszközök rejtett üzenetei megfejthetőek.

A tömegkommunikációs eszközökhöz való viszony emancipálásának az egyéni lehetősége a gondolkodás autonómiája, a szuverén világnézet, azaz az output felől nézve a sikeres szocializáció. Társadalmi méretekben az emancipációt a tömegkommunikációs eszközök „szocializálása” segíti elő: az, hogy mennyire válnak a kétirányú kommunikációnak és így a társadalmi nyilvánosságnak az eszközeivé. A valóság bemutatásával, a társadalmi problémák és konfliktusok nyilvánossá tételével a tömegkommunikációs eszközök maguk is közösségsszervező erővé válhatnak, mivel tudatosíthatják az emberekben érdekeik hasonlóságát, és ezen keresztül kapcsolatot teremthetnek közöttük. Ezzel elősegíthetik a csoportidentitástudat megerősödését, illetve az érdekeknek megfelelő intézményesülési folyamatokat. Ennek a felismerése vezetett a 60-as évektől kezdődően a fejlett tőkés

országokban a tömegkommunikáció sajátos forradalmához: a helyi rádiók és televíziók hálózatának a kiépítéséhez s a közösségi érdekek szolgálatába állításához. A tömegkommunikációs eszköznek ez a lehetősége normateremtő és normamegerősítő ereje révén az egész társadalom innovatív folyamatai szempontjából is jelentős.

A tömegkommunikációs eszközök tekintélye valóságteremtő képességükből is következik. Hangsúlyaikkal megerősíthetik a valóság hangsúlyait, elősegíthetik változásait. Közvetítő szerepükből adódóan egyaránt eszközei lehetnek a társadalmi folyamatok intézményesítésének és a politika legitimitásának.

A tömegkommunikációs eszközök – és különösen a valóságot vizuálisan is bemutató televízió – egyaránt szolgálhatják a normák megerősítését és lazítását. „A televízió kiterjeszti a normák elterjedtségéről személyes tapasztalat útján szerzett, korlátozott élményanyagot, és így megerősítheti azt a benyomást, hogy szinte mindenki így cselekszik”, írja Angelusz Róbert⁽⁷⁵⁾. Másrészt az egyes normák megkérdőjelezésével, az alternatívák felértékelésével elősegítheti új normák elterjedését, a korábbiak kiszorulását. Angelusz hívja fel rá a figyelmet, hogy „a normák működésének feltétele, hogy a reális életfolyamatokhoz igazodjanak, és ne sértsék azoknak a csoportoknak az alapvető érdekeit, amelyek magatartását szabályozni hivatottak”⁽⁷⁶⁾.

A tömegkommunikációs eszközök közvetlen (inger – reakció) hatását, illetve egyetemes, amorfi hatását abszolutizáló elmé-

letek helyébe mára a több, pszichológiai, szociológiai és politikai tényezőt egyaránt figyelembe vevő elméletek léptek. A televízió valóságglátásra gyakorolt szerepének legismertebb vizsgálata George Gerbner és Larry Gross nevéhez fűződik. A szerzők kimutatták, hogy azok a csoportok, amelyek gyakran néznek televíziót, a valóságban nagyobb arányúnak becsülik a televízióban gyakrabban megjelenő erőszakos eseményeket és reprezentatív foglalkozásokat (művészek, sportolók, nyomozók, ügyvédek stb.), mint azok, amelyek ritkábban néznek televíziót. Ezt a tendenciát a megkérdezett személyek iskolai végzettsége mérsékli úgy, hogy a felsőfokú végzettségűek kevésbé becsülik túl a valóságos arányokat. Ugyanezt tapasztalták a szerzők 6., 7. és 8. osztályos gyerekek körében is, akiknek a becslései ugyancsak a tévénézés idejétől függően különböztek egymástól. Ezen belül az iskolázottabb szülők gyermekei némileg kisebb mértékben becsülték túl az erőszak mértékét és a preferált foglalkozásokat (Gerbner, G. – Gross, L. 1976). Az érték-kultiváció lényegét, amely a tényeken és a fikción keresztül egyaránt érvényesül, Gerbner abban látja, hogy „az uralkodó kommunikációs szervezetek olyan üzenetrendszereket termelnek, amelyek az uralkodó képzetmintákat kultiválják. Ezek tartalmazzák a léttel, a fontossági sorrenddel, az értékekkel és az összefüggésekkel kapcsolatos, mindenki számára követendő teendőket”⁽⁷⁷⁾.

A tömegkommunikációs eszközök politikai szocializációs hatása tehát nem egyszerűen a szűken vett politikai tartalmak

közvetítésében – befogadásában fejeződik ki, hanem a társadalmi – politikai funkcióiknak megfelelően kultivált tartalmak egészén keresztül. Gerbner kultivációs elmélete tulajdonképpen jelen van Elisabeth Noëlle-Neumann közvélemény-kutatási eredményeken alapuló elméletében is, amely a tömegkommunikációs eszközök hatását a közvélemény alakulása szempontjából írja le. Noëlle-Neumann szerint a tömegkommunikációs eszközök hatása egymással való összhangjuk, mindenütt jelenlévőségük és a nagyszámú közlésben kumulálódó viselkedésmódok révén érvényesül. (Ezek a tulajdonságok a többi szocializáló ágens hatékonyságát is befolyásolják.) A közvéleményben, amelyet a szerző a konformizmusra gyakorolt nyomásként fog fel, a különböző vélemények mozgásban vannak: azok, akik észreveszik a környezetükben, hogy saját véleményük terjed, magabiztosan és aktívan vesznek részt maguk is véleményeik nyilvános terjesztésében, míg azok, akik rájönnek, hogy saját véleményeik „talajt veszítenek”, az izolációtól való félelmükben tartózkodóbbakká válnak véleményeik nyilvános kifejezésében. „Egy olyan vélemény, amely megerősítést nyer, erősebbnek tűnik, mint amilyen a valóságban, míg egy „elnyomott” vélemény gyengébbnek fog tűnni, mint amilyen a valóságban. Az eredmény egy spirálfolyamat, amely arra ösztönzi a többi egyént, hogy vegye tudomásul a vélemény változásait és kövesse a divatot⁽⁷⁸⁾. A tömegkommunikációs eszközöknek – mondja Noëlle-Neumann – ott van szerepük a közvélemény alakulásában, hogy visszajelzésül szolgálnak a társadalmi környezet megfigyelésében. Úgy gondolom, hogy a

gerbneri érték kultivációnak éppen a környezet becslésében, Noëlle-Neumann kifejezésével „kvázi-statisztikai” felmérésében van jelentősége. Ahogy Gerbner fogalmaz: „a kommunikáció ‚hatásai’ elsősorban nem azzal írhatók le, amit hatásukra ‚megteszünk’, hanem azzal, ami létük folytán minden megtett dolog jelentéséhez hozzáadódik”⁽⁷⁹⁾.

A tömegkommunikációs eszközöknek a politikai szocializációban játszott szerepét elsősorban abból a szempontból értékelhetjük, hogy mennyire járulnak hozzá a magatartási, cselekvési alternatívák gazdagodásához. Noëlle-Neumann hangsúlyozza, hogy minél kisebb lehetőségük van az embereknek a válogatásra, annál nagyobb a tömegkommunikációs eszközök lehetősége az attitűdök megváltoztatására. A magyar tömegkommunikációs eszközök a szelektív magatartási lehetőségek szempontjából rendkívül egységeseznek tűnnek, annak ellenére, hogy belsőleg tagoltak, és profiljuktól függően a politikai irányításukban is különbségek vannak. Ezt az egységet a tömegkommunikáción belüli és kívüli tényezők biztosítják. Strukturálisan a tömegkommunikációs eszközök központi irányítása tartja fent, illetve az, hogy a helyi tömegkommunikáció hálózata nem épült ki⁽⁸⁰⁾. További problémát jelent, hogy a politizáló közösségek hiánya, a család depolitizáltsága és az iskola politizálás-hárító stratégiája következtében a tömegkommunikációs eszközök is túlterhelődnek funkcionálisan. Felértékelődnek, mint a politika tudatos kultivációs eszközei, és mint a politikai önmeghatározáshoz szükséges társadalmi valóság közvetítői. Ez egyrészt

azt jelenti, hogy maguk is érdekközvetítő és érdekvédelmi intézményekké válnak, amennyiben felvállalják az egyéb csatornákon elakadt egyéni ügyek intézését. Ezeknek az ügyeknek az egyedisége a tömegkommunikációs eszközök minden előzetes selektivitása ellenére összeadódik, tipikussá szerveződik, és erősíti a médiumok mindenhatóságába, hatalmába vetett hitet. Erősíti továbbá azt a látszatot, hogy az ügyek más, intézményes úton való elintézése lehetetlen. Másrészt a többi, centralizált intézményes szocializáló ágenshez hasonlóan a tömegkommunikációs eszközöknek is az a feladatuk, hogy képviseljék és megjelenítsék a hivatalos politikát, és az ennek megfelelő érdekeket. A központi elképzelések a médiumok esetében is centralizált struktúrájukon keresztül jutnak el a címzettekhez.

Az ifjúsági szervezetekhez kapcsolódó gyerek- és ifjúsági sajtó egyik deklarált fő feladata a fiatalok politikai nevelése. Joggal feltételezhetjük, hogy a felnőtteknek szóló tömegkommunikációs üzenetek is tudatos nevelési célokat szolgálnak. A tömegkommunikációs eszközök társadalom- és politikaképe természetesen folyamatosan módosuló kép, amelyet csak a gyakorlat változásaival összefüggésben lehet értelmezni. Terestyéni Tamás tartalomelemzése kimutatta, hogy a politika jelentéstartalma az 1952-es sajtószövegekhez képest jelentősen megváltozott az 1958-as, és még inkább az 1969-es sajtószövegekben (Terestyéni T. 1973). Az 1969-es sajtó nyelvhasználatában már kétféle politikafogalom van jelen: a hagyományos, az ideoló-

giai irányításhoz, a hatalom fenntartásához és védelméhez kapcsolódó, a hivatásos politikusok tevékenységében kifejeződő, „távoli” politika és a társadalom egészét behálózó, közvetlenül érzékelhető „közeleli” politika. Hogy a politikának az egyes emberhez közelebb álló dimenzióját mennyire kötik az emberek a nagy- és a kis-politikához, az elsősorban a tömegkommunikációs eszközökön kívüli tényezőktől: politizálási gyakorlatuktól, illetve ennek intézményesültségétől függ. A politika különböző dimenzióinak az aránya a tömegkommunikációs eszközökben típusuktól, a célzott közönség nagyságától és összetételétől, valamint profiljuktól függően is változik. A társadalmi gyakorlatnak megfelelően azonban kétségtelenül kevésbé vannak jelen közléseikben az alulról szerveződő érdekérvényesítési törekvések – márcsak azért is, mert ezek, sokszor az intézményrendszer ellenében működve, a legitimitás megkérdőjelezéséhez vezethetnek, és keresztezhetik a politikai szempontból kívánatosnak tartott társadalomkép fenntartását és vonatkoztatási keretként való közvetítését. Ugyanakkor a valóságos érdekviszonyok megmutatásával elsősorban a tömegkommunikációs eszközök járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a „kvázi-statisztikai” becslések pozitívan erősítsék az érdekérvényesítés attitűdjét.

A tömegkommunikációs eszközök érték-kultivációikkal, a másokról nyújtott referenciáikkal, nyílt és rejtett üzeneteikkel, a tapasztalatok behelyettesíthetőségével megerősíthetik a többi szocializáló ágens hatását, de módosíthatják is ezt. Hatalomköttetésük, kiváltságos politikaközvetítési lehetőségeik

ellenére sem változtathatják meg azonban azokat a világszemléleti szerkezeteket és gondolkozási sémákat, amelyeknek a kialakulásában a család játssza a meghatározó szerepet. Ugyanakkor hozzájárulhatnak ahhoz, hogy felerősödjenek azok az elmentmondások, amelyek abból következnek, hogy a szocializáló intézmények különböző irányokban hatnak.

Az, hogy a tömegkommunikációs eszközök a politika közvetítésében és érdekérvényesítési lehetőségeik terén más intézményeket is helyettesítenek és funkcionálisan túlterhelődnek, miközben strukturálisan nem változnak, behatárolja és lényegében két irányban engedni tágulni lehetőségeiket. Egyrészt a társadalmi problémák megmutatása és az egyedi ügyek intézésének további felvállalása irányában, egészen addig a határig, amíg ezek nem módosítják alapvetően a politikailag kívánatosnak tartott társadalomképet. (Ezért szokták a tömegkommunikációs eszközök a „negatívumokat” „pozitívumokkal” ellensúlyozni.) Másrészt a politikailag kívánatosnak tartott határok között a nyilvánosságnak, illetve az üzenetek nyitottságának – rejtettségének a különböző fokával tudják tágítani szocializációs lehetőségeiket. Az utóbbi „dekódolása” azonban sajátos egyenlőtlenségeket teremt az emberek különböző csoportjai között. Ebből a szempontból nyilvánvalóan azok vannak előnyben, akik több információhoz jutnak hozzá, és iskolázottságuk révén jobban eligazodnak a tömegkommunikációs eszközök által használt kulturális kódokban. Ezekre a folyamatokra befolyással van a közönség megtartásának az igénye, a hitelesség biz-

tosításának a törekvése. De mert a tömegkommunikációs eszközök csak korlátozottan tudnak alternatív értékeket kínálni a többi szocializáló ágenshez képest, és mert létük és működésük körülményei kevésbé függenek közönségüktől, szocializációs szerepük alapvetően politikai irányításuk függvénye.

IV. A POLITIKA LEKÉPEZÉSE

1. A politikai érdeklődés

A politikai szocializáció rendszerét empirikusan többféleképpen lehet vizsgálni. Az egyik – a fejlődéslélektani sajátosságokat és a szocializáció folyamatjellegét leginkább megragadni képes – módszer az, amikor egy kohorszot akár több évtizeden át is figyelemmel kísérünk. A másik módszer lemond arról, hogy ugyanannak a korcsoportnak a szocializációját vizsgálja folyamatként, viszont megpróbálja a maga teljességében feltárni, hogy mi jellemzi egyidejűleg a különböző korcsoportoknak a politikához való viszonyát és a politikai világgképét, és ezek milyen tényezőkkel hozhatók kapcsolatba.

Magyarországon sem longitudinális vizsgálatok, sem olyan empirikus kutatások nem készültek, amelyek a politikai szocializáció teljes „keresztmetszetére” irányultak volna⁽⁸¹⁾. Több vizsgálat irányult azonban különböző részproblémákra – a politikai tudat és a politikához való viszony egyes elemeire, a politikai érdeklődésre, a politikai ismeretekre, értékekre, attitűdökre stb. – azaz a politikai szocializáció különböző „outputjaira”, produktumaira. Ezek a vizsgálati eredmények alkalmasak arra, hogy segítségükkel értelmezni tudjunk a politikum elsajátításának néhány sajátosságát. A következő részekben olyan empirikus adatokat ismertetek, amelyekből egyfajta metszete rajzolódik ki a szocializációban kialakuló politikaképnek⁽⁸²⁾.

A politikához való viszony első kérdése az, hogy az, ami az adott kultúrában (és ezen belül az egyes ember számára) politikának, politikainak számít, mennyire tartozik bele az emberek érdeklődési körébe.

Bihari Mihály már 1974-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai szociológiában a politikai magatartást gyakran leszűkítik a politikai aktivitásra, ennek is az olyan, formálisan könnyen megragadható, külsődleges megnyilvánulásaira, mint amilyen például a részvétel, a szervezeti tagság stb. Az egyén politikai állásfoglalása azonban a nem-cselekvésben is kifejeződhet: a politikai magatartás „lehet aktivitás és nem-tevés egyaránt”⁽⁸³⁾. Ebben az értelemben a politikai magatartásnak a politika iránti érdeklődés is integráns része: a politikai motiváltság megnyilvánulása, amiben egy sajátos attitűd – a politika iránti nyitottság vagy éppen a vele szembeni elzárkózás – fejeződik ki.

Az érdeklődés mögött a politikai szféra egyfajta értékelése: személyes érdeklődési tárgyként való elfogadása vagy elutasítása húzódik meg. Az a kijelentés, hogy „engem nem érdekel a politika”, akkor is informatív értékű, ha nem tudjuk, hogy a kijelentő mit ért politikán, mert a politikához való viszonyáról is tájékoztat. Azt is tartalmazza, hogy „tapasztalataim alapján elhatárolom magam attól, amit számomra a politika jelent”. Végül pedig, ha elfogadjuk azt, hogy az emberek érdeklődését érdekeik, érintettségük és nem utolsósorban kompetenciájuk határozza meg, azt is feltételezhetjük, hogy a po-

litikai érdeklődésben a politika szubjektív közelsége – távolisága is kifejeződik.

Az érdeklődés mértéke a különböző életkorú és társadalmi helyzetű csoportokban különböző. A 8-9 évesek körében még csak elvétve találoztunk politikai érdeklődéssel, de a 14-30 évesek körében már azt tapasztaltuk, hogy minél iskolázottabbak, annál érdeklődőbbek.

A politikai érdeklődés kialakulásában a politikát közvetítő szocializáló ágensek meghatározó szerepet játszanak. A politikai érdeklődés intenzitása az egyéni élet alakulásától, valamint a társadalomban végbemenő változásoktól függően változhat. Az egyéni vagy a társadalmi élet esetleges fordulatai vagy krízisei a politikai érdeklődést is alapvetően megváltoztathatják. De a politikai érdeklődés, mint a társadalmi magatartásminták hangsúlyos vagy hangsúlytalan, a közgondolkodás által pozitívan vagy negatívan értékelt és a szocializációban kultivált eleme az adott társadalom politikai kultúrájának is része, amely a szocializációban hagyományozódik.

Az érdeklődés, az információk megszerzése és az ismeretek színvonala szorosan összefügg egymással. Az érdeklődés arra készíti az embert, hogy kielégítse kíváncsiságát, míg az ismeretek megléte, a valamilyen témában való jártasság növeli a kompetencia érzését, és így hozzájárul az érdeklődés fennmaradásához⁽⁸⁴⁾.

Több érv szól amellett, hogy az érdeklődés empirikus vizsgálata a megkérdezettek direkt önbesorolásán alapuljon. Így az,

hogy maguk az érintettek nyilatkozhatnak arról, milyenek tartják érdeklődésüket. Az önminősítés mellett szól az is, hogy így matematikailag mérhetőkké és összehasonlíthatókká válnak a gyakorisági skálákon jelölt válaszok. Ellene szól viszont a különböző viszonyítások szubjektivitása és az, hogy a politikai érdeklődés mértékét firtató kérdések kapcsán nem derül ki, hogy ki mit ért politikán.

A viszonyítások szubjektivitását próbálja csökkenteni az a módszer, amely egyértelműbbnek látszó fogalmakhoz (például a történelemhez) képest határozottatja meg a kérdezettekkel a politika iránti érdeklődésüket. A politika fogalmának értelmezési problémáit pedig egy fokkal megkönnyíti, ha a politika konkrétabb területei (például a kül- és belpolitika) iránti érdeklődést vizsgáljuk.

Arról, hogy milyen mértékűnek tartják a fiatalok saját érdeklődésüket, 1977-ben és 1980-ban a következő válaszokat kaptuk a 14-30 éveseket reprezentáló országos mintákon végzett vizsgálatokban (Szabó I. 1977 és 1980):

2. tábla

A fiatalok politika iránti érdeklődése

(százalékban)

	1977-ben	1980-ban
Nagyon érdekli	12	12
Közepesen érdekli	47	56
Kicsit érdekli	26	22
Egyáltalán nem érdekli	15	9
Nem tudja	--	1

A két vizsgálat között eltelt időszakban az érdeklődés mértéke valamelyest növekedett, bár a legérdeklődőbbek aránya változatlan maradt. Azt önmagában természetesen nem lehet megítélni, hogy például a nagyon érdeklődők aránya sok-e vagy kevés (a közvélemény-kutatásokban általában a „kicsit érdekel” típusú válaszokat a „nem érdekel” rejtett formájának tekintik). Tény azonban, hogy 1971-ben a felöltt lakosság körében végzett, országos reprezentatív vizsgálatban a megkérdezettek 29 százaléka (Kulcsár L. – Nagy M. – S.Molnár E. 1972), 1972-ben, egy ugyancsak a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán végzett vizsgálatban a 28 százaléka mondta, hogy nagyon érdeklődik a politika iránt (Békés F. 1976). 1984-ben 16, 1986-ban 17 százalékuk sorolta magát a nagyon érdeklődők közé. Bár az adatokból kiderül, hogy a nyolcvanas évekre csökkent a felnőttek politikai érdeklődése, a nagyon érdeklődők aránya így is magasabb körükben, mint a 14-30 évesek között.

Hogy valóban a nagyon érdeklődő fiataloknak a felnőttekhez képest alacsony aránya az elgondolkoztató, azt jól mutatják egy 1977-es franciaországi vizsgálat adatai is. Ebben a megkérdezett 17-18 éves fiatalok és szüleik érdeklődésének mértéke majdnem teljesen egybeesett (a fiatalok 32, szüleik 30 százaléka érdeklődik nagyon a politika iránt, míg 30-30 százalékuk egyáltalán nem). (Percheron A. 1977)

Az érdeklődés mértéke a 14-30 évesek körében (akárcsak a felnőttek körében) az iskolázottság szintjének emelkedésével nő. Intenzitása azt a struktúrát követi, amelyet a politikai

ismeretek: a legiskolázottabbak rendelkeznek a legtöbb ismerettel, és egyúttal ők a legérdeklődőbbek. Az 1980-as ifjúsági vizsgálat szerint a különböző iskolai végzettségűek érdeklődésének mértéke a következő volt:

3. tábla

A fiatalok politika iránti érdeklődése
az iskolai végzettség szerint

(százalékban)

	Nagyon	Közepesen	Kicsit vagy egyáltalán nem	Nem tudja	Összesen
	érdeklí a politika				
Nyolc osztály vagy ennél kevesebb	9	51	39	1	100
Szaktunias-képző	12	59	29	-	100
Középiscola	19	60	21	-	100
Főiscola, egyetem	18	73	9	-	100

A fiatalok minden társadalmi csoportban kevésbé érdeklődnek a politika iránt, mint a felnőttek. Míg az 1971-es felnőtt vizsgálatban a vezető állásúak, értelmiségiek 70 százaléka tartotta magát nagyon érdeklődőnek, és senki sem mondta közülük azt, hogy csak kicsit vagy egyáltalán nem érdeklődik a po-

litika iránt, addig 1980-ban a felsőfokú végzettségű fiataloknak csak 18 százaléka mondta az előbbi magáról. (Tehát az értelmiségi családokban nevelkedő gyerekeknek van a legnagyobb esélyük arra, hogy otthoni szocializációjukba a politikai érdeklődés is beépüljön. A 8-9 évesek körében végzett mélyinterjú vizsgálatunkban egyedül az értelmiségi szülők gyermekei körében haladta meg a politika iránt érdeklődők aránya a nem érdeklődőké.)

Milyen mértékű érdeklődésre tart számot a politika más érdeklődési területekhez képest? Az 1977-es és az 1980-as ifjúsági vizsgálatok szerint a politikai érdeklődés mértéke kisebb, mint a történelmi érdeklődésé. (A két vizsgálat között eltelt három év alatt a történelmi érdeklődés mértéke még kevésbé változott, mint a politikai érdeklődésé: 17-18 százalékuk tartotta magát nagyon, 55-51 százalékuk közepesen, 19-22 százalékuk pedig kicsit érdeklődőnek. 9, illetve 7 százalékuk mondta azt, hogy egyáltalán nem érdekli a történelem.) Ugyanakkor a felnőttek ezen a téren is érdeklődőbbek: 1972-ben 41 százalékuk válaszolta azt, hogy nagyon érdekli a történelem.

A politikai érdeklődéshez hasonlóan a történelmi érdeklődés is az iskolázottság szintjének emelkedésével nő. 1977-ben összességében a fiatalok 35 százalékáról derült ki, hogy a történelem jobban érdekli őket, mint a politika, és csak 16 százalékuk értékelte magasabbra politikai érdeklődését a történelem iránti érdeklődésnél.

Az 1980-ban megkérdezett fiatalok hat, különböző témát – köztük a kül- és belpolitikára bontott politikát – rangsoroltak abból a szempontból, hogy azok mennyire érdeklik őket. A következő sorrendet kaptuk: 1.) irodalom; 2.) technika; 3.) történelem; 4.) belpolitika; 5.) művészetek; 6.) külpolitika. Az 1972-es felnőttvizsgálatban négy – az előzőektől némileg különböző téma – rangsorolásából az derült ki, hogy a megkérdezetteket a történelem érdekli a legjobban, ezt követi a gazdasági, majd a földrajzi és végül a politikai érdeklődés. Az adatok tehát a vizsgálati módszerek és tematikák különbözősége ellenére is egyértelműen azt mutatják, hogy a politika mind a fiatalok, mind pedig a felnőttek érdeklődési területeinek sorában háttérbe szorul.

Az adatokból az is kiderül, hogy a politikai érdeklődésben abból a szempontból is elég jelentős különbség van, hogy kül- vagy belpolitikáról van-e szó. Joggal feltételezhetnénk, hogy ami iránt jobban érdeklődnek az emberek, arról többet is beszélgetnek. Ennek azonban ellentmondanak a politikai témájú személyes kommunikációra vonatkozó adatok. Az 1980-as vizsgálatban megkérdeztük, hogy volt-e a fiatalok környezetében olyan kül-, illetve belpolitikai esemény, amelyről a vizsgálat idején beszélgettek a környezetükben. (A kérdés nem feltétlenül a beszélgetésekben való aktív részvételre utalt, de nem is zárta ki ezt. De ha valaki már tud ilyet említeni, feltételezhetjük, hogy legalábbis passzív résztvevője volt a beszélgetéseknek.) Míg a kérdezetteknek csak a 38 százaléka mondta, hogy

a környezetében beszélgettek belpolitikai eseményekről, addig 85 százalékuk válaszolta azt, hogy beszélgettek külpolitikai eseményekről. Az erőteljesebb belpolitikai érdeklődés ellenére a személyes kommunikációban tehát a külpolitikai témák vezetnek.

A külpolitikai témák magas előfordulási aránya tartósan jellemzi a beszélgetéseket. 1976 és 1980 között hét, országos ifjúsági reprezentatív mintán végzett közvélemény-kutatásban szerepeltek erre vonatkozó kérdések. Hat esetben a megkérdezettek 53-85 százaléka mondta azt, hogy volt olyan külpolitikai esemény, amelyről beszélgettek, és csak egy esetben – 1978-ban – volt az ilyen válaszok aránya viszonylag alacsony, 42 százalék (Dögei I. – Szabó I. 1981).

Más kérdés persze az ilyen témájú beszélgetések gyakorisága. 1976-ban például a megkérdezett fiatalok 69 százaléka nyilatkozott úgy, hogy ő maga szokott külpolitikai kérdésekről beszélgetni, és 61 százalékuk tudott olyan külpolitikai eseményt említeni, amely foglalkoztatta a munkahelyi, iskolai közvéleményt. A külpolitika tehát többségüket megérintette. Arra a kérdésre viszont, hogy milyen gyakran beszélgetnek külpolitikai kérdésekről, már csak a válaszadók 33 százaléka mondta azt, hogy gyakran (32 százalékuk ritkán, 3 százalékuk nagyon ritkán és 32 százalékuk sohasem beszélget róluk) (Horváth Á. – Sík E. 1977).

A közgondolkodásban tehát a kül- és a belpolitika nem egyenlő súllyal van jelen. Míg az általános érdeklődés szint-

jén a belpolitika iránt érdeklődnek jobban, addig személyes kommunikációjukban már a külpolitikai témák a gyakoribbak. Mivel magyarázható ez az ellentmondás?

Az egyik oka minden bizonnyal az, hogy a külpolitikai események általában „eseményszerűbbek”. Konkrét, elmesélhető történések, sokszor sztorijuk van, amit könnyen ki lehet emelni a tömegkommunikációs eszközök nem ritkán sarkító és leegyszerűsítő közléseiből. Ebben az értelemben a külpolitika többé-kevésbé azonosítható azzal, ami külföldön „történik”. Ilyen értelemben kétségtelenül kevesebb dolog „történik” belföldön: nincsenek fegyveres összetűzések, látványos emberrablások, ösztársadalmi szinten artikulálódó válságok, a világpolitikát lázba hozó diplomáciai események. Jól mutatja a külpolitika egyértelműbb, könnyebben érzékelhető jelentését az is, hogy amikor 1982-ben azt kérdeztük meg a fiataloktól, melyek voltak az elmúlt néhány hónap legjelentősebb külföldi eseményei, csak 15 százalékuk nem tudott válaszolni a kérdésre. Arra viszont, hogy melyek voltak a legjelentősebb belföldi események, már 43 százalékuk tért ki a válaszára, és a válaszok jelentős része is formális, protokolláris eseményekre vonatkozott (Szabó I. 1982). (Ezek az adatok összecsengenek az 1980-as ifjúsági vizsgálat adataival, amikor a megkérdezettek 15 százaléka mondta azt, hogy nem volt olyan külpolitikai esemény, amelyről beszélgettek volna a környezetükben, és 53 százalékuk azt, hogy nem volt ilyen belpolitikai esemény.)

A másik okot úgy fogalmazhatnánk meg, hogy – különösen belpolitikai vonatkozásban – a mindennapi tudat nem feltétlenül azt tartja politikai jellegűnek, ami tudományos megközelítésben vagy a politikai hatalom szempontjából is az. A belpolitikai nyilvánosság és a politikai részvétel formalitása miatt mindenekelőtt azok a témák tudatosulnak politikai témaként, amelyeket ekként tanultunk meg a szocializációban – tehát a formális, protokolláris események.

Amikor az 1982-es ifjúsági vizsgálatban a politikai érdeklődést nem általában, hanem konkrét problémák iránti érdeklődésekként vizsgáltuk, azt tapasztaltuk, hogy a 15 kül- és a 15 belpolitikai probléma közül a többség intenzív érdeklődését 5 bel- és 3 külpolitikai probléma váltotta ki, és a megkérdezettek valamivel több belpolitikai témáról mondták, hogy nagyon érdekli őket, mint ahány külpolitikairól. Amikor tehát nem a fiataloknak kellett eldönteniük, hogy egy-egy téma beletartozik-e a belpolitika fogalmába (sőt ezen egyáltalán nem kellett gondolkozniuk), akkor az derült ki, hogy a belpolitika sokkal közelebb áll hozzájuk, mint ahogy ezt a kül- és belpolitikai témájú beszélgetések előfordulására vonatkozó kijelentéseikből gondolhattuk volna. Összességükben a megkérdezett fiatalok 59 százaléka érdeklődött több bel-, mint külpolitikai téma iránt, és csak 29 százalékuknál haladta meg a preferált külpolitikai témák aránya a belpolitikaiakét. Az adatok összezsengenek azzal, hogy érdeklődésük szempontjából a belpolitikát előbbre rangsorolták, mint a külpolitikát.

Amikor azonban a fiataloknak maguknak kell utólag belpolitikainak – és egyáltalán: politikainak – minősíteniük egy-egy témát, már szembetalálják magukat a valóság fogalmi elrendezésének, ismereteik kategorizálásának a problémájával. El kell döntenük, hogy mi tartozik a politika fogalmába. Az ilyen kérdések megválaszolása összetettebb ismereteket, bonyolultabb kognitív műveleteket igényel, amelyek elsősorban a magasabb iskolai végzettségűekre jellemzőek.

Joggal feltételezhetjük, hogy az emberek úgy is érdeklődhetnek bizonyos politikai kérdések iránt, hogy nincsenek tisztában azok politikai jellegével: „nem tudják, de teszik”. Az a tény, hogy beszélgetési témaként gyakrabban jelölnek meg külpolitikai témákat, miközben a konkrét témák közül elsősorban a belpolitikaiak iránt érdeklődnek, azt sejteti, hogy a belpolitikai érdeklődés nem tudatosul mindenkiben, illetve azt, hogy a külpolitika inkább „politika” a közgondolkodásban, mint a belpolitika. Az utóbbi politikai jellege az emberek egy része előtt rejtve marad.

A belpolitika politikaként való azonosításának a képzettség szintjével való összefüggését mutatja a bel- és a külpolitikai eseményekről folytatott beszélgetések együttes előfordulásának az aránya is. A külpolitikai témákkal együtt előforduló belpolitikai témák elsősorban a magasabb iskolai végzettségűekre jellemzőek. Az 1980-as vizsgálatban tapasztalhattuk, hogy akiket foglalkoztat a belpolitika, azok nagy valószínűséggel foglalkoznak a külpolitikai eseményekkel is. Fordítva

viszont nem érvényes ez az összefüggés: akik azt mondták, hogy beszélgetnek külpolitikáról, azoknak csak a fele mondta azt, hogy belpolitikáról is beszélget. Minél magasabb iskolai végzettségűekről van szó, annál jellemzőbb rájuk, hogy egyaránt beszélgetnek kül- és belpolitikai kérdésekről. Míg a nyolc általánost vagy ennél kevesebbet végzetteknek csak az egynegyede beszélgetett kül- és belpolitikai kérdésekről is, addig a szakmunkás végzettségűeknek már majdnem a fele, az ennél magasabb iskolai végzettségűeknek pedig majdnem a kétharmada.

2. A politikához való viszony

Fejlődéslélektani szempontból a szocializációban a politikához való viszony egocentrikus, spontán, érzelmi, személyhez kötött és kevésbé strukturált első benyomásokkal kezdődik, amely a gyermek fejlődése során válik szociocentrikussá. Az ideológikus elemek fokozatosan épülnek be a politikai világképbe, és ez fokozatosan válik differenciálttá, tagolttá, elvonttá (Piaget, J. – Weil, A.-M. 1980). Piaget és Weil szerint az első fejlődési szakasz 7-8 éves korig tart, amelyben a valóság lényegében a gyerekek mindennapi ténykedésének köre, és önmagukat közvetlen környezetük részeként fogják fel. A második szakaszban kezdődik meg az értelmi és az érzelmi központtágulás folyamata. Ez a 10 éves korig tartó időszak egyfajta átmenet az egocentrizmus és a kölcsönösség között. A harmadik, 14-15 éves korig tartó szakaszban épülnek ki a gyerekekben a

nagyobb közösség értékei, ekkor már alkalmazkodnak a nemzeti közösség eszményeihez.

Adelson és O'Neil a közösségi – politikai elképzelések, a „politikai filozófia” kialakulásával kapcsolatban erősítették meg a Piaget és Weil által megfigyelt fejlődési folyamat életkori tagolódásának sajátosságait. Úgy találták, hogy a 11-13 éves kor az a fordulópont, amely átmenetet jelent a perszonalizált megközelítésből a társadalomcentrikus megközelítés felé. Az életkor emelkedésével a gyerekek egyre inkább képesek megragadni a közösség természetét és szükségleteit. 15 éves korukra alakul ki a konzekvens okfejtés képessége, amikor már nagy mennyiségű információval rendelkeznek, és megnövekedett kognitív teljesítőképességük, a formális műveletekre való képességük lehetővé teszi az ideológia kifejlődését. Vizsgálatainkban a 18 évesek rendelkeztek kifejlett ideológiával (Adelson, J. – O'Neil, R.P. 1966).

A politikai gondolkodás fejlődésének életkori szakaszait a legtöbb kutató hasonlóan húzza meg. Abban is megegyeznek, hogy a gyerekek az első szakaszban tanulják meg a politikai élet olyan elemeit, mint a politikai személyiségek, a rendőrség, a szimbólumok, és ekkorra már kialakul bennük valamiféle tagolatlan kép a politikáról (Greenstein, F. 1965, Hess, R.D. – Torney, J. 1967). 10-13 éves kor között fejlődnek a leginkább, ekkor alakulnak ki alapvető értékeik. Ennek az időszaknak sok kutató nagy jelentőséget tulajdonít (Kohlberg, L. 1975, Connell, R.W. 1971, Adelson, J. – O'Neil, R.P. 1966, Percheron, A.

1974). Ugyancsak egyetértés van a kutatók között abban, hogy a gyerekekben 15-17 éves koruk körül teljesedik ki a politikai gondolkodás, és ekkorra alakul ki bennük reális kép a hatalmi viszonyokról (Connell, R.W. 1971, Adelson, J. 1971).

A politikum tudati kiépülésének fejlődéslélektani meghatározottsága a történelmileg – társadalmilag konkrét szocializációs folyamatokon keresztül érvényesül. A politikai tartalmaknak a rendszertől és a társadalmi helyzettől függő vonásai már a legkisebb gyerekekénél is érzékelhetőek. Így a szocializáció egyaránt eredményezheti a politikai tudat sajátos retardáltságát és a politikai világhoz való autonóm viszony kialakulását. A fejlődéslélektani lehetőségek a szocializáció társadalmi – politikai meghatározottságában bontakoznak ki és válnak valósággá.

Ha a magyar politikai szocializáció általános vonásait abból a szempontból próbáljuk leírni, hogy a politikai tartalmat hordozó fogalmak milyen kognitív strukturában épülnek be a gyerekek politikai világcépébe, azt tapasztaljuk, hogy az általános vonások a legkisebbeknél még csak kevésbé különíthetőek el az életkorukra és társadalmi helyzetükre jellemző vonásoktól. A politikát közvetítő ágensek szerepe a politikai tartalmak elsajátításában inkább a fejlődéslélektani vonások kondicionálásában merül ki. S.Molnár Edit óvodások körében végzett vizsgálata szerint az óvoda hatása elsősorban két vonatkozásban érzékelhető. Egyrészt a politikai fogalmak és a politikai személyiségek anekdotikus közvetítésében, aminek kö-

vetkeztében maguk a gyerekek is anekdotikus töredékeket rögzítenek a tartalmakból. Másrészt az óvoda Leninnel vagy az olyan fogalmakkal kapcsolatban, mint „kommunista” és „párt”, általános pozitív kategóriákat közvetít („jó”, „legjobb”, „kedves” stb.). A gyerekek ismereteinek vázát ezek a kategóriák képezik. Ennek következtében a gyerekek gyakran összezavarják a konkrét tartalmakat. Az ilyen közlések mögött egy olyan „szerkesztői elképzelés” húzódik meg – írja S.Molnár Edit –, hogy a gyerek könnyebben megérti, ha valaki morálisan „jó”, mintha tevékenységét más szempontból, társadalmi – politikai szempontból kellene megítélni.

Az anekdotikus – morális politikaközvetítés már az óvodásoknál kimutathatóan tartalmi kontaminációhoz (például a hős, a költő, a hadvezér, a kommunista összekapcsolásához) és a „nagy ember” emberfelettségének és kizárólagos történelemalakító szerepének a mítoszához vezet. Ezek a pozitívítások egy jó – rossz dimenzió mentén szerveződő politikai világkép egyik oldalát alkotják. A 8-9 évesekkel készített mélyinterjúk megerősítették az ilyen világkép dominanciáját. A gyerekek tudatában így lesz egyfelől Lenin magyar hős, aki az osztrákok ellen harcolt, az októberi forradalomból pedig egy olyan esemény, amikor egy Auróra nevű hajó lövéseket adott le. Másrészt viszont a világ olyan, politikailag tagolt térségként jelenik meg, amelyben a pozitívumokból álló szocializmus áll szemben a negatívumokból álló kapitalizmussal. A 10-14 éves budapesti gyerekek 53 százaléka a szocializmus és a kapitalizmus közötti

különbségeket úgy határozta meg, hogy a szocializmust globálisan pozitívan, ugyanakkor a kapitalizmust globálisan negatívan értékelte, bár kérdésünk nem az értékkülönbségekre irányult. Csak 23 százalékuk válasza tartalmazott kizárólag tényítéleteket. A gyerekek politikai képzetei tehát az említett életkori csoportokban a politikaközvetítési koncepciók sajátosságait is tükrözték.

A politikum óvodáskorban még természetes strukturálatlanságának a konzerválódásához minden bizonnyal hozzájárul az, hogy az iskolai oktatásban longitudinálisan közvetített történelemben a jelent közvetlenül meghatározó események csak később válnak tananyaggá. Ugyanakkor az évfordulókhöz kötődő olvasmányok, ünnepi megemlékezések az oktatási folyamatot mintegy keresztezve, összefüggéseikből kiragadva tárgyalják ezeket az eseményeket. Így ezek nem épülhetnek be a gyerekek már meglévő ismeretstruktúráiba, lebegő, mozaikszerű és általános értékkategóriákhoz kapcsolódó ismeretelemként rögződnek. A fiatalok nem elhanyagolható részének az általános iskola befejezése után már nincs is lehetősége a politikai ismeretstruktúra fogyatékosságainak a korrigálására. A 14-30 évesek 14 százaléka például kizárólag azt tudta Leninről, hogy „nagy ember”, „államférfi”, „forradalmár” stb. volt. Az ilyen típusú válaszokat adók többsége alacsony iskolai végzettségű volt.

A gyerekek elsősorban érzelmi alapon orientálódnak az őket körülvevő világban. A politikához való viszonyukat is meghatározza, hogy milyen érzelmi kontextusban alakul politika-

képük. Társadalmi identitásuk alakulásában köztudottan nagy szerepet játszanak az érzelmek, a pozitív élmények, a kedvező tapasztalatok. Ugyanakkor kevésbé vizsgált dimenziója a politikai szocializációnak, hogy a felnőttkori magatartások és attitűdök kialakulását hogyan befolyásolják a nem egy irányba ható élmények, és milyen következményei vannak annak, ha az intézményekhez és szabályokhoz nem kapcsolódnak az elfogadásukat folyamatosan biztosító, pozitív megerősítések (vagy éppen ellentmondásos impulzusok kapcsolódnak hozzájuk). Csak feltételezni lehet, hogy az ellentétes előjelű élmények megnehezítik a társadalmi – politikai orientációt és ugyanakkor – a politikai rendszer oldaláról – megakadályozzák a legitimitás érzelmi alapjainak a kiépülését.

A következőkben a politikai érzelmek egy életkori metszetről lesz szó. A 10-14 évesek politikaképének érzelmi szerveződését egy 26 fogalomból álló listával mértük. (Ugyanezzel mértük a politikai fogalmak forrásait.) A módszer Annick Percheron nyomán terjedt el Nyugat-Európában (Percheron, A. 1974). A politikai fogalmakkal kapcsolatban a gyerekeknek azt kellett megmondaniuk, hogy szeretik-e azt, amit a fogalom jelöl, vagy nem. A szeretet-válaszok alapján a következő rangsort kaptuk:

4. tábla

A politikai fogalmak iránti érzelmek

(százalékban és index-szel[★])

	Szereti	Nem szereti	Nem tudja eldönteni	Összesen	Szeretet-index
Magyar himnusz	99	-	-	99	100
Piros – fehér – zöld zászló	98	-	2	100	100
Felvonulás	88	6	6	100	87
Vörös zászló	81	7	11	99	83
Társadalmi munka	81	7	13	101	83
Szocializmus	75	12	13	100	72
Úttörő nyakkendő	76	14	10	100	69
Pénz	70	15	15	100	65
Párt	66	15	19	100	63
Munkásosztály	65	15	20	100	62
Országgyűlés	60	15	25	100	60
Miniszter	54	22	24	100	42
Szakszervezet	45	21	34	100	37
Rendőrség	50	34	16	100	19
Isten	42	29	29	100	18
Párttitkár	40	30	30	100	14
Ünnepi beszéd	45	40	15	100	6
Forradalom	38	47	14	99	- 11
Tanácselnök	28	40	32	100	- 18
Politikus	28	44	28	100	- 22
Katonaság	26	61	13	100	- 40
Politika	23	58	19	100	- 43
Király	21	63	16	100	- 50
Kapitalizmus	11	68	22	101	- 72
Tüntetés	7	89	5	101	- 85
Sztrájk	4	91	6	101	- 92

★

Az indexet úgy képeztük, hogy a „szeretem” és a „nem szeretem” válaszok különbségét elosztottuk ezek összegével, és az eredményt megszoroztuk 100-zal. A kapott értékek +100 és -100 között mozoghatnak.

A rangsort a nemzeti és nemzetközi szimbólumok vezetik, és ezekhez társul még két, kollektív együttlétre utaló, „békés” fogalom: a felvonulás és a társadalmi munka. A másik végletet a konfrontációra utaló fogalmak alkotják. Figyelemre méltó még, hogy néhány esetben magas volt a kitérő válaszok aránya (szakszervezet, tanácselnök, párttitkár, Isten, politikus). Ez valószínűleg a fogalmak megítélésének konfliktusosságával függ össze.

Faktorelemzéssel az érzelmek szerveződésének hét csoportját különítettük el (Függelék, III. tábla). Ezek a következők voltak⁽⁸⁵⁾:

1. Szervezeti – ideológiai elemek. Ide egyrészt az alapvetőnek számító ideológiahordozó kategóriák (munkásosztály, szocializmus, párt) tartoznak, amelyekkel a gyerekek az iskolában és a tömegkommunikációs eszközökben kizárólag pozitív kontextusban találkoznak. Másrészt az alapvető szervezeti kategóriák (párt, szakszervezet, országgyűlés) tartoznak ide, valamint a listánkon szereplő legmagasabb tisztségre utaló miniszter. Az utóbbi fogalmakat kevésbé szeretik a gyerekek, mint az előbbieket. Az alapvető ideológiai kategóriákat a munkásszülők gyermekei másoknál kevésbé kedvelik: minden korcsoportban az ő szeretet-indexük a legalacsonyabb a szocializmus és a párt esetében, a 10-12 évesek között pedig a munkásosztály esetében is. Összességében sokkal jobban szeretik a gyerekek ezeket a mindennapi tapasztalatoktól távol álló elemeket, mint a közelebb állókat. Az érzelmek összefüggését a fo-

galmak elvontságával – konkrétságával jól mutatja például, hogy míg az elvontabb „pártot” a gyerekek kétharmada szereti, addig a konkrétabb „párttitkárt” már csak a kétötödük.

2. Iskolai – demonstratív elemek. Az ide tartozó felvonulást, úttörőnyakkendőt, társadalmi munkát, vörös zászlót⁽⁸⁶⁾ és ünnepi beszédet jobban szeretik a gyerekek, mint az előző csoport elemeit, de az életkor növekedésével most a negatív érzelmek aránya növekedett, különösen a szellemi foglalkozású szülők gyerekeinek a körében.

3. A hatalom helyi képviselői. A rendőrséget, a párttitkárt és a tanácselnököt az előbbi csoportokba tartozóknál jóval kevésbé szeretik a gyerekek. Ez azért is figyelemre méltó, mert a politika konkrét képviselőiről van szó. Azok, akiknek az egyik vagy mindkét szülője szellemi foglalkozású, az életkor növekedésével egyre nagyobb arányban válaszolták azt, hogy szeretik a párttitkárt, míg a munkásgyerekek egyre inkább negatív érzelmeiknek adtak hangot mindhárom fogalommal kapcsolatban. Az életkor növekedésével egyedül a rendőrség népszerűsége csökkent minden származási csoportban.

4. A politika általában. Az életkor növekedésével mind a politikus, mind pedig a politika iránt csökkent az ellenszenv, de a többséget a nagyobbak körében is a negatív érzelmek jellemezték. Különösen nem szeretik a politikát és a politikust azok, akik a politikával kapcsolatban negatív, szorongást kelthető szavakra asszociáltak.

5. Konfrontációs elemek. Az összes fogalom közül az ide tartozó tüntetést és sztrájkot szeretik a gyerekek a legkevésbé, de ebbe a csoportba került az ugyancsak a szembenálló felek összeütközésére utaló forradalom, valamint a pénz is. Az életkor emelkedésével valamelyest nőtt a forradalmat kedvelők aránya, és csökkent a pénzt szeretőké. A konfrontációra utaló jelenségek nem-szeretete nem magyar sajátosság. Percheron vizsgálatában hasonló eredményeket kapott⁽⁸⁷⁾. Magyar sajátosság azonban, hogy az ide tartozó politikai történések mindig külföldön történnek, és az, hogy a politikával kapcsolatos asszociációkból kiderült, hogy a gyerekek éppen ezeket a konfrontációs jelenségeket, eseményeket azonosítják a leginkább a politikával. Ennek az azonosításnak nagy szerepe van a politika iránti negatív érzelmek kialakulásában.

6. A másik társadalom kategóriái. Ebbe a csoportba a nagyon kevésbé szeretett király és kapitalizmus és a valamivel jobban szeretett Isten került. A király és az Isten esetében az életkor növekedésével minden származási csoportban csökkent a pozitív választ adók aránya, a kapitalizmus esetében viszont csak a munkásszülők gyermekeinek a körében.

7. Katonaság. Ezt a csoportot ez az egy fogalom alkotja. A gyerekek többsége nem szereti a katonaságot, és érzelmeikben sem a koruk, sem a szülők társadalmi helyzete szempontjából nincsenek lényeges különbségek.

A kétszemponos varianciaelemzés megerősítette, hogy a gyerekek érzelmeinek az alakulásában az életkor játszik meghatározó szerepet. Erősen szignifikáns különbségeket eredményez az életkor a szervezeti – ideológiai elemek, a hatalom helyi képviselői, a konfrontációra utaló elemek és a másik társadalom faktora esetében⁽⁹⁸⁾. Minél nagyobbak a gyerekek az azonos társadalmi helyzetű csoportokon belül, annál inkább válaszolják azt, hogy szeretik az ideológiai alapkategóriákat: a pártot, a munkásosztályt, a szocializmust, a forradalmat (a munkásgyerekeket kivéve még a párttitkárt is jobban szeretik a nagyobbak). A válaszok konformitása ezekben az esetekben egyértelműen növekedett. Figyelemre méltó, hogy azok a gyerekek, akiknek mindkét szülője szellemi foglalkozású, hamarabb megtanulják a konformitást: már 10-12 éves korukban olyan pozitív válaszokat adtak, amilyeneket a munkásszülők gyermekei csak 13-14 éves korukban. Ugyanakkor a kevésbé ideológikusnak és politikainak tűnő, mindennapi élethez közelebb álló fogalmakkal kapcsolatban az életkor növekedésével általában csökkent a pozitív érzelmeket kifejezők aránya. Ilyen volt az úttörőnyakendő, az ünnepi beszéd, a rendőrség, a tanácselnök (Szabó I. – Csepeli Gy. 1984).

3. A politika jelentés tartalma

Az empirikus vizsgálatokban gyakran közvetlenül is rákérdeznek arra, hogy mi a politika. A globális politikakép legfontosabb tematikus sajátosságának a politikának a nagypolitikával és külpolitikával való azonosítása látszik.

Arra a kérdésre, hogy mi a politika, már a 8-9 évesek legnagyobb része – a válaszolók háromnegyede – olyan választ adott, ami egyértelműen a külpolitikára utalt. Ezen belül figyelemre méltóan sokan utaltak a nemzetközi konfliktusokra, illetve általában a háborúra és a fegyverkezésre. A politikával kapcsolatos asszociációk megerősítették ezt a képet. A gyerekek asszociációi három csoportba szerveződtek. A politika protokolláris külsőségeire (tárgyalások, utazások stb.), a tömegkommunikációs eszközökre (elsősorban a TV-Híradóra) és a háborúra, fegyverkezésre megközelítőleg egyforma arányban asszociáltak.

Hogy feltérképezzük, mit jelent a 10-14 éveseknek a politika, arra kértük őket, hogy mondjanak tetszés szerinti számban olyan szavakat, amelyek kapcsolatban vannak a politikával. Először azt néztük meg, hogy a válaszok milyen arányban tartalmaznak olyan szavakat, amelyek kellemetlen, félelmet keltő jelenségekre utalnak (pl.: fegyverkezés, háború, sztrájk, tüntetés, terror stb.). A gyerekek 39 százalékánál ilyen volt a szavaknak a fele vagy több mint a fele (magát a háborút 34 százalékuk említette). Az életkor növekedésével nőtt az ilyen szavak említésének aránya. A legtöbb ilyen szót a munkásszülők

gyerekeinek a válaszaik tartalmazták, de az igazán jelentős különbségek a gyerekek korából adódtak. A 13-15 éveseknek már a 45 százaléka asszociált a politikával kapcsolatban legalább felerészt negatívumokra.

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy a felidézett szavak között milyen arányban fordulnak elő olyanok, amelyek egyértelműen a kül-, illetve a belpolitikára utalnak. Kiderült, hogy a gyerekek kétharmadánál a szavak fele vagy több mint fele a nemzetközi politikai életre vonatkozott, a gyerekek egyharmadánál pedig az összes szó ilyen volt. Az életkor növekedésével ezeknek a szavaknak az említési aránya is nőtt: míg a 10-12 évesek 55 százaléknál vonatkozott a szavaknak legalább a fele a külpolitikára, addig a 13-14 éveseknek már a 78 százaléknál. Ugyanakkor csak 14 százalékuknál tették ki a szavaknak legalább a felét olyanok, amelyeknek belpolitikai vonatkozásuk volt.

A gyerekek számára tehát a politika mindenekelőtt a külpolitikát jelenti, ami jórészt fenyegető, félelmet, szorongást keltő jelenségekben ölt testet. Olyan szférát idéz fel bennük, amivel nem azonosulhatnak, amely, éppen ellenkezőleg, taszítja őket. Ez a szféra kívülesik saját világukon: elsősorban a televízióból szerezhetnek róla információkat. Nem véletlen, hogy a gyerekek többsége nem is szereti a politikát: a 26 fogalomból kialakult szeretet-rangsorban a politika a 22. helyre került. Ennél kevésbé már csak a királyt, a kapitalizmust, a tüntetést és a sztrájkot szerették a gyerekek.

A feszültségre, konfrontációra utaló politikai jelenségek nem-szeretete ebben a korban természetes életkori sajátosság, ami összefügg a gyerekek biztonság utáni vágyával. Az azonban már a hazai politikai szocializáció sajátosságának tűnik, hogy politikai képükből hiányzik az érdekek egyeztetésén, azaz a „békés konfrontáción” alapuló belpolitika, és ezért az erőszakos konfrontációkon alapuló külpolitikával azonosítják a politikát. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy az iskolában és az ifjúsági szervezetekben a gyerekek nem tanulják meg az érdekek képviselésén, egyeztetésén, illetve a kölcsönös kompromisszumok kötésén alapuló politizálást. Így aztán a politika iránti attitűdök kialakulásában a külpolitikának van meghatározó szerepe, hiszen a negatív események, konfrontációk szinte mindig külföldön történnek (Szabó I. – Csepeli Gy. 1984).

A belpolitika a nagyobbak: a 14-30 évesek politikaképében is csak alig van jelen. 1982-ben 87 százalékuk tudott külpolitikai eseményeket említeni. Belpolitikaiakat viszont már csak 57 százalékuk, és az említések nagy része is protokolláris eseményekre vonatkozott (Szabó I. 1982/b).

A gyerekek politikafogalmából természetesen nem származtathatjuk közvetlenül a más kognitív struktúrákkal, más ismeretekkel és tapasztalatokkal rendelkező fiatalok és felnőttek politikafogalmát. Figyelemre méltó viszont, hogy a politikának a nagypolitikával való azonosítása milyen mértékben határozza meg mind a fiatalok, mind a felnőttek politika-fogalmát. Arra a kérdésre, hogy mi a politika, Diósi Pál 1973-as, az iparban

dolgozó városi fiatalok körében végzett vizsgálatában a megkérdezettek 40 százaléka adott olyan választ, amelyben a távoli, makroszintű folyamatokhoz kötődött a politika. Az egyénhez közeli szférában csak a 7 százalékok helyezte el a politikát (26 százalékok „nem tudom” választ adott). Egy 1970-es, felnőttek körében végzett vizsgálatból az derült ki, hogy az országos minta 31 és a budapesti minta 24 százaléka számára tudatosult, megfogalmazható formában semmiféle politika nem létezik. Az országos minta 22 és a budapesti minta 19 százaléka a külpolitikában ragadta meg a politika lényegét, az országos minta 26 és a budapesti minta 31 százaléka pedig a hatalomhoz vagy a politikatudományhoz kötötte a politikát (Szecska Tamás és munkaközössége, 1970).

A politika közelségének – távoltságának az érzékelését Tomka Miklós három dimenzióban elemezte. A megkérdezett felnőtteknek a szakszervezeti, államigazgatási és pártstruktúra különböző szintjeinek a tevékenységéről kellett megmondaniuk, hogy azokat politikai jellegűeknek tartják-e. Minél magasabb szintű szervezeti szintről volt szó, annál többen tartották a hozzájuk kapcsolódó tevékenységet politikai jellegűnek. Így a Szakszervezetek Országos Tanácsának, a megyei tanácsnak és a megyei párttitkárnak a tevékenységét tartották a leginkább ilyennek (Tomka M. 1973).

Hasonló eredményeket mutat egy, a fiatalok körében végzett mélyinterjú vizsgálat (Kéri L. 1986). Egy másik, 13-15 évesek körében végzett kérdőíves vizsgálatban a felkínált le-

hetőségek közül a megkérdezettek a minisztertanács üléséről mondták a legnagyobb arányban, hogy az politikai esemény, majd arról, ha két ország kulturális minisztere egyezményt köt. Ezt követte egy ország államfőjének látogatása, valamint az, amikor a kormány az áruezellátásról tárgyal. A megyei, helyi, lakóhelyi ügyek csak ezután következtek. Ez utóbbiakat már csak a megkérdezettek kisebbik része tartotta politikai eseménynek (Csatáry I. 1985). A politika ilyen típusú értelmezése a politikával hivatalból foglalkozó KISZ-funkcionáriusokra is jellemző. Egy 1975-ös, a KISZ-vezetők körében végzett vizsgálatból kiderült, hogy 59 százalékuk csak a pártnak és a tömegszervezeteknek tulajdonít politikai jelleget (Dögei I. 1976).

A politikának a nagypolitikához való kötése nem független az állampolgári politizálás gyakorlatától. Az iparban dolgozó városi fiatalok 16 százaléka vélte úgy, hogy politikai véleményének a kifejtésére nincs lehetősége (17 százalékuk nem tudta, hogy van-e), 23 százalékuk pedig úgy, hogy nincs lehetősége aktív politikai tevékenységre (21 százalékuk nem tudta, hogy van-e). Egy évtizeddel később a fiatalokat reprezentáló megkérdezettek 32 százaléka nem ismert olyan fórumot, amelyen véleményt nyilváníthatott volna munkahelyi vagy iskolai kérdésekben, és 37 százalékuk nem tudta, hogy milyen fórumokon döntenek ezekben a kérdésekben. Hasonló arányban válaszoltak így a lakóhelyi kérdésekkel kapcsolatban is (Csatáry I. 1985). Egy 1984-es, a felnőttek körében végzett vizsgálat szerint a dolgozók valamivel jobban ismerik a munkahelyi fórumokat (csak

egyötödük nem tudott ilyeneket említeni), de a lakóhelyieket ők is kevésbé ismerik (kétötödük nem tudott ilyeneket említeni). Ugyanakkor az is kiderült, hogy ezeknek az intézményeknek a működéséhez sok esetben kedvezőtlen tapasztalatok fűződnek: a felnőtteknek csak a kétharmada mondta azt, hogy az embereknek érdemes elmondaniuk a véleményüket a munkahelyi fórumokon, és csak egyharmaduk vélekedett így a lakóhelyi fórumokról (Lázár G. – Tímár J. 1985).

A magyar politikai kultúra hagyományainak a továbbélése, a szocializáló intézmények politizálás-hárító gyakorlata, a tömegkommunikációs intézmények nagypolitikára orientáltsága, a családok privatizálása szükségszerűen vezet az egyén körüli politikai vákuumhoz, a politikai világnak az egyéntől való eltávolodásához. A politika ilyen értelmezésének a következményei az egyének politikai kultúrájában több szinten érvényesülnek:

a) Újratermelődik a szocializációban a „kisember-tudat”, a társadalmi lét olyan típusú megélése, hogy az ember nem alanya, hanem csak tárgya a körülötte végbemenő és őt létében érintő folyamatoknak;

b) Az egyén körüli folyamatok politikai jellegének a fel nem ismerése kiszolgáltatottá teszi az egyént e folyamatok hatásaival szemben, és az intézményesült cselekvésmódok helyett tág teret nyit a bizalmatlanság és a feltétlen érzelmi azonosulás között hullámzó érzelmi – indulati reakcióknak;

c) A politikához való viszony szubjektív akadályává válik az egyének kompetenciájára és közösségi magatartására épülő demokratizálódási folyamatoknak és

d) Hozzájárul egy kettős világkép természeteti adottságként való elfogadásához, amelynek az a lényege, hogy más szabályok és értékek mentén szerveződik az egyén illetékességébe tartozó „kisvilág” és az ettől függetlenül létező, a politika illetékességébe sorolt világ.

4. Kettős értékrend

A mindennapi és a politikai életet szervező értékek kettősségét már a 10-14 évesek körében is érzékeltük. Több kérdéssel vizsgáltuk azt, hogy a gyerekek hogyan rendezik el magukban az intézményesen és a nem intézményesen közvetített értékeket. Arra kértük őket, hogy képzeljenek el egy „boldog országot”, ahol az emberek nagyon jól élnek, nincsenek szegények, nincs háború, az emberek nem nyomják el egymást, minden-

ki szabadon és boldogan él. Megfogalmazzuk a „boldog ország” ellentétét is, ahol az emberek rosszul élnek, majdnem mindenki szegény, csupán néhány dúsgazdag ember van, elnyomás és félelem ül az országon. A gyerekeknek mindkét leírásról meg kellett mondaniuk, hogy melyik országhoz hasonlít a legjobban. Azt is megkérdeztük tőlük, hogy van-e olyan ország, ahol szívesen laknának egy évig, és olyan, ahol egyáltalán nem szeretnének lakni. Végül megkérdeztük tőlük, hogy mi a különbség a kapitalizmus és a szocializmus között.

Összességében a gyerekek 67 százaléka ismert valamelyik szocialista országra a „boldog országban”, míg ez az arány a „boldogtalan ország” esetében 38 százalék volt. Viszont csak 21 százalékuk szeretett volna valamelyik szocialista országban élni, a többiek valamelyik kapitalista országot említették. (A fejlett tőkés országot választók aránya 78 százalék volt.) 36 százalékuk nem lakna szocialista országban semmiképpen. Ugyanakkor azoknak a gyerekeknek a többsége, akik valamelyik tőkés országban szerettek volna lakni, és azoké, akik egy szocialista országban nem laktak volna szívesen, egyaránt szocialista országra ismert a „boldog országban” (69-69 százalék). Összességében a vagy szocialista, vagy kapitalista országba vágyó gyerekek 53 százalékát jellemezte a „praktikus” és az „ideáltipikus” válaszok inkonzisztenciája.

A válaszokat abból a szempontból is elemeztük, hogy korábban a gyerekek hogyan válaszoltak a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbségekre vonatkozó kérdéseinkre. Kiderült,

hogy azoknak a gyerekeknek a többsége, akik differenciáltan látták a különbségeket (azaz azok, akik a kapitalizmusról nemcsak negatívumokat mondtak) és azoknak a többsége, akik sematikusan látták a különbségeket (azaz a szocializmusról csak pozitívumokat, a kapitalizmusról csak negatívumokat mondtak) egyaránt valamelyik kapitalista országban szerettek volna eltolteni egy évet (az előbbiek 88 és az utóbbiak 75 százaléka) (Csepeli Gy. – Szabó I. 1982).

A gyerekek negy része tehát a világképet szervező, intézményesen közvetített ideológiát élesen elválasztja a gyakorlati választásait szervező saját ideológiától. Más értékeket követnek az ideológiai elemekkel átszőtt kérdések kapcsán, és más az ideológiától független kérdések kapcsán. Praktikus döntéseikben, tényleges választásaikban nem érvényesülnek a hivatalos ideológiai hatások. Ezeket a döntéseket alapvetően az informális értékorientációs minták határozzák meg. A politikai ideológiát egy megtanult – és különböző társadalmi helyzetekben elvárt – szituatív magatartás kellékének tekintik, anélkül, hogy az értékek kettőssége problémát okozna nekik. Az intézményesen kultivált és az informálisan szerzett értékek egymástól függetlenül szerveződtek, és a gyerekek a kérdések „ideológiai fokától” függően fordultak az egyik vagy a másik értékrendhez. Az inkonzisztencia számukra nem okozott konfliktust: mintegy „természeti adottságként” kezelték az egymással párhuzamosan szerveződő értékrendek létét.

Az értékek kettőssége azokat a párhuzamosságokat tükrözi, amelyek a privát életet és a közéletet, az intézményes és a nem intézményes szocializáció értékközvetítő és magatartásalakító folyamatait jellemzik.

5. Az értékek és ismeretek szerveződése

A politikai rendszer működésének szociálpszichológailag megragadható környezetét, a politikai kultúrát a magyar politikatudomány sokoldalúan elemezte⁽⁸⁹⁾. Gombár Csaba meghatározása szerint „mindazok a történetileg alapozott és csoportminőségűen egymástól eltérő reakciókészségek, amelyek nemzetként, kultúrkörönként, társadalmi osztályonként, rétegenként és politikai tömörülésekenként változó beállítottságokként jelentkeznek, képezik a politikai kultúra tárgyát”. „A politikai kultúra az úgynevezett politikai tudat, azaz az emberi tudattartalom politikailag kiemelt jelentőségű részeinek körébe tartozik. (...) Az átélt politikai élmények történelmi tapasztalattá rögzülve a különböző embercsoportokra markánsan jellemző politikai kultúrát alakítanak ki, amely elemző szempontból megismerő, érzelmi, értékelő és magatartásmintákat hordozó beállítottsági (...) szövődéket alkot, és amely sajátos jelrendszerként is működik a szimbólumok, jelszavak, Ünnepek és a mindig jellemzően alkalmazott politikai szóhasználat formájában.”⁽⁹⁰⁾

A politikai kultúra az intézmények működésére és az állampolgárok politikai magatartására egyaránt jellemző. A politikai kultúrát az egyén a szocializáció során sajátítja el. A politikai kultúrában a hatalomhoz való viszonyban meglévő releváns különbségek a Gombár Csaba által leírt történelmi, politikai és szociológiai meghatározottságokkal együtt érvényesülnek.

A hetvenes évek kezdete óta a politikai kultúra sok lényegi sajátosságára hívta fel a figyelmet nemcsak a szociológia, a pedagógia és a történettudomány, hanem a szociográfia és a publicisztika is. Ezek közül különösen két dolgot érdemes kiemelni. Az egyik a politikai beállítódások, értékek és ismeretek szoros összefüggése az életmóddal, tágabban a társadalmi státusszal, ami természetesen nemcsak a fiatalokra érvényes. Az emberek gazdasági helyzetében, életmódjában, munkamegosztásban elfoglalt helyében meglévő különbségek nemcsak a hatalomhoz való viszonyukat határozzák meg, hanem egyenlőtlenségekhez vezetnek a társadalom működésére és a politikára vonatkozó ismereteikben, a körülöttük történő és rájuk vonatkozó események, folyamatok megértésében, érdekeik érvényesítésében. E problémák különösen élesen vetődnek fel a társadalom peremére szorult rétegek, csoportok – az alacsony iskolai végzettségűek, a cigányok, a sajátos szubkultúrájú csövesek stb. – esetében. A mai politikai kultúra másik lényegi sajátossága sem kifejezetten a fiatalokkal kapcsolatban fogalmazódott meg, de következményei a fiatalokat is mélyen érintik. Arról a szo-

cializációban továbbhagyományozódó és a társadalmi gyakorlat által újratermelődő történelmi örökségről van szó, amelyet a demokratikus hagyományok hiányával vagy csökevényességével szoktak jellemezni, és amelynek következtében nem – vagy csak torzán – alakult ki az a társadalmi motivációs rendszer, amely érdekeltté tenné az embereket egy magasabb szintű politikai kultúra kialakításában. A politikai kultúrának ez a sajátossága a politika elidegenedetségében, a „kisvilágon” kívülre helyezésében fejeződik ki, aminek a másik oldala a politikai gyakorlatnak és a politikai gondolkodásnak a „hivatásosok” illetékességébe való sorolása vagy a politikai műveltségnek egy önmagában vett, elvont műveltségeszmény jegyében való megítélése.

A következőkben a politikai ismeretek és értékek viszonyát az elsajátított politikai kultúra funkcionálása szempontjából szeretném értelmezni. A politikai kultúra attitűdbeli, ismereti és értékelő „szövedékének” a feltárására Magyarországon több empirikus vizsgálat irányult⁽⁹¹⁾. A politikai kultúra elsajátításának módjára az ismeretek megléte vagy hiánya, az értékek minősége mellett az is jellemző, hogy az ismeretek és értékek hogyan kapcsolódnak össze, és milyen struktúrákat alkotnak. A politikai szocializáció folyamatában az ismeretek és értékek nagyon gyakran úgy épülnek be az egyén politikai tudatába, hogy a hatalom vagy a szaktudományok szempontjából kívánatosnak tekintett politikaképtől és ismeretstruktúrától eltérő politikaképpé és ismeretstruktúrává szerveződnek, amelyeket

egy másfajta, a hétköznapi gondolkodás sajátosságainak megfelelő, a hétköznapi tapasztalatokon túlra is kiterjesztett logika tart össze. E szerveződések eredményeképpen az értékmozzanatok egyrészt elsődlegessé válnak az ismeretekhez képest és maguk is önálló ismeretekként funkcionálnak, másrészt, mintegy önállósulva, olyan ismeretelemeket „kötnek meg” és kapcsolnak össze egymással, amelyek politikailag vagy tudományosan már tévesnek minősíthetők. A téves ismeretek mögött – amelyek gyakran az ismeretek és az értékek között feszülő, szubjektíven érzékelt ellentmondások feloldásának a törekvéséből születnek – rendszerint szintén az értékek elsőbbsége és ismeretszervező ereje húzódik meg. A politikai kultúra e sajátos, empirikusan is mérhető mélyrétegének axiológiai és kognitív képződményei elsősorban azokat a rétegeket jellemzik, amelyek társadalmi helyzetüknél és gyakorlatuknál fogva kevésbé rendelkeznek a politikára és a történelemre vonatkozó szisztematikus tudás megszerzésének a lehetőségével.

A következőkben először azt a szerveződési módot mutatom be, amikor az értékítéletek kizárólagos „ismerettké” válnak, majd a téves ismeretek néhány típusát elemzem. Mindkét esetben valamilyen módon szisztematikus ismeretek hiányáról, illetve az ismeretek torzulásáról van szó.

Az ismeretek megléte, illetve hiánya elsősorban az iskolázottságtól függ. Az ismeretekkel való rendelkezést azonban nem azonosíthatjuk a politikai kultúra magas színvonalával. Bár az alacsony politikai ismeretekkel rendelkezők politikai

tényezőként másképp jönnek számításba, mint a magas ismeretekkel rendelkezők, az igazi kérdés nem önmagában az ismeretek megléte vagy hiánya, téves vagy helyes volta, hanem az ismeretek funkciója: az, hogy az ismeretekkel való rendelkezés pusztán műveltséget (azaz elméleti tudást) jelent-e, vagy az ismeretek az élet valóságos problémáinak integráns részei (azaz gyakorlati tudást jelentenek). Hiszen adott esetben politikai ismeretek nélkül is részt vehetnek az emberek a politikában (és a politikai részvételben kialakulhatnak azok a motivációk, amelyek a szükséges ismeretek megszerzésére készíthetik őket), míg részvétel nélkül a meglévő ismeretek is fölöslegessé válhatnak.

Az itt következő ismeret- és értékszerkezetek a politikai szocializációban elsajátított tartalmak egy sajátos – empirikusan is vizsgálható – metszetét, outputját mutatják. Közvetlen empirikus adatok híján csak feltételezhetjük, hogy ezeknek a szerkezeteknek a kialakulása sem független attól, hogy a politikai ismeretek, kívül esvén az érintett rétegek mindennapi gyakorlatának körén, tudáskészletük esetlegesen összegyűlt, funkciótlan – és ezért erodálódó – „elfekvő készletét” alkotják.

a) Értékprioritások

1980-ban a 14-30 évesek ezer fős, országos reprezentatív mintáján azt vizsgáltuk, hogy milyen ismeretekkel rendelkeznek

a fiatalok a közelmúlt magyar történelmének néhány politikai személyiségéről, és hogyan vélekednek róluk. Ennek során azt is megnéztük, hogy a kérdezett személyiségek értékelése hogyan függ össze az ismeretek meglétével, illetve hiányával.

Az interjúk folyamán először arra voltunk kíváncsiak, hogy ezeket a személyiségeket hogyan értékelik a fiatalok. A kérdezőbiztosok átadtak nekik egy kártyacsomagot nyolc, már nem élő politikus nevével, és arra kérték őket, hogy rakják a kártyán szereplőket két csoportba. Az egyikbe azok kerüljenek, akiket rokonszenveseknek tartanak, a másikba azok, akiket ellenszenveseknek. Azt is regisztráltuk, ha azt válaszolták, hogy nem ismerik az egyes személyiségeket, vagy nem tudják eldönteni, hogy rokon- vagy ellenszenvesek-e. Az interjú későbbi szakaszában pedig mindegyik személyiségről megkérdeztük külön-külön is, hogy mit tudnak róla. Az ismeretek helyessége szempontjából a következőképpen csoportosítottuk a válaszokat:

·/.

6. tábla

A fiatalok ismeretei politikus személyiségekről

(százalékban)

	Helyes ismeretekkel		Nincsenek ismeretei	Össze- sen
	rendel- kezik	nem ren- delkezik		
Horthy Miklós	67	14	19	100
Kun Béla	59	18	23	100
Szálasi Ferenc	55	11	34	100
Károlyi Mihály	41	18	41	100
Rajk László	36	11	53	100
Mező Imre	26	10	64	100
Bajcsy-Zsilinszky Endre	24	26	50	100
Nagy Imre	24	10	66	100

Ezekről a személyiségekről a következő arányban mondták a fiatalok azt, hogy rokon-, illetve ellenszenvesek:

7. tábla

A fiatalok értékelése politikus személyiségekről

(százalékban)

	Rokon- szenves	Ellen- szenves	Nem tud- ja el- dönteni	Nem ismeri	Össze- sen
Kun Béla	92	2	3	3	100
Bajcsy-Zsilinszky Endre	82	5	4	9	100
Rajk László	67	9	6	18	100
Mező Imre	67	6	5	21	100
Károlyi Mihály	52	28	8	12	100
Nagy Imre	31	29	10	30	100
Horthy Miklós	10	82	4	3	100
Szálasi Ferenc	6	82	3	9	100

A két adatsor alapján szembetűnő, hogy jóval többen vállalkoztak a politikusok értékelésére, mint ahányan ismerték őket. Az is feltűnő, hogy a fiatalok igen magas arányban értékelték egységesen az egyes személyiségeket: a táblázatban szereplő első négy személyiséget több mint kétharmaduk tartotta rokonszenvesnek, az utolsó kettőt pedig több mint háromnegyedik ellenszenvesnek. Nagy Imre értékelésére vállalkoztak a legkevesebben (a vele rokonszenvezők 76 százaléka, az őt ellenszenvesnek tartók 43 százaléka nem tudott válaszolni a rá vonatkozó ismeretkérdésre). A rokonszenvezők aránya a rokonszenv-rangsor végén szereplő Nagy Imre, Horthy Miklós és Szálasi Ferenc kivételével minden esetben az iskolázottság szintjének növekedésével együtt emelkedett.

Azok közül, akik a kérdezett személyiségekről saját bevallásuk szerint nem tudnak semmit, előzetesen 50-83 százalék vállalkozott arra, hogy értékelje őket. (Az értékelésre vállalkozók 20-53 százaléka nem tudott válaszolni az ismeretkérdésekre.) Az egyes ismeretkérdésekre „nem tudom” választ adók a következő arányban értékelték a kérdezett személyiségeket:

·/.

8. tábla

Az ismeretekkel nem rendelkezők értékelései

(azázalékban)

	Rokon- szentes	Ellen- szentes	Nem tud- ja el- dönteni	Nem ismeri	Ö s s z e s e n
Kun Béla	79	4	5	11	100 (N = 220)
Bajcsy-Zsilinszky Endre	70	7	6	17	100 (N = 479)
Rajk László	48	13	7	32	100 (N = 507)
Mező Imre	56	9	6	28	100 (N = 613)
Károlyi Mihály	41	27	9	23	100 (N = 392)
Nagy Imre	32	18	9	41	100 (N = 632)
Horthy Miklós	32	53	11	13	100 (N = 182)
Szálasi Ferenc	12	59	6	22	100 (N = 325)

A személyiségeket tehát azoknak a jelentős része is tudta értékelni, akik semmilyen ismerettel nem rendelkeztek róluk. Az értékelések iránya az ismeretekkel nem rendelkezők többségénél is olyan, mint a megkérdezettek összességénél. A politikai személyiségek megítélésében az értékelési sémáknak elsőbbségük van az ismeretekhez képest: az értékelések irányát azok is elsajátítják, akik az ismereteket nem.

Az adatok további elemzése bizonyos különbségeket mutatott a semmilyen ismerettel nem rendelkezők és a helyes vagy téves ismerettel rendelkezők értékelései között. Akik rendelkeztek valamilyen ismerettel, azok a többség által ellenszenvesnek tartott személyiségeket nagyobb arányban ítélték

ilyennek, mint akiknek semmilyen ismeretük sem volt. Így például a helyes vagy téves ismerettel rendelkezők 52 százaléka tartotta Nagy Imrét ellenszenvesnek, míg azoknak, akiknek semmilyen ismeretük nem volt róla, csak a 18 százaléka. Őt az ismerettel nem rendelkezők többsége rokonszenvesnek, az ismerettel rendelkezők többsége viszont ellenszenvesnek tartotta. Horthyt és Szálasit ugyancsak negatívabban ítélték meg az ismerettel rendelkezők, mint azok, akik semmit nem tudtak róluk. Úgy tűnik, hogy az ismeretekkel nem rendelkezők (akik általában alacsonyabb iskolai végzettségűek), inkább hajlamosabbak arra, hogy „megelőlegezzék” a pozitív értékelést azoknak a történelmi személyiségeknek, akiknek a neve ismerősen cseng.

A fiatalok többsége tehát akkor is tud értékelni valakit, ha semmilyen ismerettel nem rendelkezik róla, mégpedig úgy, ahogyan ezeket a személyiségeket az ismeretközlő intézmények értékelik. Azok a fiatalok, akik csak értékelési sémákkal rendelkeznek, ab ovo értékek megtestesítőiként fogadják el ezeket a személyeket. Az önállóan is létező értékelési sémák rendező elvként funkcionálnak a személyeken keresztül közvetített történelemhez való viszonyban. (Szabó I. 1981).

b) Téves ismeretek

A téves ismeretek kategóriája gyűjtőfogalom, amelybe a hétköznapi tudat szerkezetének megfelelő kognitív képződményeket lehet sorolni. A kategória az ismeretek előzetes, kutatói

minősítésén alapul, és azt fejezi ki, hogy az ide sorolt válaszok a hivatalosan (például a szaktudományok vagy a politikai elmélet által) érvényesnek tekintett ismeret szempontjából nem autentikusak. A téves ismeretek fogalma tehát nem pejoratív; csupán arra utal, hogy az ismeretek más, külön szabályok szerint strukturálódó világról van szó, mint amit előzetes értékítéleteink alapján „helyesnek” tartunk. A téves ismeretek az „objektív” ismeretek „szubjektív”, értékítéleteken alapuló leképezései, amelyek az egyénnek a vizsgált jelenséghez való viszonyával adekvát módon szerveződnek. Nem egyszerűen a „helyes” ismeretek hiányát mutatják, hanem a politikai kultúra társadalmilag jellegzetes módon történő elsajátítását és egyfajta mítoszként való funkcionálását. A politikai szocializáció sajátos produktumai, amelyekben sokszor attitűdök, vélemények, értékek fejeződnek ki „ismeretek” formájában. A téves ismeretek is elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek politikai kultúráját jellemzik, de a témától függően kisebb-nagyobb arányban előfordulnak valamennyi társadalmi csoportban.

A téves ismeretek formailag ugyan az ismeretvizsgálatok „nem tudom” típusú válaszainak az ellentétei, de tartalmilag sokszor valóban az ismeretek hiánya húzódik meg mögöttük. A téves válaszokat adók egy része minden bizonnyal sejti, hogy válasza nem helyes, vagy nem minden részletében az. Joggal vethetjük fel azt a kérdést, hogy miért nem mondja ilyenkor az interjúalany a kérdezőbiztosnak, hogy nem tudja?

Ennek a magatartásnak több oka is lehet, amelyek akár együtt is motíválhatják a téves válasz adását, mint jellegzetes válaszolói magatartást⁽⁹²⁾. Kérdőíves adatfelvétel esetében természetesen nehéz megállapítani, hogy mikor van szó egyszerűen az ismeretek hiányának a leplezéséről, mikor valóban helyesnek hitt téves ismeretekről és mikor van szó arról, hogy a kérdezett – előzetes értékítéletek alapján – abban véli magát érdekeltnek, hogy a helyes válasz helyett mondjon mást. A lehetséges motívációk közül két dolgot érdemes kiemelni:

a) A kérdezési szituáció válaszkényszere. Az interjú-szituációban társadalmi szerepek realizálódnak, amelyek szerint a kérdezőbiztos „hivatalos” személyként, valamely intézmény képviselőjeként jelenik meg. A kérdezési szituáció tehát a kérdezettek számára felszólító jellegű, amelynek alá kell magukat vetniük, a jó állampolgárra vonatkozó kultúrmintának megfelelően. Válaszolniuk „kell” azokra a kérdésekre, amelyek eddig talán fel sem vetődtek számukra, mégpedig úgy, hogy válaszuk megfeleljen a hivatalosnak vélt elvárásnak. Megpróbálnak tehát „jó” választ adni. A kérdezési szituációban, mint társadalmilag intézményesült szituációban a tudás is társadalmi értéként és társadalmi normaként jelenik meg: a kérdezett könnyen érezheti úgy, hogy a nemtudás beismerésével negatívan minősítené magát. Át kell tehát hidalnia az ismert és a kevésbé ismert (vagy a teljesen ismeretlen) közötti távolságot, és „meg kell szülnie” a formálisan érdemi választ. Az ilyen válaszok nem véletlenszerűek: ahhoz, hogy a kérdezett meg tudja

azokat alkotni, aktivizálnia kell a témára vonatkozó ismereteit, hiszen az a tudás, amit mi társadalmilag relevánsnak tekintünk, az ő szempontjából irreleváns is lehet.

b) A mindennapi élet és a történelmi— politikai szféra távolsága⁽⁹³⁾. A politikai és történelmi ismeretvizsgálatok alapvető ellentmondása, hogy tulajdonképpen olyan ismereteket „kérünk számon” az emberektől, amelyek általában nem tartoznak hozzá szorosan a mindennapi életükhöz. Ismeret-kérdéseinkkel tehát mintegy erőszakot követünk el a mindennapi tudaton, amit az interjúszituáció mesterkéeltsége és a kérdések elkerülhetetlenül vizsgáztató jellege már egyébként is megtett: olyan szférákba kényszerítjük a válaszolókat, amelyekben nem mozognak otthonosan. „A mindennapiságban az individuum a maga tapasztalatai, a maga lehetőségei, a maga aktivitása alapján alakítja ki körülményeit, s ezt a valóságot ezért tartja a saját világának. A bizalmasság, ismertség, közvetlen tapasztalat, ismétlődő jelleg, individuális kiszámíthatóság és birtokolhatóság e világának határain túl egy másik világ kezdődik, amely a mindennapiság szöges ellentéte” – írja Karel Kosík⁽⁹⁴⁾. Az emberek többsége számára a történelem és a politika nem olyan szférák, amelyeket ők „alakítanak”, hanem olyanok, amelyek „vannak”. A történelmi és politikai ismereteket a mindennapi praxisukban csak igen korlátozottan tudják alkalmazni. A távolság persze nem abszolutizálható a mindennapi élet és a történelem között, még kevésbé abszolutizálható a mindennapi élet és a – térben és időben közelebbi – politikai szféra között. De tény, hogy

ismeretkérdéseink megválaszolásához valóságos térbeli és időbeli távolságokat kell az interjúalanyoknak áthidalniuk.

Bizonyos ismeretkérdésekre igen magas arányban kaptunk téves válaszokat a helyes és a „nem tudom” típusú válaszok mellett. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezekben az esetekben feltűnő volt, hogy a helyes válaszok viszonylag alacsony aránya mellett nemcsak a „nem tudom” válaszok aránya nőtt meg, hanem a téves válaszoké is. A „helyes” és a „téves” válaszok viszonylag kiegyenlített aránya arra utalt, hogy a közkondolkodásban esetenként „párhuzamos ismeretek” vannak: az érvényesnek tekintett helyes ismeretek mellett más ismeretek is léteznek az adott kérdésekről. A következőkben néhány – az „első” helyen álló érvényes ismeret mellett legelterjedtebb „második” – ismeret szerveződését szeretném bemutatni, kiemelve különböző vizsgálatokból néhány olyan adatot, amely a téves ismeretek viszonylag magas előfordulását mutatja.

1. A politikai intézményrendszerrel kapcsolatos téves ismeretek. 1976-ban közvélemény-kutatást végeztünk fiatalok körében a Hazafias Népfrontról (Szabó I. 1977/b). A vizsgálat során azt kérdeztük meg, hogy mi a Hazafias Népfront, hogyan hívják a HNF Országos Tanácsának az elnökét és a főtitkárát, van-e önálló napilapja a Népfrontnak, és ki tesz javaslatot az országgyűlési képviselőjelöltek személyére.

A válaszokat a helyes ismeretek alacsony szintje és a „nem tudom” válaszok magas aránya jellemezte. Jelentős arányban kaptunk azonban téves válaszokat is minden kérdésre.

A legtöbben azt tudták, hogy mi a Hazafias Népfront (18 százalék), a legkevesebben pedig azt, hogy ki a HNF Országos Tanácsának a főtitkára (3 százalék). A legtöbb téves választ arra a kérdésünkre kaptuk, hogy ki tesz javaslatot az országgyűlési képviselőjelöltek személyére (28 százalék)⁽⁹⁵⁾.

A Hazafias Népfontra vonatkozó téves ismereteknek két alaptípusát lehetett rekonstruálni:

a) A válaszoló nem tudja, hogy mi a Hazafias Népfront, de azt hiszi, ki tudja találni, mégpedig annak a gyakorlati tapasztalatnak az alapján, hogy a dolgok megnevezése a dolgok tartalmára vagy funkciójára is utal. Így szófejtő magyarázatot talál kérdéseinkre, amelyet feltehetően a „hazafias” és a „front” szavak motíváltak. Így lesz a Hazafias Népfrontból olyan „katonai szervezet”, amely „honvédelmi tevékenységet folytat”, Czinege Lajos honvédelmi miniszter az elnöke, és önálló napilapja a Polgári Védelem, esetleg a Határőr vagy a Munkásőr. (A kérdezetteknek csak a 10 százaléka tudta, hogy a Hazafias Népfront önálló napilapja a Magyar Nemzet. 15 százalékuk azt válaszolta, hogy a szervezet napilapja a Népszava, illetve a Népszabadság – feltehetően azért, mert ezeknek az újságoknak a nevében szerepel a „nép” szó.)

b) A válaszoló abban a hiszemben van, hogy a kérdéseinkre tudja a helyes választ. Azt ugyanis kihallja belőlük, hogy valamilyen átfogó jellegű, a politikával, országos ügyekkel (amilyen például a képviselőválasztás is) kapcsolatba hozható

és országos szinten szervezett társadalmi intézményre vonatkoznak. Ez számára nem lehet más, mint az MSZMP, amelyről tudja, hogy a legkülönbözőbb helyi és országos ügyekkel szokott foglalkozni, Kádár János az első titkára, és központi napilapja a Népszabadság. Arra a kérdésünkre, hogy ki tesz javaslatot az országgyűlési képviselőjelöltekre, a téves választ adók egyharmada (az összes válaszoló 10 százaléka) azt válaszolta, hogy a párt, és ugyanennyien mondták azt, hogy a tanács. A közvélemény egy részében a társadalom legkülönbözőbb funkciójú intézményeiről, szervezeteiről él alig differenciált kép. A legismertebb fogalomnak – a pártnak – a tartalmát valószínűségi alapon kiterjesztik minden, vele többé-kevésbé rokonítható fogalomra⁽⁹⁶⁾. Ezt azonban annak a társadalmi tapasztalatnak a birtokában teszik, hogy nálunk minden területen érvényesül a párt vezető szerepe. Azt mondhatjuk tehát, hogy tulajdonképpen egy helyes tapasztalati ismeret alakul át sajátos logikával azzá a téves ismeretté – és egyúttal véleménnyé –, hogy a képviselőjelölteket is a párt jelöli ki.

2. A társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos téves ismeretek. 1980-ban 18 országot soroltunk fel a 14-30 éveseket reprezentáló ezer fős minta tagjainak, és arra kértük őket, hogy mindegyikről mondják meg külön-külön, hogy az illető ország szocialista-e vagy nem szocialista. Hét országot a fiataloknak legalább a háromnegyede egyértelműen szocialistának minősített: Csehszlovákiát, Lengyelországot, Bulgáriát, Romániát, az NDK-t, Vietnámot és Kubát. Jugoszláviát és Mongóliát már

csak a kétharmaduk, Albániát pedig a felük tartotta szocialista országnak. A legkevesebben azonban Kínát tartották szocialista országnak (Szabó I. 1980).

Hogy Kína esetében a véleményváltozás folyamatáról van szó, jól mutatja, hogy 1976-ban még a fiatalok 55 százaléka (Horváth Á. – Sík E. 1976), 1980-ban azonban már csak 44 százalékuk tartotta Kínát szocialista országnak. Hasonló eredményt mutat egy 1978-as, a felnőtt lakosság körében végzett vizsgálat is. A felnőttek 56 százaléka ugyancsak nem tartotta Kínát szocialista országnak (Lázár G. 1978).

Azt, hogy Kínát a többség nem tartotta szocialista országnak, nem magyarázhatjuk sem az információk hangsúlytalanságával (ami például közrejátszhatott a Hazafias Népfronttal kapcsolatos téves ismeretek kialakulásában), sem az információk kis mennyiségével. Kínával sokat és hangsúlyosan foglalkozott a tömegkommunikáció, de azt természetesen Magyarországon hivatalosan nem állították, hogy nem szocialista ország.

A téves ismeretek magas arányát ebben az esetben feltehetően a Kínára vonatkozó információk értéktartalmával kell magyaráznunk. Míg a hetvenes években (az adatfelvételek időszakában) a tömegkommunikációs eszközök alapvetően problémamentes képet közvetítettek a szocialista országokról, addig Kínáról alapvetően problémákkal telt. A tömegkommunikációban a többi szocialista ország közötti viszonyok alapvetően konfliktusmentesnek tűntek, viszont ezeknek az országoknak a Kínához való viszonya alapvetően konfliktusosnak⁽⁹⁷⁾. A tömegkommunikációs

eszközök tehát közvetítettek ugyan tényeket és ismereteket Kínáról, de olyan értéktartalmakkal együtt, amelyek ellentmondtak a többi szocialista országról közölt információk értéktartalmának. A kultivált értékek elsősorban nem azt az ismeretet erősítették meg újra és újra a közvéleményben, hogy a szocializmus például meghatározott tulajdonviszonyokat vagy termelési viszonyokat jelent, hanem azt a definíciót alakították ki, hogy a szocializmus mindenképp egy általános pozitív képet, bizonyos érdekkonfliktusok hiányát, az országok egymáshoz való viszonyának harmónikusságát jelenti. Azok szerint a kritériumok szerint tehát, amelyek alapján a többi ország a közvéleményben szocialista országgént jelent meg, Kína nem minősült annak.

Hasonló gondolkozási mechanizmusra utalnak azok a válaszok, amelyeket 1974-ben arra a kérdésre adtak a 14-30 évesek, hogy van-e törvényesen működő kommunista párt Egyiptomban, Szíriában és Izraelben. (Ezt a kérdést csak azoknak tették fel, akik meg tudták nevezni az arab - izraeli konfliktus szembenálló feleit.) A válaszolók 70 százaléka azt mondta, hogy Egyiptomban van legálisan működő kommunista párt, 15 százalékuk pedig azt, hogy nincs (15 százalékuk nem tudott a kérdésre válaszolni). Azt, hogy Izraelben van törvényesen működő kommunista párt, már csak 35 százalékuk tudta, 46 százalékuk ennek az ellenkezőjét állította (19 százalékuk nem tudott válaszolni). Azok közül, akik Egyiptomot szocialista országnak tartották, jóval többen mondták, hogy ott van legális kommunis-

ta párt (86 százalék), mint azok közül, akik kapitalista országnak tartották (57 százalék). A kérdezettek feltűnően nagy része (94 százalék) tudta, hogy a szocialista országok melyik felet támogatják az arab – izraeli konfliktusban (Horváth Á. – Sík E. 1978).

A válaszok mögött egy olyan „szocialista ország”-fogalom húzódik meg, amely meghatározott értékrendben érvényes. A szocialista országokról – és ez különösen így volt a kérdések időszakában – az újságok csak pozitívumokat írnak: ezek az országok jó viszonyban vannak egymással, és természetesen működik bennük kommunista párt. Azoknak az információknak az értéktartalma, amelyet Kínáról, Egyiptomról és Izraelről közöltek a tömegkommunikációs eszközök, a politikai ideológia meghatározott kategóriáit idézte fel a kérdezettek számára. A közlésekből elsősorban az értéktartalmakat hallották ki – mindenekelőtt az egyes országok iránti, alapvetően pozitív vagy negatív érzelmi viszonyulást –, nem pedig az információkat.

3. A történelmi személyiségekkel kapcsolatos téves ismeretek. A téves ismeretek sajátos esetei azok, amikor egy személyiséggel kapcsolatban olyan információelemeket ismernek a kérdezettek, amelyeknek az értékvonatkozásait nem tudják egymással összeegyeztetni, mivel számukra egy részük pozitív, másik részük negatív értéktartományhoz kapcsolódik. Jakab Zoltán a 14, 18 és a 22 évesek Rákosi Mátyásra és Rajk Lászlóra vonatkozó téves ismereteit elemézve mutatta ki, hogy a kérdezettek az alapvető értékkategóriáknak – hogy „jó” vagy „rossz” ügyet

képviseltek-e – rendelték alá az ismeretelemeket. Ennek megfelelően a jó ügy képviselőjét a fasiszták végezték ki, a rossz ügy képviselője pedig maga is fasiszta volt. Rajk esetében azt az ellentmondást kellett feloldaniuk, hogy kommunista volt, de a felszabadulás után végezték ki, Rákosival kapcsolatban pedig azt, hogy kommunista volt, de tevékenysége hozzájárult az 1956-os eseményekhez (Jakab Z. 1976).

Hasonló disszonancia-redukciós mechanizmussal magyarázhatjuk azt, hogy a 10-14 évesek 20 százaléka úgy tudta, hogy Sztálin német volt (Szabó I. – Csepeli Gy. 1984). Ennek a válasznak a megformálásakor nyilvánvalóan azt az ellentmondást kellett a gyerekeknek feloldaniuk, hogy Sztálin tevékenységéhez negatívumok kapcsolódnak, ugyanakkor pozitív szerepet játszott a második világháborúban.

A történelmi személyiségekkel kapcsolatos téves ismeretek sajátos szerveződési módját Leninnel, Sztálinnal és Hruscsovval kapcsolatban figyelhettük meg 1977-ben, a 14-30 évesek körében (Szabó I. 1977/a). Minél inkább közelebb állt e politikusok tevékenysége a jelenhez, annál nagyobb arányban tartalmaztak a rájuk vonatkozó ismeretek téves elemeket. Így Lenin esetében még csak a kérdezettek 6 százalékanak a válaszában, Sztálin esetében már 12 százalékuuk válaszában, Hruscsov esetében pedig a 17 százalékuuk válaszában fordultak elő ilyenek. Ugyanakkor azt is tapasztalhattuk, hogy egyes fiatalok csak túlzott általánosításokat tudnak róluk. Például Leninnről 13 százalékuuk csak azt tudta, hogy „forradalmár”, „mar-

xista", „a kommunisták vezére", „híres államférfi" stb. volt. A másik végletet az ismeretek anekdotikus konkrétsága jelentette. Így például Hruscsovról többen csak azt tudták, hogy „kicsi és kövér" volt, hogy „Bábolnán ötösfogatot kapott ajándékba", hogy „az ENSZ-ben a cipőjével verte az asztalt" stb. Mind a túlzott általánosítások, mind pedig a konkretizálások megfelelték ugyan a valóságnak, csak éppen nem fejezték ki a kérdezett személyiségek lényegi tevékenységének a specifikumát. Ezek a válaszok a történelmi személyiségekhez való viszony két szélsőségét illusztrálták. Az egyiket egy túlságosan közvetett viszony jellemzi, amelyben a történelmi személyiségek csak valamiféle végső általánosításokat és értéktartalmakat szimbolizálnak. Ezek az értéktartalmak nem egy szisztematikus ismeretrendszerben, hanem nélküle és helyette funkcionálnak. A másik végletet a túlságosan közvetlen viszony jelenti, amelyben csak összefüggéseikből kiszakított, partikuláris ismeretelemek vannak jelen. Ezeknek az ismeretelemeknek éppen az egyedisége és a kizárólagossága akadályozta meg, hogy beépüljenek egy ismeretstruktúrába, s a konkrét és az általános között közvetítő érték kategóriákhoz kapcsolódjanak. Az egyik esetben csak érték kategóriákat találunk ismeretek nélkül, a másik esetben csak ismeretelemeket érték kategóriák nélkül.

A formálisan helyes ismereteknek ezeket a szélsőségeit azért kell a téves ismeretek értelmezésekor figyelembe vennünk, mert jól mutatják, hogy nem húzhatunk éles határt a helyes és a téves ismeretek közé. A téves ismeretek jelentős ré-

sze e két szélsőséges viszony mintájára szerveződik⁽⁹⁸⁾. A túlzott általánosítás és a túlzott konkretizálás természetesen jól megfér egymás mellett ugyanabban a válaszban is.

Arra a kérdésünkre, hogy ki volt Lenin, többen azt válaszolták például, hogy jó barátságban volt Marxszal és Engelszel. Az ilyen válaszokban nem nehéz felismerni azt az egyetlen általános ismeretet, hogy Lenin marxista volt. A Marxszal és Engelsszel való kapcsolatát személyes barátság formájában a legkönnyebb elképzelni, úgy, ahogy ez a mindennapi életben is lenni szokott. A „híres ember” fogalmához kapcsolódó elemek sokszor önállósulnak. Így lesz a „híres ember” lehetőleg szegény származású, aki olyan tevékenység révén vált híressé, ami nem jellemző az emberek mindennapi gyakorlatára. A híres ember tehát lehet költő, hadvezér, politikus vagy úrhajós. Felcserélésük nem változtat a híres ember státuszán, és nem szünteti meg azt a távolságot, ami elválaszt tőlük. Hogy az ilyen logikai műveletek nem ritkák, az is mutatja, hogy Hruscsovnak például a kérdezettek 13 százaléka tulajdonított téves „foglalkozást”, elsősorban katonait vagy úrhajózással kapcsolatosat, Sztálint pedig 5 százalékuuk tévesztette össze mással.

A téves ismeretekben különösen jól érzékelhető a politikai kultúra önálló funkcionálása: az információk önálló kezelése, egyfajta totalitásnak a hétköznapi logikával, analógiás gondolkodással⁽⁹⁹⁾ történő megalkotása. A tények egyúttal egy ideológia, egy eszme, egy érték szimbólumaivá is válnak.

Az olyan hivatalos politikai kultúra, amelynek egységes, koherens értékrendszere van, nagy valószínűséggel kínál érték-mintákat a személyes tapasztalatok körén kívüli világ valamennyi tényének, jelenségének az interpretálásához. Ha az egyén nem rendelkezik konkrét ismeretekkel egy adott kérdésben, akkor az általa ismert általános értékrendből, illetve a feltételezett politikai értékrendből kiindulva akarja kikövetkeztetni az ennek nem ellentmondó értéktartalmú ismereteket⁽¹⁰⁰⁾. Az értékeknek tehát meghatározó szerepük van az ismeretekhez képest: az új ismeretek szelektív befogadásában az értékrend szervező erőként működik. Az ismertetett téves válaszokban az ismeretek mögött jellegzetes politikai értékek húzódnak meg. Az alapvető állampolgári beállítottságra jellemző, hogy az emberek az intézményesen közvetített értékrendet – amennyiben ez tapasztalati világuktól távoleső szférákra vonatkozik – tulajdonképpen tekintélyelvi alapon fogadják el és tekintik normának (vagy a tekintély hiánya vagy devalválódása miatt utasítják el azt). A téves válaszok paradoxona tehát az, hogy sokszor éppen a konformitás motíválja a válaszadót, amikor megpróbálja a hivatalosnak, helyesnek vélt választ megalkotni.

A történelemnek és a politikának a mindennapi élettől való viszonylagos távolsága azzal jár együtt, hogy a történelmi, politikai események, személyek, tények leegyszerűsödnek, szimbólikusakká válnak: az egyén illetékességén túli mítikus világot idéznek fel. Mivel az emberek nem ismerik (vagy nem eléggé ismerik) ennek a világnak a belső törvényeit, olyan dramatur-

giai sztereotípiákkal, kategóriákkal próbálják a lényegét megérteni, benne eligazodni, amelyek a saját, tapasztalati világukban érvényesek, valamint olyanokkal, amelyeket nem éreznek ugyan a sajátjuknak, de egy más világra: a történelemre és a politikára autentikusaknak hisznek. A történelmet és a politikát egyrészt tapasztalati kategóriákon és sztereotípiákon keresztül, másrészt szimbólikus, értékorientációs kategóriákon és sztereotípiákon keresztül integrálják és egyúttal szerkesztik át. Mivel az intézményesen közvetített politikai kultúra értékrendjéhez a legegyszerűbben érzelmileg lehet viszonyulni, az emberek a politikai értékeket mindenekelőtt a „jó” és a „rossz” dichotómiája mentén értelmezik.

Az emberek akkor is nagyon jól megértik az információk érzelmi konnotációját a tömegkommunikációs eszközökből, ha esetleg kulturális kódjait és magukat az információkat nem vagy nem eléggé értik meg. Ezt az is elősegíti, hogy a tömegkommunikációs közlésekben gyakran keveredik a hír és a kommentár funkciója: kommentárokkal helyettesítik az információt, és pusztán információval a kommentárt. Tény, hogy az embereknek akkor is van véleményük, ha nem rendelkeznek a véleményalkotáshoz szükséges ismeretekkel. Más kérdés, hogy ezek a vélemények sokszor olyan ismeretek formáját veszik fel, amelyek már diszfunkcionálisak a kívánatosnak tekintett politikai szocializáció szempontjából.

Nem biztos, hogy valóban azok az információk a legfontosabbak, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő a tömegkommuni-

kációs közlésekben. A közölt információk gyakoriságukkal is értékképző funkciót töltenek be, Gerbner kifejezésével érték-kultivációs hatást fejtenek ki. Az új ismeretek elsajátításában érvényesülő szelektivitás – hogy elsősorban azok az információk épülnek be az ismeretstruktúrába, amelyek a korábbi értékrend érvényességét erősítik meg – jól mutatja, hogy a különböző szocializációs ágensek érték-kultivációs hatásai a szándékoltól eltérő módon összegződnek a politikai szocializáció során.

ÖSSZEGLÉS

Magyarországon a huszadik századi politikai szocializáció folyamatait erőteljesen meghatározták a közvetlenül érvényesülő központi elképzelések és az, hogy sokszor traumatikus körülmények között változtak meg azok a politikai értékek, amelyeknek az elsajátítását a mindenkori politikai hatalom kívánatosnak tartotta.

Történelmi szempontból elsősorban annak van jelentősége, hogy az alulról induló társadalmi mozgások általában kudarcral végződtek, és az alapvető változások legújabbkori történelmünkben kívülről és felülről indultak meg. Ennek következtében egyrészt nem váltak a politikai kultúra részévé a társadalmi méretű politikai részvétel pozitív élményei, másrészt pedig - összefüggésben a huszadik századi gyakori politikai változásokkal - nem kristályosodtak ki azok a szocializációs modellek, amelyek lehetővé tették volna az emancipált állampolgári magatartások kialakulását és a konfliktusok optimális kezelését. A politikai kultúra tartós elemeként rögzült a politika iránti bizalmatlanság. Ezek a sajátosságok összefüggenek az érdektanszformáló intézmények hiányával, illetve csökevényességével.

1945-ben felcsillant egy új politikai szocializációs modell kialakulásának a lehetősége, amely a demokratikus politikai kultúrát biztosító politikai részvételen alapult volna. Ez a modell egy olyan társadalmi gyakorlatot feltételezett, amely

biztosította volna a politikából korábban kirekesztett rétegek emancipációját, és kiteljesítette volna társadalmi mienk-tudatukat. A negyvenes évek végétől e történelmi lehetőség felszámolásával a politikai szocializáció is megváltozott. Normatív-nak tekintett modellje a szocializáció nem politikai jellegű tartalmaitól függetlenül, elméletileg konstruálódott az általános ideológiai alapelvekből. A kívánatosnak tekintett politikai magatartásokat nemcsak a szocializáció intézményei: az iskola, az ifjúsági szervezetek, a tömegkommunikációs eszközök közvetítették kizárólagos érvénnyel, hanem a társadalmi valóságnak mindazok a szegmentumai, amelyek a nyilvánosan megszerzhető politikai tapasztalatok forrásaivá váltak.

A politikai szocializáció koncepciója, gyakorlata és társadalmi környezete az elmúlt négy évtizedben sokat változott. Szerkezete és makromechanismusai azonban továbbra is egy olyan modellt követnek, amelyet a politikai rendszer alapvető sajátosságai határoznak meg, és amelynek két, egymással összefüggő, egymásból következő, történelmileg elkülöníthető altípusát különböztethetjük meg.

A jelenlegi gyakorlat történelmi előzményének az 1956 előtti, és különösen az 1948-1956 közötti időszak gyakorlatát tekinthetjük. Ezt az időszakot az együttélő generációk közvetlen politikai szocializálására irányuló törekvések jellemezték, amelyek – sajátos bumeráng-hatásként – fokozták a politika korábban is meglévő elidegenedettségét. Az 1956-os események a közvetlen politikai szocializáció csődjét is jelentették.

1956 után a szocializáció egészén belül mindinkább háttérbe szorultak a közvetlen befolyásolási törekvések, és előtérbe kerültek az áttételesebb, a „Sollen” mellett a „Sein”-t is figyelembe vevő törekvések. A politikai szocializáció korábban látens kettőssége manifesztté vált. A kedvező változások következtében a politikailag tolerált magatartási alternatívák kiszélesedtek. Ugyanakkor sem a szocializáció politikai koncepciójában, sem intézményrendszerének struktúrájában nem következtek be alapvető változások. Így a felnövekvő nemzedékek továbbra sem tudják megtanulni a közösségi érdekérvényesítési formákat, a konfliktusok demokratikus kezelését. Ezt az altípusát konfliktuskerülő politikai szocializációnak nevezhetjük, mivel a gyakorlatban a konfliktusok kerülésére, illetve hic et nunc hátrítására irányul. A szocializációban az egyéneknek magukra utalva kell megtanulniuk azokat a nem nyilvános, de hallgatólagosan tudomásul vett társadalmi játékszabályokat, amelyekkel érvényesíteni tudják egyéni érdekeiket, és ezeket a szabályokat nem kapcsolhatják össze kielégítően az intézményesen közvetített szabályokkal. Ebben a gyakorlatban szükségszerűen termelődnek ki olyan konfliktusok, amelyeket nem lehet intézményesen kezelni, és amelyek nem vagy csak esetlegesen érik el a nyilvánosság szféráját.

A politikai szocializációs modell rendszerspecifikussága a következőkben ragadható meg:

1) Az intézményes és a nem intézményes folyamatok elkülönülnek egymástól. Míg a fejlett polgári társadalmak politikai

szocializációjáról nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a történelmi fejlődés eredményeként elkülönült az általános szocializációtól, tehát „alulról” építkezett, addig az itteni politikai szocializáció két „irányból” tette ezt: egyrészt egy központilag kigondolt, az állampolgárok politikai magatartására vonatkozó, intézményesen erőteljesen támogatott elvárásrendszer mentén szerveződött, másrészt – az általános szocializáció szerves részeként – különböző reakciók mentén.

2) A hivatalos és a nem hivatalos szocializáció kettősségében az utóbbit a tényleges társadalmi gyakorlat hatásai alakítják. A nem hivatalos szocializációhoz tartoznak a hivatalos ideológia által nem (vagy nem adekvátan) értelmezett társadalmi jelenségekre való reagálások. Ezekhez a hivatalos szocializáló intézmények vagy nem kínálnak reagálásmintákat, mivel maguk a jelenségek is hiányoznak az ideológiailag megfogalmazott társadalomképből, vagy kínálnak ugyan ilyeneket, de ezekkel az érintettek nem tudnak azonosulni, mivel nem érzik autentikusnak a jelenségek ideológiai értelmezését.

3) A nem intézményes szocializációs folyamatok abban az értelemben autonómabbak, mint az intézményesek, hogy a társadalmi jelenségek értékelését, illetve az egyének és a csoportok gyakorlatát ezek érdekei határozzák meg. Az önvédelmi, illetve az egyéni érdekérvényesítési mechanizmusokat elsősorban a nem intézményes szocializációban lehet elsajátítani.

4) Az intézményes érdekérvényesítési mechanizmusok kiépületlensége és a meglévők működési zavarai miatt a nem hivatalos szocializációs folyamatok sokszor rejtettek, hivatalosan nehezen megközelíthetők maradnak.

5) A makroszinten szervezett, politikailag irányított és centralisztikusan működő szocializáló intézmények: az iskola-rendszer, a tömegkommunikációs eszközök, az ifjúsági szervezetek a kívánatosnak tekintett politikai identitásból kiinduló, normatív szocializációs modell kizárólagos szolgálatában állnak.

6) A politikai szocializáció ideológiai koncepciója nem az egyes emberből indul ki, hanem egy normatívnak tekintett közösségfogalomból dedukált, elvont embertípusból.

7) Ez a koncepció nem annyira a jelenből kiindulva próbálja értelmezni a jövőt, mint inkább a jövőből kiindulva a jelent.

8) A politikai szocializációs modell alapvetően a folyamatok egyirányúságával, fentről való meghatározottságával számol, és kevésbé veszi figyelembe az egyének autonómiáját és a személyiség „önkidalgozódását”, tehát az egyén közreműködését saját szocializációjában. Ezért amikor a politikai gyakorlatban valamilyen ok miatt mégis szembe kell nézni a szándékoltól eltérő szocializációs következményekkel, a hivatalos szocializáló intézmények hajlamosak arra, hogy valamiféle devianciát lássanak bennük.

9) Mivel az egyének is el akarják kerülni, hogy deviánsoknak minősítsék őket, maguk is törekednek arra, hogy elválasszák egymástól nyilvános és nem nyilvános, hivatalos és nem hivatalos magatartásukat.

A politikai szocializáció diszfunkcionális vonásai részben ideológiai modelljének és gyakorlatának a meg nem feleléséből következnek. Ezzel függ össze, hogy a privát és a hivatalos - intézményes szocializáció nem kapcsolódik össze egymással. Ezért a tapasztalati és a tapasztalatokon túli világra vonatkozó értékek elválnak egymástól, vagy éppen ellentétbe kerülnek egymással. A hivatalosan közvetített értékek tehát ki vannak téve a devalválódás veszélyének.

A politika sokszor jól - rosszul megtanult verbalitásokban, a mindennapi tevékenységtől elkülönülő világként képeződik le. A szocializációban a politikai és a nem politikai identitás egymástól elkülönülten szerveződik. A politikai identitás gyakran inkonzisztens, mítikus elemekből épül fel.

Az egyének a privát és a nyilvános szféra elkülönülését a társadalmi valóság természetadta kettősségeként élik meg. Az ebből adódó konfliktusok kezelésére a szocializáló intézmények mindenekelőtt a konformitást kínálják fel. A politikai szocializáció működési zavarai hozzájárulnak a privatizáció felértékelődéséhez, az intézményesen felkínált magatartásminták elutasításához, és az ezeken kívül esők vonzóbbá válásához.

Végül érinteni kell azt a kérdést, amit a funkcionalitás - diszfunkcionalitás problémája óhatatlanul felvet,

hogy tudniillik mikor tekinthető sikeresnek a politikai szocializáció. A politikai szocializáció kutatását pragmatikus szükségletek hívták életre. A kutatások általában fel is vállalják a politikai szocializáció minősítését. Ha azonban választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy egy társadalomban mennyire sikeres a politikai szocializáció, olyan ellentmondásokba ütközünk, amelyek – úgy tűnik – szükségszerűen következnek a politikai szocializációból. Ezek közül a következőket emelném ki:

1) Mivel a politikai szocializációban az egyének és a politika közötti interakciók meghatározott társadalmi környezetben és meghatározott társadalmi közvetítéssel zajlanak, az alapvető ellentmondás az, hogy nem feltétlenül esnek egybe az „aktorok” érdekei. A politikai szocializáció „sikeressége” tehát mást jelent a politikai hatalom, a társadalom tagjai és a társadalom egésze szempontjából. Amit az egyik sikernek könyvel el, azt a másik kudarcnak tarthatja.

2) A politikai szocializáció folyamat-jellegéből következően az „eredményeket” valamennyi aktor szempontjából értékelhetjük rövid távon, a jelenhez közeli idősíkon, a pillanatnyilag belátható érdekeknek megfelelően, de értékelhetjük hosszú távon is, a távolabbi érdekek függvényében. És mivel a hatások nem statikusak és hosszú távon mást eredményeznek, mint rövid távon, könnyen előfordulhat, hogy ami rövid távon sikernek számít, hosszú távon a nélkülözhetetlen változások akadályává,

tehát diszfunkcionálissá válik, illetve a politikai rendszer, a társadalom, ez egyén válságába torkollik.

3) A társadalomban bekövetkező fordulatok, válságok felboríthatják a politikai szocializáció adott modelljét. Ugyanígy, az egyén életében bekövetkező fordulatok, válságok alapvető értékrend- és magatartásváltozásokhoz vezethetnek.

4) A politikai szocializációban bennerejlik egy normatív és egy funkcionális értelmezés lehetősége. Az előbbi azt tartaná kívánatosnak, ha a szocializáció nemcsak a réteg- és csoportmeghatározásokat, illetve a politikai rendszer általi meghatározottságokat közvetítené, hanem az egyén szabad önmegvalósításának a folyamata is lenne. A normatív értelmezés elsősorban a társadalomtudományok nézőpontjából fogalmazódik meg. A funkcionális értelmezés nem az egyes emberből, hanem az adott viszonyokból indul ki. A politikai szocializációtól elsősorban azt várja el, hogy a stabilitás, a válságok elkerülésének az eszköze legyen. Ez az értelmezés elsősorban a politikai hatalom nézőpontjából fogalmazódik meg. A két értelmezés nem feltétlenül esik egybe, sőt, akár teljesen ellentétes is lehet egymással.

Nyilvánvaló, hogy a politikai szocializációban rejlő ellentmondások különböző mértékben érvényesülnek az egyes társadalmakban, a politikai berendezkedéstől, a történelmi örökségtől és a politikai kultúrától függően. Az is nyilvánvaló, hogy a politikai szocializációs rendszer annál sikeresebb, minél

kisebbség az ellentmondások az „aktorok” érdekei között; minél kevésbé kumulálódnak a szocializációs hatások bumeráng-effektussá; minél inkább bele vannak építve a konfliktusok kezelésének, a válságok megoldásának a mechanizmusai, és minél kevésbé zárja ki egymást az ember önmegvalósítása és a politikai rendszer továbbörökítése.

A válságos nyolcvanas években a politikai szocializáció modelljének diszfunkcionális vonásai felerősödtek és láthatóakká váltak, az alapvető ellentmondások kiéleződtek. A politikai szocializáció kedvezőtlen következményei ma már égető társadalmi problémákat jelentenek, hiszen a szocializációban olyan fékek épülnek be az emberek magatartásába, amelyek pszichológiai oldalról válhatnak a társadalmi változások akadályává.

A politikai szocializáció kérdése azonban tágabb értelemben is aktuális. Ez az aktualitás a modern társadalmakban kialakult politizálási formák történelmi átalakulásával függ össze, és minden bizonnyal tudománytörténeti fordulatot is jelent a politikai szocializáció-kutatásokban. Olyan, alulról szerveződő, új típusú politikai törekvéseknek lehetünk tanúi, amelyek nem kimondottan politikai köntösben jelentkeznek.

A politizálás átértelmezése, az adott politizálási formák és intézmények elutasítása világjelenség. A nálunk még marginális, a fejlett polgári társadalmakban már erőteljesebb környezetvédelmi- és békemozgalmakban, a különböző társadalmi missziókban, a közösségi autonómia-törekvésekben, a helyi tár-

sadalom felértékelődésében egyaránt a hagyományos politizálási formáktól való elfordulás fejeződik ki. Nem kétséges, hogy ezek a közösségszervező erővel rendelkező törekvések a politikai szocializáció új formáit és tartalmát kínálják fel az egyéneknek. Értéktermelő folyamataikkal – akárcsak a hagyományos, a társadalom folyamatos megújulásának tartalmi és intézményi akadályait is újratermelő szocializációs mechanizmusokkal – a távlatokban is gondolkozó politikai hatalomnak és a társadalomtudománynak egyaránt folyamatosan számot kell vetnie.

F Ü G G E L É K

I. tábla

A gazdasági nehézségek megítélése a felnőtt lakosság körében

(százalékban)

	A gazdasági nehézségek		Nem tudja eldönteni	A kérdést nem kellett feltenni [★]	Összesen
	tartósak lesznek	átmenetiek lesznek			
1980 tavasza	21	54	5	20	100
1981 tavasza	20	49	9	22	100
1981 ősze	18	52	4	26	100
1982 tavasza	22	49	9	20	100
1982 ősze	25	55	6	14	100
1983 tavasza	28	50	7	15	100
1983 ősze	29	50	6	15	100
1984 tavasza	32	49	4	15	100
1984 ősze	35	48	6	11	100
1985 tavasza	32	50	6	13	101
1985 ősze	34	47	6	13	100
1986 tavasza	27	56	6	12	101

[★] A kérdést azoknak nem kellett feltenni, akik nem tudtak a gazdasági nehézségekről.

Forrás: Közvéleménykutatási eredmények gazdasági kérdésekről, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1986. Kézirat

II. tábla

Magyarország megítélése a nyugati országokhoz viszonyítva
a felnőtt lakosság körében

(százalékban)

	Magyarország		A Nyugat	
	á l l j o b b a n			
	1981.	1986.	1981.	1986.
- A munkához való jog	96	93		7
- A dolgozók érdekeinek védelme	93	89	7	11
- A gyermekek megfelelő felnevelésének lehetősége	98	87	2	13
- A társadalom erkölcsi színvonala	88	81	12	19
- A kulturált emberi kapcsolatok	82	78	18	22
- A családok kiegyensúlyozott élete	86	73	14	27
- Egyenlő esélyek az érvényesülésre	78	69	22	31
- A véleménynyilvánítás szabadsága	74	67	26	33
- Az egészségügyi ellátás színvonala	90	66	10	34
- A szabadidő mennyisége	58	46	42	54
- Szórakozási, pihenési lehetőség	59	44	41	56
- A pénz értékének állandósága	66	41	34	59
- A lakáshoz jutás lehetőségei	63	39	37	61
- Az árubőség	44	34	56	66
- Az emberek öltözködése	42	33	58	67
- A lakások szép berendezése	38	31	62	69
- Az anyagi jólét	46	29	54	71
- A külföldi utazások lehetősége	29	27	71	73
- A házimunka gépesítettsége	22	16	78	84

Forrás: Hann Endre – Vásárhelyi Mária: Ha a Nyugathoz mérjük magunkat...

Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1986. Kézirat

III. tábla

A politikával kapcsolatos fogalmak értékelésének faktorai
a 10-14 éves budapesti gyerekek körében

Faktorok	változók	faktor-súly
1. faktor Szervezeti – ideológiai elemek	– párt – munkásosztály – szocializmus – szakszervezet – miniszter	0,748 0,743 0,697 0,543 0,532
	– országgyűlés	0,478
2. faktor Iskolai – demonstratív elemek	– felvonulás – úttörőnyakkendő – társadalmi munka – vörös zászló	0,707 0,656 0,644 0,545
	– ünnepi beszéd	0,445
3. faktor A hatalom képviselői	– rendőrség – tanácselnök	0,608 0,593
	– párttitkár	0,482
4. faktor A politika általában	– politika – politikus	0,708 0,612
	– sztrájk – tüntetés	0,725 0,708
5. faktor Konfrontációs elemek	– pénz – forradalom	0,487 0,479
	– király – kapitalizmus – Isten	0,752 0,674 0,567
7. faktor Katonaság	– katonaság	0,559
8. faktor Nemzeti szimbólumok	– magyar himnusz – piros-fehér-zöld zászló	0,759 0,704

Forrás: Szabó Ildikó – Csepeli György: Nemzet és politika a
10-14 éves gyerekek gondolkodásában

Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Tömegkommunikációs
Kutatóközpont, 1984/4.

J E G Y Z E T E K

- (1) Durkheim, Emile: **Nevelés és szociológia**, Tankönyvkiadó, 1980. 236. oldal.
- (2) Percheron, Annick: **L'univers politique des enfants**. Fondation Nationale des Sciences Politiques - Armand Colin, Párizs, 1974. 14. oldal. Percheron elméletkritikai megjegyzésének Durkheimre vonatkozó részeit nem fogadta el Cot és Mounier, azt állítván, hogy Percheron pszichológiai alapon utasítja el Durkheim koncepcióját, és társadalmi meghatározottságából kiragadott individuumként kezeli a gyereket. Én úgy vélem, hogy Percheron csak a durkheimi kiindulópontból adódó korlátokat utasítja el. Percheron - maga is a szocializáció empirikus szociológiai kutatója lévén - természetesen nem vonja kétségbe, hogy a szocializáció szociológiai szemlélete is többek között éppen a durkheimi örökségnek köszönhető az amerikai szociológiában is. Lásd Cot, Jean-Pierre - Mounier, Jean-Pierre: **Pour une sociologie politique**, Seuil, Párizs, 1974. A franciaországi szocializáció-értelmezések marxista szempontú kritikai elemzését lásd dr. Szigeti Péter **Politikai szocializáció-koncepciók - francia kutatóknál** című tanulmányában, kézirat, 1983.
- (3) Richard E. Dawson és Kenneth Prewitt ugyancsak hangsúlyozza, hogy a politikai tanulásban azoknak a tartalmaknak is jelentőségük van, amelyek nem kifejezetten politikai jellegűek, de hatást gyakorolhatnak a későbbi attitűdökre. Dawson, R.E. - Prewitt, K.: **Political Socialization**, Boston, Little Brown Company, 1969.
- (4) Percheron, A.: i.mű 31.old.
- (5) Percheron, A.: i.mű 31.old.

- (6) Percheron, A.: i.mű 2-3.old.
- (7) Percheron, a.: i.mű 6-7.old.
- (8) Jean-G. Padioleau 1970-ben azt írja, hogy az amerikai politikai szocializáció-kutatások „a rendszer rightness-ét hangsúlyozva táplálják azt az érzést, hogy nincs sürgető szükség a változásra”, aminek ellentmond az amerikai fiatalok mozgolódása. Padioleau, J.-G.: Études de socialisation politique, *Revue française de Sociologie*, 1970. XI. Váriné Szilágyi Ibolya a szocializáció szociálpszichológiai kutatásait áttekintve a szükségletek és képességek dinamikájából, az emberi individuum társadalmi természetéből s a gyakorlati és a szellemi tevékenység összefonódásából kiindulva kérdőjelezi meg a meglévő társadalmi feltételekhez való passzív alkalmazkodás modelljét. Váriné Szilágyi Ibolya: A „szocializáció” pszichológiai kutatásának néhány elvi és módszerbeli kérdése. In: *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, 1976. 291-319.oldal.
- (9) Itt a társadalomtörténeti szempontok viszonylagos hangsúlytalanságára gondolok. A fejlődéslélektani megközelítések (például Piaget) természetesen építenek egyfajta történetiségre, a személyiség fejlődéstörténetére, a tudásszociológiaiak pedig (például Berger – Luckmann) ontológiai értelemben történetiek. (A kultúranropológiában a történetiség egyenlő a jelennel.) Jó példa a történeti szemlélet érvényesülésére A. Percheron említett könyve, és tény, hogy a nyolcvanas évek eleje óta mindinkább szaporodó nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban egyre inkább érvényesülnek a történeti szempontok.
- (10) A „történeti régió” kifejezést abban az értelemben használok, ahogy Szűcs Jenő fejtette ki őket. Az általa leírt fejlődési típusoknak minden bizonnyal a politikai szocializáció három, történetileg elkülönülő modellje felel meg. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető, 1983.

- (11) „... a véleménynyilvánítói magatartás nem közvetlenül a társadalmi – demográfiai sajátosságoktól függ, hanem elsősorban az emberek tényleges politikai tevékenységétől, aktivitásától”, írja Angelusz Róbert és S.Molnár Edit A közvéleménykutatás néhány ismeretelméleti – módszertani problémája című tanulmányában. In: **Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon**, Akadémia Kiadó, Budapest, 1976. 29. oldal
- (12) Ez a probléma része az intézményesülés és a társadalmi változások közötti összefüggések általános problémájának. Lásd erről Kulcsár Kálmán **A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon** című tanulmányát, Társadalomkutatás, 1983/1.
- (13) Itt az Osztrák – Magyar Monarchia, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a Szálasi-féle nyilaskeresztes uralom, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, az 1956-os események, illetve az 1957-től napjainkig tartó korszak politikai értékrendjében meglévő különbségekre gondolok.
- (14) Az úgynevezett primitív társadalmakban vagy a történelem bizonyos korszakaiban természetesen a pusztá reprodukcióra vagy az ezt alig meghaladó változásokra is találunk példát.
- (15) Jól mutatja ezt például az a tény, hogy Magyarországon a dzsentroid értékrend több eleme a mai napig tovább él.
- (16) Szabó Miklós: **Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében**, Medvetánc, 1984/4.–1985/1. 50. oldal. Szabó Miklós elemzi azt az ellentmondást, ami abból adódott, hogy a modernizációs program által felkínált jövő arról, hogy a vas és acél országa leszünk (bár nincs vasunk) összeütközött a földműves nemzet-tudattal, hogy a magas sikértartalmú búza országa vagyunk.

- (17) Nagyon érdekes ebből a szempontból, hogy az „antikapitalista szocializmuskép” a mai napig erőteljesen él a társadalmi tudatban. Ebben a képben a szocializmusnak a kapitalizmustól való másságán (a magántulajdon és a vallás megszüntetésén) van a hangsúly. (Ugyanakkor ez a kép nem koherens: belefér a szocializmus hagyományos – a munkásosztálynak a párt vezetésével megvalósuló diktatúrájára utaló –, valamint reformpárti szemléletének néhány eleme is.) Ez a szocializmuskép a párttagok 48 és a pártonkívüliek 33 százalékára volt jellemző. A korábban hangsúlyozott ideológiai elemek tehát tovább élnek a társadalmi tudat „geológiai mélyrétegeiben” (a vizsgálat szerint elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében). Nagy Lajos Géza – Gombár Csaba – Vágó Judit: **A párttagság szocializmusképe. Egy empirikus kutatás tanulságai.** Tömegkommunikációs Kutatóközpont, sokszorosított anyag, 1984.
- (18) Bihari Mihály írja az érdekek politikai tartalmáról, hogy „az érdekek olyan személyiségi elem, amely a legközvetlenebbül határozza meg az egyének, csoportok politikai gondolkodását és magatartását. Ezért is tekintjük az érdeket a legpolitikusabb tartalmú és jelentőségű személyiségi összetevőnek”. Az érdektanszformációs mechanizmusokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „ha nincs biztosítva a politikai rendszerben az érdekek csoport- és rétegérdekké és politikai akarattá integrálódása, ha az érdekinTEGRÁLÓDÁS és -kifejeződés intézményi keretei csökevényesek, akkor a politikai irányítás kénytelen a pusztán gazdasági szolidaritásérzés formájában megjelenő, gyorsan változó, nem is kellően tudatosodott egyéni és szűk csoportérdekeket elérni, követni, arra rátapadni. Ez a politikai irányítás túlzottan extenzív kiterjedését vonja maga után...” Bihari Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia. In: **Politika és politikatudomány** (szerk.: Bihari Mihály), Gondolat, 1982. 565. és 575. oldal

- (19) Berger, Peter R. – Luckmann, Thomas: **A valóság társadalmi megformálása, Tudésszociológiai tanulmány, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan, 1975.**
- (20) Magyarul is megjelent például Bjelich és Pantelejev, két egykori növendék könyve a huszas évek „Skid”-jéről **Skid vagy a csavargók köztársasága** címmel, Árkádia, Budapest, évszám nélkül (valószínűleg 1946-ban)
- (21) Jól érzékelteti ezt Révai József egyik beszéde, amelyből kiderül, hogy a makarenkoi autonómiát már 1948-ban az ifjúság rendre, munkára, fegyelemre való önnnevelésével (tehát a katonai – végrehajtói erények kialakításával) azonosítja: „Makarenko pedagógiai elveiben is igen fontos szerepe van az autonómiának, az ifjúság rendre, munkára, fegyelemre való önnnevelésének. De aki gondosan elolvasta Makarenko könyvét, nem fedezhet fel benne anarchista magatartást. Makarenkonál állandóan jelen van az egész szovjet társadalom és a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezető szerepe. Makarenkonál senkinek nem juthatott eszébe holmi kívülről jövő fenyegettetésről beszélni, amellyel szemben Makarenko telepe minden tagjának kötelessége 'védelmezni' azt a közösséget.” Révai József: A NÉKOSZ helyzete és feladatai, Beszéd a NÉKOSZ kommunista aktíváján, 1948. szeptember 21-én. In: **Jövőnk: a fiatalok. Pártunk vezetői az ifjúságról**, Szikra 1950. 104. oldal
- (22) A politikai érzelmek túlértékelése a paternalizmus jellegzetes megnyilvánulása, amely mögött az érzelmi legitimálódás szükségletét és a központi vezérlés biztosításának az igényét egyaránt felfedezhetjük. Az amerikai empirikus szocializáció-kutatásokból ismeretes, hogy a politikához való, alapvetően érzelmi viszony a 12-14 éves kor előtt jellemzi a gyerekeket, és érzelmi identifikációjuk a hatalmat lent és fent képviselő személyekre, a rendőrré és az elnökre,

valamint a politikai szimbólumokra, például a zászlóra vonatkozik. Ebben a korban nagy szerepe van a perszonalizációnak a politika érzékelésében (Greenstein, F.I.; **Children and Politics**, New Haven, Yale University Press, 1965. és Hess, R.D. és Torney, J.V.: **The Development of political attitudes in children, 1.mű**). A politikai konceptualizálás a serdülőkorban válik erőteljessé (Adelson és munkatársai: **The Growth of political ideas in adolescence: the sense of community**, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966. 4.).

- (23) Ez összhangban volt a korabeli szovjet felfogással. A módszertani szaktekintélynek számító Karcov például azt írja, hogy „a történelemtudomány a bolsevik előrelátás eszköze, és a történelemtanítás vezéreszméje a szovjet patriotizmus”, „mert az igazi kommunista – a hazafi mintaképe”. Karcov: **A történelemtanítás módszertana az alsó osztályokban**, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951. 12., 2. és 30.old. Az MDP II. kongresszusa után a közoktatásügyi minisztérium módszertani levelében a szocialista hazafiságra nevelésben jelölte meg a történelemtanítás „legsajátosabb” feladatát. Az új típusú hazafiság összekapcsolódott az egyéni és közérdekek viszonyáról vallott nézetekkel: „(a hazafiság) aktív törekvés arra, hogy saját tevékenységét alárendelje a haza felemelkedéséért és a kommunizmus győzelméért folytatott harc érdekeinek. Jellemző a szovjet hazafiságra, hogy mindenkinek egyéni érdeke összeforr az egész szovjet nép összességének érdekeivel.” Sztrazsev, A.J.: Szovjet hazafiságra nevelés a történelemórák keretében. In: **Az eszmei és politikai nevelés szerepe a történelemtanításban**, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1950. 31. oldal
- (24) Szabenyi Péter idéz erre néhány példát korabeli tanfelügyelői jegyzőkönyvek¹ből: „Colbert rendszerének ismertetése kitűnő alkalmat ad a tervgazdálkodás célszerű szempontjainak megismerteté-

sére." „Az óra legnagyobb hibája az volt, hogy bár a tárgyalta anyag rész (a magyar parasztság vándormozgalma a XVIII. században) erre nagyszerű lehetőségeket adott, a tanár nem aktualizálta az anyagot a klerikális reakció mai kérdéseire." „László és Kálmán külpolitikáját a modern imperializmussal kellett volna összevetni" stb. Szabenyi Péter: *Feladatok, módszerek, eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*, Tankönyvkiadó, 1970. 176-177. oldal

Bár az 1954-es – a közoktatás helyzetéről és feladatairól szóló – párthatározat már előírta, hogy az új tanterv „adjon segítséget a vulgáris – szemantikusan tárgyalási mód, az erkölcseket aktualizálás és az üres átpolitikálás leküzdésére", és „nemzeti kultúránk értékeinek fokozottabb megbecsülését" sürgette, ezt a problémát – amint Szabenyi Péter elemzéséből is kitűnik – nem oldotta meg márcól-holnapra. Szabenyi Péter: *i.m.ű* 186-187. oldal

- (25) Szabenyi Péter: *i.m.ű* 183. oldal
- (26) „A tanulók hiányos eszmei világára bízni ... fontos következtetéseket, amiket az előadó tanárnak kellene kifejtenie, roppant káros eljárás!" – idézi az ezzel kapcsolatos állásfoglalást Szabenyi Péter a *Köznevelés* 1950. 22-23. számából. A pedagógusi önállóság nagymértékű korlátozása mellett groteszknak tűnik a már említett Karcov-könyv belső borítóján az olvasókhöz szóló felhívás, hogy észrevételeiket, megjegyzéseiket küldjék be a kiadónak.
- (27) A túlszabályozással összefüggésben érdekesen illusztrálja ezt a következő példa. A képzőművészeti ábrázolások felhasználásáról Karcov kifejti, hogy nem minden műalkotást lehet bemutatni a tanulóknak, mert a „művészeti megvilágítás nem mindig egyezik a történetíró szerinti beállítással és nem is mindig helyes." „Ezért a reakciós történeti sze-

mélyek esetében úgy járunk el helyesen, ha karikatúrákat mutatunk be róluk, mint például Kolcsakról, Gyenyikinről stb. De ezekben az esetekben a gyermekek előtt mindig rá kell mutatni arra, hogy a kép karikatúra (az illetőt nevetséges alakban ábrázolták), és nem igazi arckép. Így előszóval, élethű szemléltető-eszközökkel mutatja be a tanító a gyermekeknek a múlt és a jelen élő embereit (a korábbiakban Szuvorov, Lenin, Sztálin és Sztahanov képzőművészeti ábrázolásairól volt szó), élettél telíti, megeleveníti a történelmet..." Karcov, i.m.ú 152-153. oldal

- (28) Pankratova írja, hogy „a történelemtudomány a politikai befolyás hatalmas eszköze”, amelynek a segítségével ki kell alakítani a következő jellemvonásokat: „a férfiasságot és alhatatosságot, a bátorságot és a vakmerőséget, a becsülte-
tességet és nemes gondolkodást, hazájának lángoló szeretetét és ellenségeinek izzó gyűlöletét”. Pankratova, A.M.: Az eszmei és politikai nevelés szerepe a történelemtanításban. In: Az eszmei és politikai nevelés szerepe a történelemtanításban, 27-28. oldal

Megváltozott az embereszmény az úttörőmozgalomban is. Az úttörőmozgalom első pontja 1946-ban még úgy szólt, hogy „Az úttörő szabad hazában, szabad emberek között, szabad emberként akar élni.” Az ezt felváltó új pontokban már „a heteronóm erkölcs parancsának adott prioritás” érvényesül: ezek már a szorgalmas tanulásra, fegyelemre, a felnőttek tiszteletére szólítanak fel. Kimaradt az a pont is, hogy az úttörő „tudását megosztja másokkal”. „Nem tudom ezt máshogy értékelni, mint az öncélú individualista tanulás legitimálását egy közhasznú, szolidáris tanulás kárára” – írja Trencsényi László. Idézi az Úttörővezető 1948/12. számát, amely már az önkéntesség elvét bírálta, az 1949. 7-8. számból pedig kiderül, hogy az osztályfőnöki értekezlet anyaga szerint a tevékenységrendszer minden elemét „alá kell ren-

delni a jótanulásnak", és az örsön kívül minden más közösségi forma illegális. Ugyanitt helyeslik a szakkörök megszüntetését is. **Trencsényi László: Az úttörőmozgalom szorgalmasan tanul, de nem osztja meg másokkal a tudását. Történelem a 12 pontban, Ifjúsági Szemle, 1985/4. 83-85. oldal**

- (29) **Trencsényi L.: 1.mű 84. oldal**
- (30) Szemléletesen illusztrálják ezt azok az önéletrajzok, amelyeket Mohay Tamás közölt **Káderanyag lezárva** címmel a **Valóság** 1984/9. számában; a **Sík Endre – Tausz Katalin** által közölt dokumentumok: **Töredékek egy községi irattárból 1950-1967**, **Valóság** 1986/1; valamint **Magyar Bálint** dokumentum-szociográfiája: **Dunaapáti 1944-1948**. Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutató Intézet 1986.
- (31) **Kovalcsik József** a **csasztuskáról** írott tanulmányában mutatja be ennek a mechanizmusát. Tanulmányából kiderül, hogy a kulturagitációs munkának közvetlen munkaerőkölc-s-nemesítő hatást tulajdonítottak, és közvetlenül a gazdasági eredmények javulását várták tőle. „Bölcskén például a rigmusbrigádok hatására emelkedett a tojásbegyűjtés eredménye” – idéz egy korabeli előadásból. **Kovalcsik József: Rigmusköltészet – csasztuska (1950-1953)**, **Valóság**, 1986/3.
- (32) „A 49-es határozat kifejezetten depolitizálja a mozgalmat, álláspontja szerint a politikai hitvallás egyedül az iskolai szorgalomhoz és megatartáshoz való viszonyban mérhető” – írja **Trencsényi László**. Idéz egy 1952-es elméleti munkából, amely szerint „**hogyan nincs jobb iskola az önállóságnál, ez ellenséges megfogalmazás; ilyen értelmű diákautonómia anarchista, burzsoá**”. **Trencsényi L.: 1.mű 86. oldal**

- (33) Terestyéni Tamás az 1952-es Szabad Népet elemezve állapította meg, hogy a vizsgált cikkekben a politikai fogalmak „a hatalommal, a vezetéssel, a hatalom gazdasági megszilárdításával és védelmével állnak közvetlen összefüggésben. Az 1952-es anyagból szinte teljesen hiányoznak az olyan jelentésszótárak, amelyek a lakosság életszínvonalára, szociális helyzetére, a bérekre és az árakra, a lakáskérdésre stb. vonatkoznának.” Ennek az az oka, hogy azok a szavak, amelyeket ezekbe lehetne sorolni, „a sajtóhasználatban sajátosan átértelmeződnek: jelentésükből kiemelkedik az, ami a politikai hatalommal, a politikai harcokkal közvetlen összefüggésbe hozható, és eközben eredeti lényegük a háttérbe szorul, szinte jelentőségét veszítve.” A jelentésszótárak a „harc” jelentésszótárnak rendeződnek alá. Terestyéni Tamás: A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. In: *Az információtól a közéletig*, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 89-91. oldal
- (34) Kovalcsik József írja, hogy „egy-egy vállalati rendezvény után a ‚helytelenül táncoló’ dolgozót még felelősségre is vonták, s személyi megítélésében (káderlapjában) is nyomot hagyott táncstílusa, mint jellemhiba vagy esetleg gyanús politikai magatartás kifejeződése.” Kovalcsik J.: *1.mű* 69. oldal
- (35) Terestyéni Tamás írja említett tanulmányában, hogy az 1952-es Szabad Nép cikkeinek politikai fogalmaiból felrajzolható tranzitív modellben a vezetettek, a nép részéről csak egyetlen visszacsatolás létezett a vezetők és a politikai hatalom irányában, ez pedig a pozitív érzelem volt. Terestyéni T.: *1.mű* 93. oldal
- (36) Itt csak utalnék a magyar (és általában a közép-európai) politikai kultúra Bibó István által elemzett deformálódására, amely mintegy szociálpszichológiailag tette lehetővé a

politikai szocializáció közvetlen modelljének a bevezetését. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről című műve I. könyvében a Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása című fejezet, In: **Válogatott tanulmányok** (szerk.: Huszár Tibor) I-III., Magvető, 1986.

- (37) Huszár Tibor elemzi történetileg és szociológiailag a munkaerőkör alakulását 1945 után. 1948-cal kezdődően a munkásmagatartások megítélésében előtérbe kerültek az erkölcsi szempontok, mégpedig a bizalmatlanságon, gyanakváson alapuló politikai gyakorlatnak alárendelődő erkölcsi szempontok. Ebben a megközelítésben a munkások erkölcsi és politikai negativitások hordozóiként jelentek meg (megsértik a munkafegyelmet, lazsálnak, szimulálnak, terv-bűncselekményeket követnek el, munkahelyet változtatnak, sőt megnyitják az ellenség előtt a „tömeges bér- és normacsallások frontját”). Ezeket a megnyilvánulásokat a politikai és a jogi gyakorlat bűncselekményekként kezelte, és kíméletlenül büntette. Másrészt ők voltak „a munka rendjének lovagjai”, naponta olvashatták, hogy övék a gyár és az ország, „a munka becsület és dicsőség dolga”. A valóság és a szavak kettősségét lereagáló „sérelemi tudatot” tovább mélyítette az 1951-ben életbe lépő Munka Törvénykönyve, amely korlátozta a munkahelyváltogatás jogát, és büntette az „önkényes kilépéseket”. Huszár Tibor: **Adalékok a munkaerőkör történetéhez és szociológiájához**, Szociológiai Füzetek, Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya, 1980/19.

- (38) Itt nem pusztán a direkt politikai szocializáció nyilvánvaló csődjét is jelentő 1956-os eseményekre gondolok, hanem arra is, hogy ekkor kétszázezren hagyták el az országot, és ezek többsége fiatal volt, köztük 50 ezer 18 éven aluli fiatal. Lásd: **A nemzet részei**. Gosztonyi János, a Magyarok Világszövetsége válaszolt az Ifjúsági Szemle kérdéseire és Nagy Kázmér: **Gondolatok a nyugati magyar ifjúságról**, Ifjúsági Szemle, 1985/1.

- (39) Mivel az olyan alapvető szocializáló intézmények, mint az iskola és a család nem vállalták fel annak elősegítését, hogy az új generációk politikai szocializációjában feldolgozódjanak az ötvenes évek eseményei és továbbadódjanak a szocializátorok személyes élményei, ezek közvetítésében (és így a közelmúlt és a jelen értelmezésében) hallatlan jelentőségre tettek szert az emberek nagy csoportjaihoz eljutó filmek. A filmek egyfajta nyilvánosságot teremtettek a múlthoz való viszonyban. Eszközeik, nyelvük, ábrázolásmódjuk lehetővé tette, hogy olyan extenzív és intenzív totalitással idézzék fel az ötvenes éveket, amelyek mintegy kvázi tapasztalati bázisul szolgálhattak. Ugyanakkor a filmművészetnek mint szocializáló tényezőnek a bizonyos fokú kizárólagossága és túlértékelődése ezen a téren egyúttal a szocializáló ágensek kiegyensúlyozatlan működését, esetenkénti egyoldalú funkcionális túlterhelését is illusztrálja.
- (40) Ezt a folyamatot kulturális és kultúrpolitikai szempontból elemzi Lázár Guy **A nyugati tömegkultúra hazai recepciója és az ideológia** című tanulmányában. Kultúra és közösség, 1984/3.
- (41) Terestyéni Tamás az Ifjúsági Magazin és a Magyar Ifjúság tíz évfolyamát tartalomelemmezte 1965-től kezdődően. Ebben az elemzésben írja az Ifjúsági Magazinról, hogy „több számon keresztül folytatott sorozata a hetvenes évek legelején (...) akörül forog, hogy lehet-e a szocializmust építeni hosszú hajjal.” Idézi a lap egyik megállapítását is, hogy „öntudatos munkásfiatal nem növeszt hosszú hajjat”. A korábbi évfolyamokat ugyanez a hangvétel jellemezte. Egyfelől a tolerancia is úgy fogalmazódik meg, hogy „a beat nem reakció”, másfelől a „huligánt” is úgy jellemzik, mint akinek „mindene a nyugati zene és tánc”. Terestyéni Tamás: **Popkultúrával kapcsolatos tartalmak az ifjúsági sajtóban**, ILV

Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat, 1982. Lásd még erről Sebők János: **Magya-rock I. 1958-1973.** című könyvét, Zeneműkiadó, 1983.

- (42) Az intézményesülési törekvésekre való hatalmi – politikai reagálásokat jól illusztrálják a beat- és rock-zenekarok létevel, szerepléseivel, a hivatalos tömegkultúrába való bekerülésével kapcsolatos konfliktusok, az Illés zenekartól a Piramison át a Beatricéig. Ezeket a „centrumból” (hang-
lemezgyár, tömegkommunikációs eszközök, a fellépéseket engedélyező szervek stb.) kiinduló reagálásokat az iskola (és gyakran a család is) átveszi. „Az önmagáért való tiltás értelmetlen dolog, ezért az együttest és szimbólumát minősítik és az értékelést ideológiával támasztják alá a pedagógusok. Ettől az értékelő momentumtól válik gyakran ügyé, politikai színezetűvé a dolog. A tanulók által kedvelt jelenség így politikai kontextusba kerül. Csakhogy a gyerekek nem a zenekart, hanem a minősítő véleményt és a felkínált alternatív értékeket utasítják el” – írja Zétényi Zoltán **Vetélytárs-e a rockzenész? A popzene szocializációs vonatkozásai** című tanulmányában, amelyben többek között az együttesekhez írt rajongói levelek elemzésére támaszkodik. Pedagógiai Szemle, 1986. március, 258. oldal
- (43) Terestyéni Judit és Dögei Ilona 1978-ban nyitott kérdéssel is vizsgálta a 14-30 évesek körében, hogy mely országokat tartanak a Szovjetunió II. világháborús szövetségeseinek. A megkérdezettek 19 százaléka mondta magától, hogy Magyarország a Szovjetunió szövetségese volt. Terestyéni Judit – Dögei Ilona: **A fiatalok és a Szovjetunió**, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, 1979. Kézirat.
- (44) Az ismereteket nélkülöző globális orientációk kizárólagossága – úgy gondolom – a szocializáció sajátos retardációja, megrekedése egy korai szinten. A kifejezést Annick Percheron

L'univers politique des enfants című könyvből vettem. Ő D. Easton nyomán beszél „a rendszer és a közösség iránti, alapvető politikai orientációkról” abban az értelemben, hogy ezek még a serdülőkor előtt szilárdan megalapozódnak. Ez a kifejezés jelöli ki, írja, „a politikai szocializáció terjedelmét és határait. Először a terjedelmet, mert (...) ezek a gyermeki elsajátítások képesek átfogni a politikai rendszer majdnem minden szintjét, de a határait is, mint-hogy úgy tűnik, hogy ezek az elsajátítások először a globális orientációkra korlátozódnak és érzelmi természetűek.”
A. Percheron: i.mű 8-9. oldal

- (45) Ezzel kapcsolatban utalnék Héthy Lajos – Makó Csaba **Munkás-megatartások és a gazdasági szervezet** című alapvető művére, Akadémia Kiadó, 1972. A társadalomirányítás közvetítési mechanizmusairól lásd Kolosi Tamás: **Társadalmi struktúra és szocializmus**, Kossuth Kiadó, 1974. Az érdekviszonyok és a demokrácia összefüggéseinek átfogó elemzését találjuk Bihari Mihály: **A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia** című tanulmányában, i.mű. Lásd még: Papp Zsolt: **Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusaik**, Szociológia, 1974/4., Pokol Béla: **Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben**, Társadalomtudományi Közlemények, 1985/1.
- (46) A Heti Világgazdaságban 1982. X. 2. és XII. 11. között megjelent vitacikkek.
- (47) Ez a folyamat (amely jelenleg gyakran még csak törekvésként artikulálódik) olyan társadalmi csoportokat érint, mint például a mozgássérültek, a környezetvédők, a városvédők, az alkoholisták és a kábítószerfogyasztók, a fogyatékos gyermekek szülei, a daganatos betegek stb. Új vonása, hogy bizonyos esetekben az egyház is kezdeményező szerepet vállal benne, például a kábítószerfogyasztó fiatalok érdekében.

- (48) Hankiss Elemér **Második társadalom?** című tanulmányában Pokol Béla az **Érdekképviselési szervek és a politikai rendszer reformlehetőségei** című kéziratban tanulmányából idéz néhány adatot. Eszerint Angliában 3000, Nyugat-Németországban 4600, Olaszországban 6000 országos érdekegyesület van, nálunk pedig 225. „Ha ebből egynek számítjuk a 60 orvosegyletet, amit a MTESZ fog össze, illetve a 39 országos sportegyesületet, akkor már száz alá süllyed ez a szám. Ezt azonban bátran tovább szűkíthetjük a 11, külföldi diákokat tömörítő egyesülettel, az egy-kétszáz tagot tömörítő művészeti egyesületekkel (például táncművész stb.), és így 20-25 olyan érdekképviselési szervünk, illetve egyesületünk marad, amelyek az érdekek politikai intézményesülésénél ma számba jöhetnek.” Lásd még: Pokol Béla: **Az érdekképviselési szervek a politikai akaratképzésben**, Társadalomtudományi közlemények, 1985/1. 70. oldal
- (49) Ennek a szocializáció tudásátadó mechanizmusait is befolyásoló működését a matematika-szakos egyetemi hallgatók oktatási reformtörekvéseivel kapcsolatban mutatta be egy esettanulmány. Bajomi Iván – Bruszt László – Tót Éva: **Fejtetőre állított világ. Avagy beleszólhatnak-e a diákok abba, hogy miként okítsák őket?** Kézirat, 1985.
- (50) A kifejezés Hankiss Elemér **Második társadalom?** című tanulmányából származik. Valóság, 1984/11.
- (51) Az utóbbi esetben nem egyszerűen a szűken vett politikai ideológiára gondolok, hanem a társadalmi nyilvánossághoz kötődő, a valóság változásaira reagáló, a közvéleményt kifejező és alakító értelmezésekre.
- (52) 1986-ban például már 72 város- és községcsépítő egyesületet tartott számon a Hazafias Népfront.

- (53) Csepeli György: Haza, hazafiság, nemzet. In: **Politizáló fiatalok** (szerk.: Bojti Ferenc), Zrínyi Kiadó 1985. 99. oldal
- (54) Az utóbbi években a család és az iskola viszonya lassan kezdett megváltozni. A családok, a szülők, az iskolán kívüli társadalom pozíciói megerősödtek az iskolával szemben, ugyanakkor az iskolának a civil társadalomtól való függősége is erősödött. A változást az iskolán kívüli és iskolán belüli tényezők egyaránt elősegítették. Így például az, hogy:
- a) általában erősödtek a társadalomban az emancipációs törekvések;
 - b) a hatalmi viszonyok áttételesebbé váltak, a politikai hatalom – beleértve ebbe azt a sajátos politikai hatalmat is, amivel az iskola rendelkezik – par excellence politikai jellege szűkebb területen nyilvánul meg;
 - c) az 1985-ös oktatási törvény kiterjesztette a szülők jogait az iskolával szemben;
 - d) az iskolai tudás szerepe csökkent a társadalmi felemelkedésben és általában az érvényesülésben, és a társadalmi gyakorlat mindinkább devalválja annak a tudásnak az értékét, amely az iskolában megszerezhető, és
 - e) az oktatásügy siralmas anyagi helyzete arra kényszeríti az iskolákat, hogy különböző szolgáltatások ellenében saját maguk hozzák magukat függő helyzetbe a szülők különböző csoportjaival szemben stb.
- (55) Pokol Béla: **A társadalmi innováció automatizmusai**, Valóság 1985/4. 36. oldal
- (56) Halász Gábor: **A nevelés elmélete és politikai szabályozása Magyarországon 1956-tól napjainkig: történeti elemzés**, Oktatáskutató Intézet, Kézirat 1986.

- (57) Szebenyi Péter az 1956 előtti időszakot a közvetlen politikai hatások korának nevezi. Majd – mint írja – „a 70-es évekig döntően a pedagógiai módszerek (persze, korántsem csak a tanítási módszerek), a metodika, a hogyan átalakulási folyamatáról volt szó, és a társadalomról legfeljebb csak mennyiségi vonatkozásban. (Lásd a tananyagcsökkentést!) A művelődési tartalom minőségi átalakulásának követelménye csak a 70-es évektől – döntően 1973-tól (...) – került napirendre. Sajnálatos, hogy a pedagógiai, metodikai és a tartalmi fejlesztés egymással párhuzamosan folyt, és csak néhány szerencsés esetben találkozott egymással.” Szebenyi Péter: **Az általános iskola fejlődésútja**, Pedagógiai Szemle 1985/10. 998. oldal
- (58) Jól illusztrálja ezt a felsőoktatásban a matematika szakos hallgatók tantervmódosítási akciójának kudarca. Bajomi Iván – Bruszt László – Tót Éva: **i.mű**
- (59) Lóránd Ferenc: **Az intézményi önállóság és a munkahelyi demokratizmus fejlesztése**, Pedagógiai Szemle 1986/3. 151. oldal
- (60) Svédországban ennek ellensúlyozására vezették be azt, hogy a gyerekek tegezzék a tanárokat.
- (61) A magyar pedagógiai szakirodalomban ma már eléggé egyöntetűnek látszik az a vélemény, hogy a magyar iskola fejlődését alapvetően az határozza meg, hogy az 1945 előtti herbertizmust máig nem haladta meg. Ennek lényege, hogy az iskola oktatótevékenysége és nem a gyerekek tevékenysége révén valósítja meg nevelési céljait. Az 1945 utáni reformtörekvések „alapjaiban tagadták a herberti örökségként ránkmaradt iskolát”, és „egy többdimenziós tevékenységrendszer mellett érveltek”. Az ismert okok miatt azonban nem a tanulóiskola alternatívája, a tevékenységiskola valósult

meg. „Ha tanulóiskola létezik, úgy a munkának is, a fegyelemnek is más a tartalma, mint pl. egy többcsatornás, többféle tevékenységet kínáló, több területen sikert és motivációt biztosító iskolában. (...) A tanuló- vagy oktatóiskola a saját kérlelhetetlen logikája szerint alapvetően aszimmetrikus viszonyra épül tanár és diák között. (...) A tanításban – tanulásban kialakult munkamegosztásbeli viszonyok (...) hatalmi viszonyokká lépnek elő. A diák az oktatóiskolában nem élheti meg a saját viszonyait, a saját tevékenysége vagy legalább azok egy része feletti érdemi uralom, érdemi rendelkezés – tehát a demokratizmus! – élményét, mivel nem rendelkezik kompetenciával azoknak a feltételeknek a meghatározásában és azoknak a folyamatoknak a megalkotásában, amelyek saját ismeretszerző folyamatait, illetve az ebben szerzett eredmények értékelését determinálják.” Loránd Ferenc: **Az iskola belső világa**, Pedagógiai Szemle 1985/10. 1.018-1.021. oldal

- (62) „Előáll az a paradox helyzet, hogy a tudatos és önkéntes fegyelem helyes és szocialista követelésével fellépő tanügyirányítás az iskolaigazgató és a pedagógusok személyes tekintélyétől és egyéb kvalitásaitól várja el a fegyelmet, mint olyan magatartást, amely a nevelőknek való feltétlen engedelmségben manifesztálódik. (...) A tanulóiskola vaslogikája kizárja ugyanis az autokratikus rendteremtés egyetlen lehetséges alternatíváját: a közösségi vagy – más szóval – demokratikus rendteremtést. Miért zárja ki? Azért, mert közösség csak ott jön létre, ahol munkaeszközként van rá szükség. A tanulóiskola egyoldalú tevékenységre: a tanári közlésre, zömmel frontális osztálymunkára és egyéni lecke-tanulásra, illetve -felmondásra épülő technológia jól megvan közösség nélkül is.” Loránd Ferenc: **Az iskola belső világa**, Pedagógiai Szemle, 1985/10. 1.021. oldal

Itt érdemes megemlíteni Vajdai Teréz középiskolások körében végzett vizsgálatát is, amelyből kiderült, hogy „a gyerekek többsége nem is tudja megfogalmazni döntési lehetőségeinek körét”. Ugyanakkor a tanulók 40 százaléka számolt be az igazi közösségi élmény hiányáról. Vajdai Teréz: A nevelés kettsége. In: **KISZ – ifjúság – társadalom** (szerk.: Schiffer Péter és Soltész Anikó), Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986 136. oldal

- (64) S.Molnár E.: **i.mű** 30. oldal
S.Molnár E.: **i.mű** 25. oldal
- (65) Mátrai Zsuzsa – Szabenyi Péter: **A spirális felépítésű integrált társadalomtudományi program alapelvei és modellje**, *Pedagógiai Szemle*, 1985/11. 1.091. oldal
- (66) Háber Judit – H.Sas Judit és Horváth Ágota – Andor Mihály tankönyvelemzése 1972-73-ban készültek. Azóta új tankönyvekből tanulnak a gyerekek (amelyekről azonban – tudomásom szerint – még nem készült tartalomelemzés). Az elemzett tankönyvek 17 évig voltak érvényben, a mai fiatalok jelentős része ezekből tanult.
- (67) Háber Judit – H.Sas Judit: **Tankönyvszagú világ**, Tankönyvkiadó 1980. 37. oldal
- (68) Horváth Ágota – Andor Mihály: **Társadalomkép az általános iskolai olvasókönyvekben**, *Szociológia* 1974/4. 575. oldal
- (69) Dr. Hunyadi Györgyné – Majzik László – Trencsényi László: **Úttörőcsapatok a mérlegen**, ILV Ságvári Endre Könyvszerkesztőség 1980. 68. oldal
- (70) Lásd erről az utóbbi években végzett empirikus kutatásokat: Zsíros Mária: **A KISZ szervezettsége és befolyása**, a KISZ KB

Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja, 1986. és KISZ – Ifjúság – Társadalom (Szerk.: Schiffer Péter és Soltész Anikó), ILV Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1986.

- (71) S.Molnár Edit: **i.mű** 66. oldal
- (72) Percheron, Annich **i.mű** 1974.
- (73) Dankánics Mária – Erdősi Sándor: **Szembenézni**, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982. Sokszorosított kézirat
- (74) Angelusz Róbert: **Kommunikáló társadalom**, Gondolat 1983. 9. oldal
- (75) Angelusz Róbert: **Normaváltás, televízió, nyilvánosság**, JEL-KÉP, 1984/1. 6. oldal
- (76) Angelusz Róbert: **i.mű** 1984. 9. oldal
- (77) Gerbner, George: **A kulturális mutatók**, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely, 1973/33. 14. oldal
- (78) Noelle-Neumann, Elisabeth: **A közhangulat változásai**, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely, 1978/3. 2-3. oldal
- (79) Gerbner, George: **i.mű** 1973. 13. oldal
- (80) Itt a lakóhelyi közösségek tömegkommunikációs hálózatának a hiányára gondolok. Magyarországon még nincs helyi rádió, és csak néhány településen indult meg a kábeltelvíziózás. Ezek funkciót a körzeti tömegkommunikációs eszközök (a megyei lapok, vidéki stúdiók) nem pótolhatják. „A körzeti stúdiók a központi kormányzati – végrehajtó hatalom delegáltjai, politikai – ideológiai szöcsövei, akik bizonyos területi, megyei hangszerelésben közvetítik ugyanazt a poli-

tikát, s nem a helyi (körzeti vagy lokális) politikai akaratsszerveződés küzdőterei és fórumai". Pálréti Ágoston: Városi rádió és vezetékös televízió együttes modellje. In: **Tömegkommunikáció és regionalitás** (Szerk.: Soós Pál), MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei, Debrecen, 1985. 69. oldal

Lásd még ugyanabban a kötetben: Szekfű András: A reform tömegkommunikációja: a tömegkommunikáció reformja.

- (81) Az MSZMP Társadalomtudományi Intézete 1983-ban 1300 fős, a 12-30 éveseket reprezentáló mintán kérdőíves vizsgálatot végzett, amely a politikai szocializáció több problémájára terjedt ki. Az adatok első feldolgozását lásd Csatóry Il-dikó említett tanulmányában.
- (82) A különböző időpontokban és mintákon végzett kutatásokra épülő elemzésnek kétségtelenül több hátránya van. Így az, hogy a rendelkezésre álló adatok behatárolják az elemzés körét, és ezért ez szükségszerűen hiányos. Ezzel a módszerrel nem lehet konzekvensen végigkísérni egy-egy problémát fejlődéslélektanilag: nem lehet megvizsgálni, hogy ugyan-azok a problémák mit jelentenek a különböző életkorúak ese-tében. További hiánya ennek a módszernek az, hogy nincs le-hetőség a különböző problémák közötti empirikus összefüggé-ssek szisztematikus elemzésére. Végül pedig ez a módszer nem teszi lehetővé a politikai szocializáció egyik legfontosabb kérdésének – a politikai és a nem politikai (de hatásukban, következményeikben politikai) tényezők közötti kapcsolatok-nak – a vizsgálatát. Ugyanakkor a későbbi, átfogó kutatások megtervezését minden bizonnyal megkönnyíti a meglévő adatok számbavétele.
- (83) Bihari Mihály: A politikai magatartás megítélésének kérdé-séhez, Társadalmi Szemle 1974/8-9.

- (84) Ami persze nem jelenti azt, hogy az ismeretek szintje kizárólag a politikai érdeklődéstől motivált hírfogyasztás intenzitásától függne. Békés Ferenc a hírfogyasztás és az ismeretek szintje közötti összefüggések elemzése során lépésenkénti regresszió-elemzéssel igazolta az iskolázottság szintjének meghatározó, elsődleges szerepét az olyan politikai ismeretek esetében is, amelyeket nem az iskolai oktatásban lehet elsajátítani. Békés Ferenc: **Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia**, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980.
- (85) A szervezeti - ideológiai elemek faktora az összvariancia 17,1 százalékát, az iskolai - demonstratív elemek faktora a 8,2 százalékát, a hatalom helyi képviselőinek faktora a 7,2 százalékát, a politika faktora az 5,7 százalékát, a konfrontáció faktora a 8,8 százalékát, a katonaság faktora a 4,3 százalékát magyarázza.
- (86) A magasabb érzelmek mögött persze nincsenek feltétlenül pontos ismeretek. Amikor például a kérdezőbiztosok megmutatták a gyerekeknek a vörös zászlót, 28 százalékuk nem tudta megmondani, hogy minek a zászlaját látja, 11 százalékuk azt hitte, hogy a szovjet zászlóról van szó, és csak 22 százalékuk tudott helyesen válaszolni a kérdésre.
- (87) A. Percheron vizsgálatában a 10-15 éves francia gyerekek a következő szavakra mondták a legnagyobb arányban, hogy nem szeretik őket: háború (92 százalék), erőszak (90 százalék), adó (90 százalék), törvénytelen (86 százalék), tiltás (83 százalék), atombomba (82 százalék), mozgolódás (86 százalék), tüntetés (73 százalék), forradalom (73 százalék), sztrájk (68 százalék), autoriter (68 százalék). A. Percheron: **i.mó** 1974.

- (88) A különbség a szervezeti-ideológiai faktor esetében 4 százalékos, a hatalom helyi képviselőinek és a konfrontációnak a faktora esetében 2 százalékos és a „másik társadalom” faktora esetében 0,7 százalékos szinten szignifikáns.
- (89) E téma átfogó irodalmából csak esetlegesen lehet néhányat kiemelni. Lásd például: Gombár Csaba: A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: **Politika és politikatudomány** (Szerk.: Bihari Mihály), Gondolat 1982., Polgár Tibor: Társadalmunk empirikus politikai tudatának alapvető vonásai, In: **Politikatudományi tanulmányok** (Szerk.: Polgár Tibor), Kossuth 1981. Ugyanebben a kötetben Sztyepkó György: A politikai kultúra mint a polgári és a szocialista társadalom rendszerének eleme. Hankiss Elemér: **Közösségek: válság és hiány**, Valóság 1980/9, **Felemás világ?** Valóság 1979/6. és **Második társadalom?** Valóság 1984/11., Bihari Mihály: **A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez**, Társadalmi Szemle, 1974/8-9., Szűcs Jenő: **Nemzet és történelem**, Gondolat 1974.
- A szociográfiák közül lásd: László-Bencsik Sándor: **Történelem alulnézetben**, Szépirodalmi 1973., Fábián Katalin: **A Makoldi család**, Szépirodalmi 1977., Kőbányai János: **A szolidaritási ütközet**, Valóság 1979/6.
- (90) Gombár Csaba: **Politika – címszavakban**, ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szocializmus tanszéke, 1980. 169-170. oldal
- (91) Lásd például: Angelusz Róbert – Pataki Judit: **Külpolitikai kérdések: közönség és közvélemény**, Rádió és Televízió Szemle 1975/2-3., Angelusz Róbert: **A lakosság ismeretei a történelemről**, Rádió és Televízió Szemle 1976/1., Békés Ferenc: **A fiatalok politikai és gazdasági ismeretszintjéről**, a KISZ KB Kutatási Tájékoztatója, 1980. és **Ismeretszint-**

azonban egy egységes politikai – ideológiai kereten belül helyezkedtek el. Úgy tűnik, hogy ezeket a válasz-elemeket elsősorban politikai értéktartalmuk feltételezett hasonlósága alapján emelték ki több-kevesebb esetlegességgel a különböző politikai fogalmak közül.

Amikor arra kértük a fiatalokat, hogy mondjanak egy jelzőt, a legtöbben azt mondták, hogy „Világ proletárjai, egyesüljetei!”. Arra a kérdésre azonban, hogy kiket nevezünk proletároknak, már vagy a fogalom leszűkítésével választottak (a kommunistákat tartotta proletároknak 10 százalékuk), vagy a kitágításával (22 százalékuk azt mondta, hogy mindenki proletár, aki dolgozik).

Szabó Ildikó: **Szimbólumok, személyiségek – vélemények, Ifjúsági Szemle 1981/1.**

- (99) Elsősorban a néprajz foglalkozott a kollektív emlékezetben megőrződött történelmi hagyományok hasonló szerkezetével. Lásd például Kósa László: **Megjártam a hadak útját**, Móra Kiadó 1980.
- (100) Itt említeném meg Zsíros Mária vizsgálatát néhány politikai alapfogalom ismertségéről. A megkérdezett 1000 fős, országos ifjúsági reprezentatív minta tagjainak a 20 százaléka adott téves választ arra a kérdésre, hogy mi a nacionalizmus. A válaszok elemzése során kiderült, hogy „szinte minden, amit ma politikai értelemben 'rossznak' tartunk, előfordult a válaszok között (...): hezaárulás, kizsákmányolás, elnyomás, szembenállás a párt politikájával, kommunista-ellenesség, faji megkülönböztetés, személyi kultusz stb. (...) Több esetben találtunk teljesen értelmetlen, politikai elemekből összetákolt válaszokat (pl.: a nacionalizmus az imperializmus ellentéte, a tőkés társadalom győzelme, különböző csoportok, különböző szervezetek politikai irányú eltúlzása stb.). Akadtak – bár lényegesen kevesebben –, akik teljesen politikamentesen, a nacionalizmust negatív

fogalomként értelmezve, mint általában „a rosszat” definiálták. Ilyen válaszokra gondolunk pl.: nem segítenek másoknak, önimádat, önzés, csak a saját érdekeit nézi, egymás megvetése, gyűlölet, hazugság stb.” Ezek a válaszok is mutatják, hogy egy értékmozzanat, egy negatívum általánosítása, majd konkretizálása vezet az ilyen típusú téves ismeretek kialakulásához.

Zsíros Mária: **Fiatalok ismeretei politikai alapfogalmakról,**
Ifjúkommunista 1979/2.

IRODALOMJEGYZÉK

ADELSON, Joseph: The political Imagination of the Young Adolescent, In: Daedalus, Fall, 1971.

ADELSON, Joseph – O'NEIL, Robert P.: The Growth of Political ideas in Adolescence: The Sens of Community, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 4. No. 3. 1966.

ADORNO, T. W. – FRENKEL-BRUNSWIK, Else – LEVINSON, D. J. – SANFORD, R. N.: The Autoritarian Personality, Harper, New York, 1950.

ANGELUSZ Róbert – PATAKI Judit: Külpolitikai kérdések: közönség és közvélemény, Rádió és Televízió Szemle 1975/2-3.

ANGELUSZ Róbert – S.MOLNÁR Edit: A közvéleménykutatás néhány ismeretelméleti – módszertani problémája, In: Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon (Szerk.: Hunyady Gy., Pataki F., Váriné Szilágyi I.), Akadémiai Kiadó 1976.

ANGELUSZ Róbert – NAGY Lajos Géza – TARDOS Róbert: A téves és a „nem tudom” válaszok alakulása ismeretkérdéseknél, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan 1976. október 20.

ANGELUSZ Róbert: A lakosság ismeretei a történelemtől, Rádió és Televízió Szemle 1976/1.

ANGELUSZ Róbert: Kommunikáló társadalom, Gondolat 1983.

ANGELUSZ Róbert: Normaváltás, televízió, nyilvánosság, JEL-KÉP 1984/1.

- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *The Social in the Sociology of Knowledge*, Doubleday et Company, Garden City, New York, 1966.
- BERNSTEIN, Basil: *Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció, Valóság* 1971/11.
- BÉKÉS Ferenc: *Hol a határ a „felesleges” és a „hasznos” tudás között? Rádió és Televízió Szemle* 1976/1.
- BÉKÉS Ferenc: *Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismeret-tipológia, Tömegkommunikációs Kutatóközpont* 1980.
- BÉKÉS Ferenc: *A fiatalok politikai és gazdasági ismeretszint-jéről, a KISZ KB Kutatási Tájékoztatója* 1980.
- BIBÓ István: *válogatott tanulmányok (Szerk.: Huszár T.) I-III., Magvető* 1986.
- BIHARI Mihály: *A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez, Társadalmi Szemle* 1974/8-9.
- BIHARI Mihály: *A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia, In: Politika és politikatudomány (Szerk.: Bi-hari M.), Gondolat* 1982.
- BOGNÁR Tibor: *A propagandisták szerepéről a KISZ politikai oktatásában, ILV Közlemények* 1974/2.
- BOGNÁR Tibor: *Gazdasági, politikai és katonai egyensúly a két világrendszer között napjainkban és a jövőben, ILV Sajtó-és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat* 1978.
- CHILD I.: *Socialization, In: Handbook of social psychology (ed.: Gardner, L.), Cambridge, Addison Wesley, 1954, vol. II.*

- CLAUSEN, J. A.: The history of socialization studies, In: Socialization and Society (ed.: Clausen, J.A.), Little Brown New York, 1968.
- CONVERSE, Philip E.: The nature of belief systems, In: Ideology and discontent (ed.: Apter, D.E.), New York. Free Press 1964.
- COT, Jean-Pierre – MOUNIER, Jean-Pierre: Pour une sociologie politique, Seuil, Párizs, 1974.
- CSATÁRY Ildikó: A kérdőíves vizsgálat néhány politikai szocializációs tanulsága, In: Beszámoló a politikai szocializáció kutatásról, Társadalomtudományi Intézet, Kézirat 1985.
- CSEPELI György: Nemzeti identitás és attitűd Magyarországon a 70-es években, In: Politikatudományi tanulmányok (Szerk.: Polgár T.), Kossuth 1982.
- CSEPELI György: Haza, hazafiság, nemzet, In: Politizáló fiatalok (Szerk.: Bojti F.), Zrínyi 1985.
- CSEPELI György: Nemzeti tudat és érzésvilág, Múzsák Közművelődési Kiadó 1985.
- DANKÁNICS Mária – ERDŐSI Sándor: Szembenézni, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Sokszorosított anyag 1982.
- DAWSON, R. E. – PREVITT, K.: Political Socialization, Boston, Little Brown and Co. 1969.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F.: Capitalisme et schizophrénie. L'Anti-Oedipe, Párizs, Ed. de Minuit, 1972.

- DERVILLE, Jacques – CROISAT, Maurice: La socialisation des militants communistes français, Revue française de science politique, 1979/4-5.
- DIÓSI Pál: Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk, ILV Közlemények 1975/2.
- DURKHEIM, Émile: Nevelés és szociológia, Tankönyvkiadó 1980.
- DÜGEI Ilona: KISZ-vezetők politikai, történelmi és mozgalmi ismeretei, a KISZ KB Kutatási Tájékoztatója 1977.
- DÜGEI Ilona – SZABÓ Ildikó: A fiatalok és a külpolitika, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1981.
- EASTON, D. – DENNIS, J.: Children in the political system. Origins of political legitimacy, New York, MacGraw Hill, 1969.
- FERGE Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1969.
- GAZSÓ Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás, Kossuth 1976.
- GERBNER, George: A kulturális mutatók, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely 1973/33.
- GERBNER, George – GROSS, Larry: A televízió mint a művelődés eszköze. Új kutatási módszer, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan 1976/1.
- GIDDINGS, F. H.: The Theory of Socialization, Macmillan Co., New York, 1987.

- GOMBÁR Csaba: Politika – címszavakban, az ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszéke 1980.
- GOMBÁR Csaba: A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért, In: Politika és politikatudomány (Szerk.: Bihari M.), Gondolat 1982.
- GREENSTEIN, Fred J.: Children and politics, New Haven and London, Yale University Press 1965.
- HALÁSZ Gábor: A nevelés elmélete és politikai szabályozása Magyarországon 1956-tól napjainkig: történelmi elemzés, Oktatáskutató Intézet, Kézirat 1986.
- HANKISS Elemér: Felemás világ? Valóság 1979/6.
- HANKISS Elemér: Közösségek: válság és hiány, Valóság 1980/9.
- HANKISS Elemér: Második társadalom? Valóság 1984/11.
- HARCSA István: A fiatalok anyagi életkörülményeinek, életmódjának néhány főbb vonása, In: Ifjúság és társadalom, Ifjúságstatisztikai Közlemények, KSH 1984.
- HÁBER Judit – H.SAS Judit: Tankönyvszagú világ, Akadémia Kiadó 1980.
- HELLER Ágnes: A mindennapi élet, Akadémia Kiadó, 1970.
- HESS, Robert D. – TORNEY, Judith V.: The Development of Political Attitudes in children, Aldine Publishing Co., Chicago 1967.
- HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet, Akadémia Kiadó 1972.

HORVÁTH Ágota – ANDOR Mihály: Társadalomkép az általános iskolai olvasókönyvekben, Szociológia 1974/4.

HORVÁTH Ágota – SÍK Endre: Közvéleménykutatás a fiatalok külpolitikai véleményéről, ILV Közlemények 1977/1.

HORVÁTH Ágota – SÍK Endre: „A második világháborút az NSZK robbantotta ki...” Rádió és Televízió Szemle 1978/1.

DR. HUNYADY Györgyné – MAJZIK László – TRENCSENYI László: Úttörőcsapatok a mérlegen, ILV Ságvári Endre Könyvszerkesztőség 1980.

HUSZÁR Tibor: Adalékok a munkaerőkölcs történetéhez és szociológiájához, Szociológiai Füzetek, Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya 1980/19.

HUSZÁR Tibor: Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése, Társadalomtudományi Közlemények 1985/3-4.

HYMAN, Herbert H.: Political Socialization, A study in the psychology of political behaviour, Glencoe, The Free Press 1959.

JAKAB Zoltán: „Ezt a nevet már hallottam...” Fiatalok ismeretei, hiedelmei Rákosi Mátyásról és Rajk Lászlóról, Rádió és Televízió Szemle 1976/2.

JAKAB Zoltán – KALAMÁR Mária – PATAKI Judit – TÍMÁR János: Középkorú felnőttek képe a KISZ-ről, ILV Közlemények 1976/5.

JENNINGS, M.K. és NIEMI, R.G.: The political character of adolescence. The influence of families and school, Princeton, Princeton University Press 1974.

JENNINGS, Kent M. – PERCHERON, Annick: Political Continuities in French Families. A New Perspective on an Old Controversy, The City University of New York 1981.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: Kulturális intézményeink külső-belső látványának értékvonatkozásai, az ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, az MTA Szociológiai Intézete és Néprajzi Kutatócsoportja és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont Érték, értékkonfliktusok, társadalmi változás című munkaértekezlete, 1985 szeptember

KÉRI László: Generációs problémák, problémás generációk, Társadalomtudományi Közlemények 1984/4.

KÉRI László: Ifjúság és politikai szocializáció, In: Politizáló fiatalok, Tanulmányok a fiatalok politikai szocializációjáról (Szerk.: Bojti F.), Zrínyi 1985.

KÉRI László: Szétszedett szocializáció, Ifjúsági Szemle 1986/3.

KISS Ernő: Tanulmányi eredmény és pályaválasztás, Pedagógiai Szemle 1983/12.

KISS Ernő – SCHÜTTLER Tamás: A középiskolások pályaválasztása és társadalmi rétegződése, Pedagógiai Szemle 1986/2.

KOLOSI Tamás: Strukturális csoportok és reform, Társadalomtudományi Intézet, Kézirat 1986.

KOLOSI Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus, Kossuth 1974.

KOSÍK, Karel: A konkrét dialektikája, Gondolat 1967.

KOVALCSIK József: Rigmusköltészet – csasztuska (1950-1953), Valóság 1986/3.

- KRONSTEIN Gábor: Szülőpolitika és szülői érdekérvényesítés, Medvetánc 1982/2-3.
- KULCSÁR Kálmán: A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon, Társadalomkutatás 1982/1.
- KULCSÁR László - NAGY Márta - S.MOLNÁR Edit: A lakosság politikai érdeklődése, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1972.
- LANGEVELD, Willem: Political education and teenagers: aims, content and methods, In: Different Aspects of Political Socialization (ed.: Bodnar, Artur - Göhring, Walter), (az IPSA RCPA 1979-es katowicei konferenciájának előadásai), Varsó 1981.
- LAWTON, Denis: Társadalmi osztály, nyelv és oktatás, Gondolat 1974.
- LÁZÁR Guy: A nyugati tömegkultúra hazai recepciója, Kultúra és közösség 1984/3.
- LÁZÁR Guy - TÍMÁR János: Vannak-e fórumok? JEL-KÉP 1985/1.
- LORÁND Ferenc, Az iskola belső világa, Pedagógiai Szemle 1985/10.
- LORÁND Ferenc: Az intézményi önállóság és a munkahelyi demokratizmus fejlesztése, Pedagógiai Szemle 1986/3.
- MÁTRAI Zsuzsa - Szebenyi Péter: A spirális felépítésű integrált társadalomtudományi program alapelvei és modellje, Pedagógiai Szemle 1985/11.
- MEAD, G.H.: A pszichikum , az én és a társadalom, Gondolat 1973.

- MOSSUZ-LAVAU, Janine: Les jeunes et la gauche, Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 1979.
- NAGY Gyula, Fiatalkok a kisvállalkozásról, Ifjúsági Szemle 1984/1.
- NAGY Kázmér: Gondolatok a nyugati magyar ifjúságról, Ifjúsági Szemle 1985/1.
- NAGY Lajos Géza – GOMBÁR Csaba – VÁGÓ Judit: A párttagság szocializmus-képe. Egy empirikus kutatás tanulságai. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Sokszorosított anyag 1984.
- NEMES Péter: Ismerkedés a csövesek világával, Tankönyvkiadó 1984.
- NOËLLE-NEUMANN, Elisabeth: A közhangulat változásai, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely 1978/3.
- PADIOLEAU, Jean-G.: Études de socialization politique, Revue française de Sociologie 1970/11.
- PÁLRETI Ágoston: Városi rádió és vezetéktes televízió, In: Tömegkommunikáció és regionalitás, az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei, Debrecen 1985.
- PAPP Zsolt: Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusok, Szociológia 1974/4.
- PARSONS, T., Bales, R.F. et al.: Family, socialization and interaction process, Glencoe, The Free Press 1964.
- PARSONS, T.: The American Family: its Relations to Personality and the Social Structure, In: Parsons, T. – Bales, R.F. i.m.

- PERCHERON, Annick: L'univers politique des enfants, Fondation Nationale des Sciences Politiques - Armand Colin, Paris 1974.
- PERCHERON, Annick: Tel pere tel fils? Projet no 115, 1977. mai
- PERCHERON, Annick: Préférences idéologiques et morale quotidienne d'une génération á l'autre, Revue française de science politique 1982/2.
- PIAGET, Jean - WEIL, Anne-Marie: A haza és a más országokhoz fűződő viszony fogalmának kialakulása a gyermekekben, In: Előítéletek és csoportközi viszonyok (Szerk.: Csepeli Gy.), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.
- PLÉH Csaba - PAP Mária: A nyelvhasználat és a társadalmi helyzet, Szociológia 1972/2.
- POLGÁR Tibor: Társadalmunk empirikus politikai tudatának alapvető vonásai, In: Politikatudományi tanulmányok (Szerk.: Polgár T.), Kossuth 1981.
- POKOL Béla: Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben, Társadalomtudományi Közlemények 1985/1.
- POKOL Béla: A társadalmi innováció mechanizmusai, Valóság 1985/4.
- REICH, Wilhelm: The Mass Psychology of Fascism, New York, 1970.
- SEBŐK János: Magya-rock I. 1958-1973, Zeneműkiadó 1983.
- S.MOLNÁR Edit: A politikai szocializáció néhány sajátosságának jelentkezése iskoláskorba lépő gyermekeknél. Egy vizsgálat módszertani lehetőségei, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok 1971/9.

- STUMPF István: Az ifjúsági szervezet politikai szocializációs szerepéről, In: Beszámoló a politikai szocializáció kutatásról, Társadalomtudományi Intézet, Kézirat 1985.
- STUMPF István: Az ifjúság társadalmi – politikai képviselete, In: Biztonság és együttműködés, a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1985.
- SZABÓ Ildikó: Ismeretek a Szovjetunióról, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1977/a.
- SZABÓ Ildikó: Ismeretek a Hazafias Népfronttról, a KISZ KB Kutatási Tájékoztatója 1977/b.
- SZABÓ Ildikó: A fiatalok történelmi ismeretei, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1980.
- SZABÓ Ildikó: Szimbólumok, személyiségek – vélemények, Ifjúsági Szemle 1981/1.
- SZABÓ Ildikó: Historical Mind Centred on the Present. A Few Empirical Data on the Historical Knowledge of the Young Generation. 10th ECPR Joint Sessions of Workshops, Aarhus 1982/a.
- SZABÓ Ildikó: Közvéleménykutatás aktuális politikai és gazdasági kérdésekről, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1982/b.
- SZABÓ Ildikó – CSEPELI György: Párhuzamos értékrendek a 10-14 éves gyerekek politikai világlképében, a II. Szociálpszichológiai Munkaértekezlet előadása, 1982/c.

- SZABÓ Ildikó – CSEPELI György: Nemzet és politika a 10-14 éves gyerekek gondolkodásában, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések 1984/4.
- SZABÓ Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai, Medvetánc 1985/2-3.
- SZABÓ László Tamás: A rejtett tanterv, Országos Pedagógiai Intézet 1985.
- SZABÓ Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében, Medvetánc 1984/4, 1985/1.
- SZEBENYI Péter: Feladatok, módszerek, eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára, Tankönyvkiadó 1970.
- SZEBENYI Péter: Az általános iskola fejlődésútja, Pedagógiai Szemle 1985/10.
- SZEKFŐ András: A reform tömegkommunikációja: a tömegkommunikáció reformja, In: Tömegkommunikáció és regionalitás, MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei, Debrecen 1985.
- SZIGETI Péter: Politikai szocializáció-koncepciók – francia kutatóknál, Kézirat 1983.
- SZÓCS Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához), Akadémiai Kiadó 1970.
- SZÓCS Jenő: Nemzet és történelem, Gondolat 1974.
- SZÓCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető 1983.

- SZECSKÓ Tamás: Jegyzetek az információ értékéről, Valóság 1982/12.
- SZTYEPKÓ György: A politikai kultúra, mint a polgári és a szocialista társadalom rendszerének eleme, Politikaitudományi tanulmányok (Szerk.: Polgár T.), Kossuth 1981.
- TERESTYÉNI Judit – DÜGEI Ilona: A fiatalok és a Szovjetunió, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1979.
- TERESTYÉNI Tamás: A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában, In: Az információtól a közéletig (Szerk.: Kovács A.), Kossuth 1973.
- TERESTYÉNI Tamás: Pop-kultúrával kapcsolatos tartalmak az ifjúsági sajtóban, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, Kézirat 1982.
- TOMKA Miklós: Milyen „messze” van a politika? In: Az információtól a közéletig (Szerk.: Kovács A.), Kossuth 1973.
- TRENCSENYI László: Az úttörő szorgalmasan tanul, de nem osztja meg másokkal a tudását. Történelem a 12 pontban, Ifjúsági Szemle 1985/4.
- VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: A „szocializáció” szociálpszichológiai kutatásának néhány elvi és módszertani kérdése, In: Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon (Szerk.: Hunyady Gy., Pataki F., Váriné Szilágyi I.), Akadémiai Kiadó 1976.
- ZÉTÉNYI Zoltán: Vetélytárs-e a popzenész? A popzene szocializációs vonatkozásai, Pedagógiai Szemle 1986/3.
- ZSÍROS Mária: Vélemények a szervezethez tartozásról, Ifjúsági Szemle 1982/1.

ZSÍROS Mária: A fiatalok ismeretei politikai alapfogalmakról, *Ifjúkommunista* 1979/2.

ZSÍROS Mária: A KISZ szervezettsége és befolyása, a KISZ Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja, *Sokszorosított anyag* 1986.

VAJDA Teréz: A nevelés kettőssége, In: *KISZ - ifjúság - társadalom* (Szerk.: Schiffer P. és Soltész A.), Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó 1986.

WHITE, Grehem: A szocializáció jelentése: In: *Szocializáció, Szöveggyűjtemény pályaválasztással foglalkozó pedagógusok, pszichológusok számára* (Szerk.: Nagy K.), Országos Pedagógiai Intézet 1982.

WRONG, D.: The over-socialised conception of man in modern society, *American Sociological Review* 1961/26.